

**OCJENE I PRIKAZI
ZNANSTVENI I STRUČNI
SKUPOVI
MANIFESTACIJE**

ČASOPISI I ZBORNICI

Branimir Janković (prir.), *Intelektualna historija, Dijalog s povodom*, sv. 6, FF Press, Zagreb 2013, 210 str.

Intelektualci su u prošlosti igrali ključnu ulogu u društvu kao sudionici i oblikovatelji brojnih ideja i ideologija. Dok su u međunarodnoj historiografiji istraživani razni aspekti intelektualne povijesti, hrvatska historiografija uglavnom je važnost pridavala istaknutim pojedincima, onim intelektualcima koji su imali bitnu političku i društvenu ulogu. No postupno dolazi do određene afirmacije zasebne discipline – historije intelektualaca, a u zadnje vrijeme i intelektualne historije. O tome svjedoči knjiga *Intelektualna historija* koja je proizašla iz dotadašnjih znanstvenih skupova Desničinih susreta o povijesti intelektualaca te je pripremana kao dio znanstvenog skupa *Intelektualac danas* održanog 2013. godine. Pokretači su bili voditelj Desničinih susreta i urednik biblioteke *Dijalog s povodom* Drago Roksandić, koji je napisao i predgovor „Šansa koja obvezuje. Povodom *Intelektualne historije*“, te Branimir Janković koji je priredio knjigu i napisao opširnu uvodnu studiju „Prema historiji intelektualaca i intelektualnoj historiji“, nakon koje slijede prijevodi triju tekstova o intelektualnoj historiji. Članak Daniela Morata „Intelektualci i intelektualna historija“ s njemačkog je prevela Ivana Cvijović Javorina, a članke Françoisa Dossea „Intelektualna historija“ i Pierrea Bordieua „Društveni uvjeti međunarodne cirkulacije ideja“ prevela je s francuskog Marta Fiolić. Na kraju knjige nalazi se opsežna bibliografija stranih i domaćih radova o intelektualcima, historiji intelektualaca i intelektualnoj historiji.

Uvodni tekst Branimira Jankovića sastavljen je kako bi privukao studente i druge zainteresirane za intelektualnu historiju pa tako sadrži osnovne informacije o historiji intelektualaca, historiji ideja i intelektualnoj historiji. Njime se također želi potaknuti povjesničare na dodatnu teorijsku i metodološku konceptualizaciju i tematsku raznovrsnost istraživanja o intelektualcima pri čemu bi kao poticaj trebali poslužiti radovi stranih autora doneseni u prijevodu i bibliografiji. Kako navodi autor, u hrvatskoj historiografiji od njezinih modernih početaka u 19. stoljeću postoje određeni problemi koji se provlače i do danas. Naglasak je uvijek na nacionalnoj povijesti, što za intelektualnu historiju znači proučavanje važnih intelektualaca, stoga su najčešće pisane biografije istaknutih ličnosti iz nacionalne povijesti, čime se izostavljaju razne bitne grupe i skupine intelektualaca. Nadalje, autor prikazuje problem definiranja pojma intelektualac i kada počinje njegova upotreba.

Neki stručnjaci smatraju da se moderni intelektualac javlja s Voltaireom dok je većinski prihvaćen stav da se sa Zolinim „J'accuse“ u Dreyfusovoj aferi definira i figura i pojam intelektualca. Ipak, ostaje nejasno tko je zapravo intelektualac i koja je njegova uloga u društvu, stoga Janković donosi razmatranja nekoliko najvažnijih stranih autora iz različitih polja. Za svakoga od njih je biti intelektualcem značilo nešto drugo pa tako Julien Benda smatra da dolazi do izdaje općih i univerzalnih ideja od strane intelektualaca u korist praktičnih interesa, dok Karl Mannheim intelektualce naziva „slobodno lebdećom inteligencijom“ koja zbog svog specifičnog obrazovanja ne pripada niti jednoj klasi te iz takve pozicije može objektivnije promatrati sukobe u društvu. Antonio Gramsci je imao više marksistički pristup, iz kojeg proizlazi njegova kategorija „organskih intelektualaca“ jer svako društvo ili sistem sebi stvara slojeve intelektualaca na političkom, ekonomskom i društvenom polju. Jean-Paul Sartre se donekle vraća na pojam „univerzalnog intelektualca“ iako smatra kako je polazišna točka svakog intelektualca njegovo

specijalističko polje, a da intelektualcem postaje kada se aktivno uključuje u osporavanje vladajuće ideologije zauzimanjem za najpotlačenije slojeve društva. Kod Satrea je poznat njegov pojam „lažnog intelektualca“ koji izbjegava radikalnost i revolucionarnost te se priklanja umjerenom i reformističkom osporavanju vlasti.

Michel Foucault ističe „specifičnog intelektualca“ čiji je fokus djelovanja ponajprije u njegovoj profesiji, a cilj nije borba protiv trenutnog sistema nego težnja za uspostavljanjem nove politike istine. Pierre Bourdieu djeluje u vremenu kada se zbog postmodernizma i velikih povijesnih promjena počinje govoriti o kraju intelektualaca zbog čega on pokušava usuglasiti Sartreovog „univerzalnog“ i Foucaultovog „specifičnog intelektualca“ u pojmu „kolektivnog intelektualca“. Bourdieu smatra da svaki intelektualac treba djelovati unutar svog specifičnog polja, a udruživanjem u internacionalnu suradnju intelektualci raznih profesija zajedno djeluju za univerzalnu korist. Edward Said donosi pojam „intelektualca u egzilu“ kao najbolji oblik djelovanja u javnosti jer pojedinac u egzilu ima slobodu od uobičajenih društvenih očekivanja što mu omogućuje širi pogled na svijet. Prema Saidu intelektualac može i metaforički biti u egzilu ako je u sukobu sa društvom u kojem živi. Nadalje, smatra kako intelektualac, da bi ispunio svoju dužnost, treba imati na umu tri borbe: prva je vezana za kulturu sjećanja i pamćenja u društvu nepoželjnih povijesnih iskustava, druga je „konstrukcija polja koegzistencije“ nasuprot zaoštrenim prepirkama, a treća je vezana za kompleksne prijepore oko pravde i ljudskih prava.

Kao jedan od primjera iz domaće struke razmatrano je djelo Cvjetka Milanje *Čemu intelektualci u postmodernu doba*. On smatra da postmodernizam ne ostavlja prostora za djelovanje univerzalnom tipu intelektualca kojeg se proziva i smatra suodgovornim za nastalo stanje zbog nedjelovanja pa tako Milanja intelektualca vidi kao svakoga tko savjesno djeluje u svom disciplinarnom polju s čime ujedno pridonosi općem dobru. Zanimljivo je kako se definicija intelektualca mijenjala pod utjecajem povijesnih okolnosti, odnosno političkih, društvenih i drugih stavova njezinih autora te njihovim intelektualnim djelovanjem u svome vremenu i sredini s čime su i oni sami nekada proturječili svojoj definiciji intelektualca. Janković nadalje razmatra pitanje kraja intelektualaca ili nastavak življenja nekog novog intelektualca s drugačijom svrhom u postmodernizmu pa donosi nekoliko mišljenja suprotstavljajući one koji zagovaraju njihov kraj (J. Benda, J-F. Lyotard, R. Debray) ili pak uskrsnuće (J. Kristeva, R. Bodei).

U nastavku teksta Janković se bavi historijom intelektualaca koju definira kao poddisciplinu intelektualne historije u kojoj povjesničari ne istražuju što bi intelektualac trebao biti već kakvi su oni stvarno bili u prošlosti. Autor se služi prevedenim tekstom Daniela Morata kako bi predstavio neke od glavnih smjernica historije intelektualaca. Zatim ističe kako se termini intelektualna historija i historija ideja većinom koriste kao međusobno zamjenjive odrednice te da nije samo po sebi razumljivo po čemu se te dvije discipline razlikuju. Kako bi pojasnio značenje historije ideja koristi se prevedenim tekstom François Dossa, a za intelektualnu historiju, između ostalih, prevedenim tekstom Pierrea Bourdieua. Na kraju Janković zaključuje kako se intelektualna historija bavi svime onime što pripada intelektualnoj djelatnosti te se pojam intelektualne historije kao interdisciplinarnih subdiscipline koristi za historiju intelektualaca, historiju ideja i intelektualnu historiju u užem smislu. Na samom kraju konstatira da je bavljenje intelektualnom povijesti dosta široko polje pa je stoga „prikladno za prelaženje tematskih, disciplinarnih, nacionalnih i drugih granica“.

Nakon Jankovićeve uvodne studije slijede tri prevedena teksta od kojih je prvi Daniela Morata u kojem se bavi definiranjem pojma intelektualca u povijesnoj perspektivi te konstatira kako se pojam pojavljuje za vrijeme Dreyfusove afere. Za Morata se zajedno s pojavom intelektualaca

pojavljuju i antiintelektualci koji staju na stranu vladajućeg sustava. No autor se odlučuje za vrijednosno neutralno definiranje intelektualaca pri čemu posebno izdvaja obilježja intelektualca koje navodi Stefan Collini. Iz njih proizlazi da su intelektualci „u pravilu pripadnici akademskih ili umjetničkih zanimanja, koji su na svom polju djelatnosti stekli određeni ugled, a javno se oglašavaju u prilici koja je izvan njihovog izvornog područja djelovanja te je od općeg političkog interesa“. Nadalje, Morat razmatra pojavljuju li se intelektualci već za vrijeme Voltairea te konstatira kako bi se moglo tvrditi da je kasno 18. stoljeće (s prvom „strukturnom promjenom javnosti“) početak modernih političkih ideologija, ali i njihovih idejnih začetnika i pristalica – intelektualaca. Ističe da na prijelazu 19. u 20. stoljeće dolazi do „druge strukturne promjene javnosti“ i da se intelektualac 20. stoljeća prilično razlikuje od onoga iz 19. stoljeća. Oko pitanja kraja intelektualca, autor tvrdi kako pojavom digitalne revolucije nastaje novi tip „medijskog intelektualca“ koji sada djeluje na televiziji ili internetu. Morat dalje detaljno piše o različitim temama, pristupima i metodama intelektualne historije u Francuskoj i Njemačkoj gdje se većinom stavlja naglasak na intelektualne grupe i skupine, a kao općenitu kritiku smatra da se premalo važnosti pridaje rodnoj i globalnoj historiji unutar intelektualne historije.

François Dosse u svom tekstu kritizira da je francuska historiografija većinom istraživala intelektualne grupe okupljene oko časopisa te da nedostaje radova koji bi komparativnom metodom pristupili uspoređivanju više djela raznih autora iz raznih područja. Zatim iznosi lingvistički obrat u kontekstu intelektualne historije, novi historizam i razne pravce kembridžske škole s njezinim predvodnicima Q. Skinnerom i J. G. A. Pocockom te daje uvid u njemačku historiju koncepata (*Begriffsgeschichte*) i doprinos R. Kosellecka intelektualnoj historiji.

U svom se tekstu Pierre Bourdieu fokusira na međunarodnu cirkulaciju ideja ili, kako naziva, „intelektualni uvoz-izvoz“. Smatra da intelektualci nisu neka posebna skupina koja je imuna na sva društvena događanja već da i oni sudjeluju u prenošenju predrasuda, stereotipa i zauzimaju svoje mjesto u nacionalizmu i imperijalizmu. S obzirom na kolanje ideja, Bourdieu navodi kao problem to što tekstovi cirkuliraju bez svog konteksta. Ističe da se kod prenošenja tekstova nekog stranog autora u domaću sredinu vrši nekoliko društvenih operacija: operacija selekcije (izbor toga što će se prevesti, odnosno objaviti), operacija obilježavanja (kroz izbor izdavačke kuće, prevoditelja i pisca predgovora) i operacija čitanja (čitatelji tumače tekst na temelju povijesne tradicije vlastite društvene sredine). Autor ovo objašnjava na primjeru suradnje francuskih i njemačkih intelektualaca i naglašava važnost upoznavanja povijesne tradicije toga društva iz kojeg se izvoze ili u koje se uvoze određene ideje. Također ističe važnost komparativne historije te se zalaže za „internacionalizaciju (ili ‘denacionalizaciju’) kategorija mišljenja koje su prvi uvjet za istinski intelektualni univerzalizam“.

Željela bih se na kraju nadovezati na spomenutu ulogu intelektualaca u društvu jer smatram kako su hrvatskoj javnosti itekako potrebni oni intelektualci koji bi se poput Bordieuovog „kolektivnog“ ili Moratovog „medijskog intelektualca“ udruženo borili za opće dobro s obzirom na neriješena povijesna pitanja o Drugom svjetskom ratu i Domovinskom ratu. Mali je broj onih intelektualaca, posebno povjesničara, koji poput Saidovog „intelektualca u egzilu“ pokušavaju djelovati izvan društvenih normi zbog čega bi se većinu moglo optužiti za, kako navodi Benda, izdaju univerzalnih vrijednosti zbog pojedinačne koristi. Osim u vezi pitanja intelektualnog djelovanja, intelektualnoj historiji trebalo bi posvetiti više pažnje jer se radi o ključnoj disciplini za moguće nadilaženje disciplinarnih, nacionalnih, regionalnih i drugih granica kako u Hrvatskoj tako i na prostoru jugoistočne Europe. S knjigom *Intelektualna historija* učinjen je u hrvatskoj historiografiji još jedan korak prema suvremenoj (globalnoj) intelektualnoj historiji. No ima-

jući u vidu Gramscijeve riječi citirane u knjizi („intelektualna borba [je] jalova ako se vodi bez stvarne borbe koja teži da preokrene tu situaciju“), pred hrvatskom historiografijom i hrvatskim društvom još je dug put.

Mihaela Marić

Jennie M. Carlsten and Fearghal McGarry (eds.), *Film, History and Memory*, Hampshire: Palgrave MacMillan, 2015; xiii + 209 pp.

‘Film, History and Memory’, edited by Jennie Carlsten and Fearghal McGarry was published in 2015 by Palgrave MacMillan. Carlsten is a professor working at Queens University Belfast, the main focus of her work is on Irish and Northern Irish cinema, with a more broad focus on national cinema, cultural memory. McGarry is also a professor of Queens University Belfast, his research specialises in modern Irish history, with an interest in the role of commemoration and historical memory. ‘Film, History and Memory’ studies the way in which film affects history, discussing “the relationship between film and history by considering how the medium of film shapes, reinforces or subverts our understanding of the past” (1) by focussing on memory, or the process in which history is formed. Taking a closer look at the way memories and meaning are attached to previous events, either by individuals, generations or organisations and governments. The limitations and benefits of how film affects historical memory is evaluated, with specific examples of different countries cinema being used. This essay will summarise each chapters aim and main argument finally coming to a conclusion about the success of the arguments and viewpoints presented in the book.

Chapter one ‘A Very Long Engagement: The Use of Cinematic Texts in Historical Research’, written by Gianluca Fantoni, begins with stating the issues historians face when using cinematic texts as their main focus of research. Such as the fact it goes against traditional forms of historical research, and the overall scepticism still present over the use of film as a historical source. Fantoni does begin the chapter with a thought provoking question about the use of film in historical research: “do films influence people, or, rather, do they mirror people’s ideas?” (19). Suggesting this is the fundamental question in the debate of film within historiography. Beginning the chapter with a question is an effective way to engage the reader from the start, and encourage them to think more critically about the argument presented. Fantoni then goes on to present an argument from cameraman Matueszewski in 1898, about the creation of a ‘Cinematographic Museum or Depository’. Then, he moves on to discuss the debate which was held in conference in University College London in 1968, suggesting unedited footage was a better for historical teaching due to the fact it is “the only type of cinematic text (almost) free from manipulation” (21). Additionally, he examines the effects of Ferro’s *Cinéma et Histoire* encouraged historians such as Aldgate and Richards, to investigate “British society via the analysis of feature films” (23). Fantoni argues that Aldgate’s book in response to this topic exemplifies the approach and discussion into the field of cinematic propaganda. The use of examples in this chapter, to review the topic and the way in which research has influenced the field of inquiry is effective as he not only uses the examples to support his points, Fantoni also uses the examples to evaluate the effectiveness of each argument. The format of this chapter and the way Fantoni presents his points is also successful, due to the fact he presents initial questions to engage the reader, then

after presenting his argument, he returns to the questions he opened the chapter with, to allow the reader to consolidate their thoughts and the arguments of the chapter.

Chapter two, 'Screening European Heritage: Negotiating Europe's Past via the 'Heritage Film'', by Axel Bangert, Paul Cooke and Rob Stone, follows a similar format to that of chapter one, in which the author opens the argument questioning which different forms of engagement have been taken in European history across different film cultures? In which the authors identify the 'heritage film' debates in the UK in the 1990s. They go on to discuss how a new genre which was "characterised by slow-moving, episodic narratives organised around props and settings as much as they were around narrative and characters" (33), emerged during the Thatcher years. Additionally, how Monk and Higston provoked debate about British film industry, however, "film studies ha[ve] largely moved on from original debate that Higston initiated" (33–34). Despite this, they argue that the idea and belief of what is meant by 'heritage' "remains a key concern" (34). The debate is then focussed on in more detail through the use of specific examples of the Basque country, Denmark and Germany. It is suggested that the cinema in the Basque country followed a similar path to that of British cinema, as it "saw a notable increase in films about history and heritage in the 1980s" (35). When discussing the example of Denmark, it is stated "cinema also plays a prominent part in shaping and maintaining the nation's sense of history and heritage" (38), similar to that of Britain and the Basque country. However, Germany, it is argued, has decisive differences "in terms of the national-versus-transnational reach of films" (41). Finally the chapter concludes by suggesting that among the EU, "there is no agreement on what exactly the heritage of Europe is" (44), and in fact "a large part of what drives heritage film across Europe is co-production" (45).

Chapter three 'Confronting Silence and Memory in Contemporary Spain: The Grandchildren's Perspective', written by Natalia Sanjuán Bornay, opens with the suggestion that politics played a key role in cinema, and that there is a clear generation difference in memory of the Civil War, called the 'generation effect'. "Consequently, public manifestations of memory are heterogeneous, fragmented and often contested." (49) Which Bornay argues created a need to "examine the differences between 'autobiographical memory' and 'transmitted or inherited memory'" (49). Those who live through the war, and those who learnt about the war through sources. Suggesting "the post-war generation did not draw the same conclusion about the conflict as those who actually fought in it." (50) They then move on to discuss two different films, *Something to Remember Me By* and *Nadar/Swimming*, arguing "that both directors' representations of the past can be seen as interventions aimed at constructing memory of reparation and which purpose effective means of reconciliation in order to heal contemporary Spain's open wound" (51). Bornay presents an interesting insight into Clara's plight in *Something to Remember Me By*, suggesting that her plight "representing how excessive remembrance can reopen old wounds, can be seen as a critical commentary on the contemporary surfeit of repetitive memory which appears neither to disclose new information about the past, nor aim at reconciliation" (53). Another key argument of the chapter was about the secondary characters in *Nadar*, in which Subirana's need to discover her families history became "a pressing need, essential for reconstructing her own identity" (59). The chapter overall is successful in arguing how fragile memory is, and the difference in memory across generations.

'Foundation Films: The Memorialisation of Resistance in Italy, France, Belarus and Yugoslavia', by Mercedes Camino, is a chapter focussing on memorialising resistance in specific examples, opening by arguing that it might in fact be due to the popularity of films, that their use "as

historical sources remains contested” (83). With the main theme being the analysis of films “within the parameters of Memory Studies” (84), this chapter follows a similar theme of analysing different examples against each other. The section about Yugoslavia is especially interesting as Camino argues that Partisan films harnessed “the idea that a nation forges through a supposedly united fight against an external enemy” (89). With the discussion about Tito’s influence and sponsorship in the film industry, especially how Tito’s Partisan Army won support of the Allies.

Chapter six, ‘Amnesty with a Movie Camera’, by Andrew J. Hennlich, opens with the discussion of the importance of film, and how, due to editing, “the relationship between truth and witness [is] not as stable as often presented” (101). And moves on to discuss Kentridge, an artist from South Africa, who’s film “*Ubu Tells the Truth* addresses the relations of memory, history and narrative” (102). Hennlich presents an interesting argument about how the camera “performs an act of witnessing even when it films absence” (108), and then moves on to argue that in *Ubu* the camera was not simply a way to document events, but it became “an ironic device, juxtaposing its truth-telling role with the force of violence” (109). However, Hennlich’s conclusion contains some of his most powerful work, and he argues, using the help of Vertov’s words, that “*Ubu’s* narrative of apartheid writes a history of South Africa’s past while critiquing the TRC... thus narrating memories of apartheid not only for the ghosts of the past, but for the future to come as well” (115).

Chapter seven, ‘History, Fiction and the Politics of Corporeality in Pablo Larrain’s Dictatorship Trilogy’, begins with Nike Jung, the author, defining how he sees a historical film. This is an effective way to open the chapter as it ensures the discussion presented by Jung is perceived correctly by the reader. He sees historical film as committing sacrilege as it is “fictionalising... history into fantasy” (118), causing it to become unreliable. But he does not entirely discredit historical film. Jung does actually argue the potential of fiction with two main arguments; firstly, the idea that film “provides a forum for different ways to imagine and talk about the histories in history”, and secondly, his “textual analysis of films, on the axis of corporeality” (118). As Jung recognises, the main argument and goal of the argument is to address the “questions of historical accuracy and the exploration of (collective) memory” (119), with a specific example of Chilean films to analyse these themes. After addressing the issue that “the recent past all but disappeared from Chilean fiction films” (120), Jung goes on to discuss Larrain’s films, and how in these films, there is a move “from evidential documentation to imaginative negotiation of history” (121). The argument moves on to discuss how the use of old and new footage in *NO* “makes us aware of the artificiality of the original” (126), and Jung then continues to suggest the use of old and new footage in *NO* is used to show the continuity between the past and the present. “In this way, film insinuates a different notion of time, as circular, elliptical or flattened.” (126)

Chapter eight, ‘Remember 1688? *The Draughtsman’s Contract*, the ‘Glorious Revolution’ and Public Memory’, by James Ward, opens with a short description of events after the ‘Glorious Revolution’ of 1688. Ward suggests that in UK public memory, “the year 1688 began to be forgotten because it was no longer usable or desirable as a myth of origin” (135). He continues to argue that “the revolutions retreat from popular memory is only partial, and stems from its transformation for a patriotic myth into a multi-layered narrative which yields contested and divisive meanings” (136). Ward continues throughout the chapter to use the example of the film *The Draughtsman’s Contract* to support and evaluate his arguments, arguing at one point that it is a film that is “a puzzle with a void rather than a solution at its centre” (139). Moving on with the discussion, Ward argues of a geographical difference of remembrance of the Glorious Revo-

lution, and this difference caused further differences in film, due to the fact Northern Ireland participate in positive remembrance, while the UK would rather forget.

Chapter nine, 'Not Thinking Clearly: History and Emotion in the Recent Irish Cinema', by Jennie M. Carlsten, is however about Irish film, and about how 'emotional reading' influences historical films, again, as with other chapters, using examples to help support her argument. "All of these films use the fracturing devices of flashback, ellipsis and repetition to show the intrusion of violent past events to the present." (151) Another similarity in this chapter to other chapters of the book, is the use of questions to begin the debate and analysis, and in this chapter one of the leading questions is "do these films, with their unabashed appeal to emotion, tell us anything about the actual historical events" (152). A key argument presented by Carlsten debates how the formation of emotion differs from film and real life, suggesting that in real life 'art empathy' does not play a role as it does in historical readings and film. The argument continues to discuss the different factors that change and influence emotion in historical film, using two main headings; duration or ellipsis and frequency. Overall the conclusions drawn by Carlsten in chapter nine are effective in that they are thought provoking, and use the arguments presented in the chapter to form a closing statement. She argues that formal techniques used in Irish film shape the emotional discourse of films. "They obstruct the flow of emotion to prevent, ultimately, synthesis or catharsis, and so avoid a false sense of closure or what Luke Gibbons has called the 'consoling fictions' of history." (166)

Chapter ten, 'Music and Montage: Punk, Speed and Histories of the Troubles', written by Liz Greene, begins with the recognition of the importance of speed, and its impact on an audience. Greene argues that, "within the montage sequence, speed has a particular impact for an audience" (169). However, Greene recognises the effect of speed does not only change the way the audience view the film, but also how due to changes in speed "time and place become less important... time can be any time, and place can be any place" (169). She argues that this change has a significant effect on history, and again as with numerous of the other chapters in the book, Greene begins her debate with questions, highlighting the questions that will be answered during her discussion. Greene focusses in detail on Northern Irish cinema, and states the importance of the youth in the 1960's civil rights movement, additionally she identifies two different types of montage sequence; clashes and vistas, in Northern Irish cinema and television. There are two key examples, *Shellshock Rock* and *Iris in the Traffic, Ruby in the Rain*, used to evaluate the use of vista montage sequences. Another key example used was *Good Vibrations*, in which history is sped up so dramatically, that three decades are covered in a one-minute montage. Greene does suggest that this increase in speed in film can affect the overall success in presenting history, and she argues that "what is presented within this montage is an impossible amount of information to take in" (177). The overall argument presented by Greene is made more effective by her conclusion bringing the argument to an end, and her closing statement "history is left as a backdrop, and in many ways is dispensable within the overall narrative" (180), highlights how the legitimacy of the history presented in montage films can be undone due to the focus being more on creating a successful and capturing film, rather than on informing the audience of the exact facts.

The final chapter of the book, 'Reflections on What the Filmmaker Historian Does (to History)', written by Robert A. Rosenstone, focusses on "the history film, by which [he] means the dramatic motion in the past" (183). From the outset, Rosenstone makes it clear there is a distinction between the history film and the 'historical film', and in some cases "sometimes a

film can be both” (183), for example *Citizen Kane*. Throughout this chapter, the main theme is to review and understand the questions of what makes a history film, “what, if anything, does it add to our understanding of the past; and how does it do so?” (183) Rosenstone acknowledges that historians have been extremely dismissive of the history film, but he argues that he wants “to raise the possibility that the promise of the visionaries has been and is being fulfilled, if not necessarily in the way that pleases the traditions by which we academic historians create history” (185). A key argument presented in this chapter argues that “historical film must be judged not against our current knowledge or interpretations but with regard to historical discourse/understanding at the time it was made” (187). Further to this Rosenstone argues “rather than assuming that the world on film should somehow adhere to the standards of written history, why not see if it has created its own standards over the last century” (190). This argument is thought provoking in that it makes the reader question the necessity to change the paradigm of the standards in which film are expected to adhere to. However, Rosenstone does not simply suggest that film should have different standards due to the fact it is clear that the extent of research that goes into film differs than research for professional historians, and in film often research may not be as rigorous, and focusses more on costume and architecture than facts of events. One of the other stand out arguments of this chapter comes when discussing ‘prosthetic memories’, suggesting that “through film we come close to the feeling of having lived in another time and place” (195). Although this may influence the way people see past events, and feel a more intimate connection, which they would unlikely feel from a historical text, Rosenstone still concludes that “at the very least, the history film can be a powerful commentary” (195).

A key success in this book, throughout the chapters, was the use of examples to compare and evaluate points presented by the author. For example in chapter ten, Greene continually uses different examples of films to evaluate the role of clashes and vistas in Irish film. Not only does this provide a more convincing argument, it also allows the reader a point to identify with, making the argument overall more understandable and convincing. Additionally, to this, there is a clear and effective use of headings and subtitles consistently throughout the book, allowing for a more clear discussion which the reader can follow more easily. For example in chapter two, the authors use a subheading for each example being discussed. As well as having a clear format within each chapter with many authors using subtitles, Calrsten and McGarry also successfully put each of the chapters in an order which fit the themes together in a logical way. Although the topics in each chapter are discussing different themes and examples, and focus on different, specific parts of film, history and memory, the chapters were put together in a way that the argument was consistent throughout as many chapters included arguments and themes that linked together, encouraging greater analysis from the reader, and also making the book simpler to follow as themes are continually addressed.

The book overall is successful in that it looks in detail into different examples and geographical areas, discussing the differences in film due to the differences in the country’s history and memories and also political aims. Overall, as well as the use of different geographical examples, another of the most interesting ideas presented in the book is proposed in chapter seven, in which films can use different filmic structures, such as “gloomy lighting, subdued acting, threatening offscreen sound... to provide an ‘invitation to feel’, to experience emotional states that can be aligned to historical experience” (129). Highlighting the influence film can have that a normal history text would not have the ability to do. Therefore, overall the book is extremely successful in presenting a clear and convincing argument about the different effects of influences that

film can have on memory and history over other more traditional history texts. The weaknesses are identified and evaluated, and each chapter takes a different approach to the same subject. Due to each chapter focussing on a slightly different topic, it allowed for a far more rounded approach to the subject, which led to a more in depth conclusion being formed. The book is easy to follow, and does not fail to grasp the readers attention with the great use of examples, and opening and closing questions in many chapters, which aid the reader with analysing the information being presented. Therefore, overall, 'Film, History and Memory' is extremely successful in its aim of presenting and evaluating themes and ideas into the topic of films influence of history and memory, and Carlsten and McGarry excellently presented eleven different chapters which each contributed to a concise and capturing discussion on the topic of film in history.

Innogen Brotherton

Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćmiński, Dragomir Bondžić (ur.), *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Bydgoszcz: Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych, Beograd 2015, 492 str.

Zbornik radova *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, urednika Momčila Pavlovića, Andrzeja Zaćmińskoga i Dragomira Bondžića, objavljen je nakon istoimene znanstvene konferencije koja se održala 9. i 10. listopada 2014. godine u Beogradu. Druga je od ukupno pet do sada održanih konferencija o poljsko-jugoslavenskim vezama u organizaciji navedenih institucija. Na konferenciji 2014. godine bilo je prezentirano dvadeset i devet radova, a u zborniku radova objavljeno je dvadeset i sedam radova: trinaest poljskih autora i četrnaest autora iz Srbije. Što se tiče jezika radova, dvadeset i šest ih je objavljeno na srpskom jeziku, a samo jedan na poljskom jeziku. Svi radovi imaju sažetke na srpskom, poljskom i engleskom jeziku. Na početku zbornika nalazi se kazalo i predgovor na trima jezicima: srpskom, poljskom i engleskom jeziku. Radovi u zborniku poredani su kronološkim redom, a obuhvaćaju razdoblje od početka Prvog svjetskog rata do kraja XX. stoljeća.

Dva rada obrađuju razdoblje Prvog svjetskog rata. Prvi rad u zborniku djelo je Zdzisława Biegańskoga „Poljska štampa u vreme pruske okupacije o atentatu u Sarajevu i pretnji evropskog rata (jun-avgust 1914. godine)“. Autor je informacije o sarajevskom atentatu i reakcije urednika pratio u tiskovinama „Kurier Poznański“, „Postęp“, „Dziennik Bydgoski“, „Pielgrzym“, „Gazeta Toruńska“, „Gazeta Grudziądzka“, „Gazeta Gdańska“, „Głos Śląski“, „Górnoślązak“, „Kurier Poznański“, „Dziennik Kujawski“ i „Gazeta Olsztyńska“. Vijesti o atentatu izazvale su različite reakcije urednika novina. Dio novina ostao je lojalan pruskoj vlasti, dok je dio novina izražavao protunjemački stav te podupirao mogućnost osamostaljenja Poljske. Vijest o atentatu popratile su sve novine, a većina je smatrala, kako navodi autor rada, da ultimatum Austro-Ugarske nije bio opravdan. Drugi rad koji se bavi Prvim svjetskim ratom je zajednički rad Jasmine Milanović i Zorana Vacića „Sećanja Ludwika Hiršfelda na Veliki rat“. Na početku rada navode se poljski liječnici koji su u XIX. stoljeću boravili na području Srbije. Potom se opisuje život Ludwika Hiršfelda vezan uz Srbiju, pri čemu su najveći dio podataka autori crpili iz Hiršfeldove knjige „Povijest jednog života“ (polj. „Historia jednego życia“), koja je objavljena u Varšavi 1946. godine. Autori posebno opisuju Hiršfeldovo djelovanje u bolnici u Valjevu u Srbiji, gdje je došao zbog epidemije pjegavog tifusa. Iz Valjeva se s vojskom povukao u listopadu 1915. godine, nakon čega je djelovao na solunskom bojištu. U Beograd se vratio 1919. te je djelovao kao vodi-

telj bakteriološkog odjela Vojne bolnice. Autori zaključuju rad navodeći da su u jesen 1919. dr. Hirszfeld i njegova žena napustili Srbiju.

U zborniku se nalaze četiri rada koja govore o međuratnom razdoblju (1919.-1939.). Prvi je rad Milana Gulića „Odnosi između Kraljevine SHS/Jugoslavije i Republike Poljske (1919.-1939). Pogled iz Beograda“. Autor navodi važne povijesne informacije o odnosima između Republike Poljske i Kraljevine SHS/Jugoslavije: diplomatske predstavnike i njihova odlikovanja (1919.-1921.; 1929.; 1931.), trgovinske ugovore (1922.; 1930.), različite konvencije (1923.; 1927.; 1934.), Pakt prijateljstva (1926.; 1930.), sporazume (1931.), komisije (1931.) te predstavlja i Poljsko-jugoslavensku i Jugoslavensko-poljsku ligu. Gulić tablično prikazuje i poljsko-jugoslavensku trgovinsku razmjenu u međuratnom razdoblju. Zaključuje da su odnosi između Jugoslavije i Poljske zahladili sredinom tridesetih godina, a prestali su okupacijom Poljske 1939. godine. Rad Srđana Mičića „Poljska u jugoslovenskoj spoljnoj politici tokom 30-ih godina XX veka“ govori o diplomatskim vezama između Kraljevine Jugoslavije i Republike Poljske tijekom 1920-ih godina. Autor navodi kako Jugoslavija i Poljska nisu imale previše zajedničkih dodirnih točaka u navedenom razdoblju. Mičić spominje dva razdoblja međusobnih odnosa: 1923.-1926. te 1927.-1929. U prvom periodu Kraljevina SHS imala je bolje odnose s Poljskom, a u drugom je periodu poljska politika bila usmjerena protiv Male antante kojoj je pripadala i Kraljevina Jugoslavija. U radu se poimenično navode jugoslavenski diplomati koji su od 1930. godine sudjelovali u formiranju diplomatskih odnosa s Republikom Poljskom te službene politike Kraljevine Jugoslavije i Republike Poljske. Suradnja je poboljšana u razdoblju 1937.-1939. Treći je rad Bojana Simića „Organizacija državne propagande u Evropi tokom tridesetih godina 20. veka. Uporedna analiza Poljske i Jugoslavije“. Simić navodi da je njemačka propaganda bila povod drugim državama da promijene način na koji su vodile svoje propagande. Sličnost između Poljske i Jugoslavije je bila ta što su se ključne odluke o propagandi donosile u neformalnom okružju, a propagandna organizacija ih je provodila u djelo. Informacije koje su se objavljivale bile su cenzurirane, a u tu svrhu trošili su se milijuni francuskih franaka, osobito u vrijeme izbora. Autor navodi kako je u međuratnoj Jugoslaviji od 1929. postojala institucija Središnjeg ureda za tisak (srp. „Centralni pres-biro“), dok u Poljskoj takva organizacija nije postojala do 1936. kada su osnovani Ured za specijalne zadatke (polj. „Biuro Zadań Specjalnych“) i Ured za planiranje (polj. „Biuro Akcji Planowania“). Dotad su se time bavile druge službe. Autor ističe kako su i novinske agencije služile državnoj propagandi te daje popis tiskanih biltena i agencija koje su služile državnim aparatima za širenje propagande u Poljskoj. Na kraju se nalaze biografije najpoznatijih osoba koje su vodile propagandu: Koste Lukovića u Jugoslaviji i Wojciecha Stpicyńskiego u Poljskoj. Posljednji rad koji govori o međuratnom razdoblju je rad Dejana Zeca „Jugoslovensko-poljski fudbalski kontakti u međuratnom periodu“. Zec navodi da se jugoslovensko-poljske nogometne veze mogu podijeliti u dva razdoblja: 1919.-1930., kada su postojali povremeni kontakti, te 1930.-1939., kada su se kontakti intenzivirali. U prvom razdoblju odigrane su samo dvije prijateljske utakmice: u listopadu 1922. u Zagrebu (pobjeda Poljske 3:1) te lipnju 1923. u Krakovu (pobjeda Kraljevine SHS 2:1). Sjedište Jugoslovenskog nogometnog saveza do početka 1930-ih bilo je u Zagrebu, a tada je premješteno u Beograd. Autor navodi kako je prva utakmica drugog razdoblja odigrana 1931. u Poznanju, a druga 1932. godine u Zagrebu. Najpoznatiji je dvomeč u kvalifikacijama za svjetsko prvenstvo u Francuskoj, odigran 1937. u Varšavi (4:0 za Poljsku) i 1938. u Beogradu (7:1 za Jugoslaviju). Poljska je uspjela izboriti odlazak na svjetsko nogometno prvenstvo u Francuskoj. U međuratnom razdoblju odigrano je

ukupno 11 utakmica: 5 u Jugoslaviji i 6 u Poljskoj. Po 5 pobjeda imale su obje reprezentacije, a jedna utakmica završila je neriješenim rezultatom.

Razdoblje Drugoga svjetskog rata tema je tri rada. Prvi je rad „Invazija na Poljsku 1939. iz perspektive beogradske štampe“ Rade Ristanovića. Autor navodi broj tiskovina i njihovu nakladu te predstavlja poslove Centralnog ureda za tisak. Prema autoru, sloboda tiska tada je bila ograničena. Najviše vijesti autor crpi iz tiskovina „Politika“, „Vreme“ i „Pravda“. U radu su predstavljene vijesti vezane uz događaje na europskoj političkoj sceni i odnose s Republikom Poljskom te novinske vijesti o ratnim događajima. Rad Milana Koljanina „Poljske izbeglice u Jugoslaviji 1939–1941. godine“ donosi statističke podatke o poljskim izbjeglicama koje su živjele na području Kraljevine SHS/Jugoslavije, uključujući Židove iz Poljske. Autor navodi kako je Poljsko-jugoslavenska liga omogućila bolju suradnju Poljaka i Jugoslavena na području Kraljevine Jugoslavije (1930.), te osnivanje Poljsko-jugoslavenske privredne komore 1939. Koljanin tvrdi kako su poljske izbeglice u Jugoslaviji nailazile na razumijevanje te su im vlasti izlazile u susret. Jugoslavija je za većinu izbjeglica bila tranzitna zemlja prema Francuskoj i Siriji, a izbeglice su već od 1939. počele pristizati na rumunjsko-jugoslavensku granicu. Autor napominje da su izvješća o izbjeglicama bila slana i njemačkim vojnim službama. Više tisuća poljskih izbjeglica prešlo je granicu s Kraljevinom Jugoslavijom tražeći spas. Najviše izbjeglica boravilo je u Beogradu, Leskovcu, Jagodini, Novoj Gradiški i Crikvenici. Posljednji rad koji se bavi tematikom Drugoga svjetskog rata je rad Milana Terzića „Prilozi za istoriju jugoslovensko-poljskih odnosa u Drugom svetskom ratu“. Autor donosi izvještaje jugoslavenskog konzula i jednog časnika iz Carigrada, diplomatskog predstavnika iz Lisabona te poljskog službenika iz konzulata iz Zagreba. U izvještajima se, među ostalim, spominju i Poljaci koji se nalaze u tim državama, prikazuju odnosi Hrvata, ustaša, četnika i partizana prema Nijemcima i Poljacima te odnosi četnika i snaga generala Armstronga u vrijeme Drugog svjetskog rata.

Najveći broj autora svoje radove posvetio je istraživanjima razdoblja nakon 1945. godine. Čak petnaest radova obrađuje to razdoblje: šest iz Srbije i devet iz Poljske. Prvi je rad Momčila Pavlovića „Oblici saradnje zemalja narodne demokratije 1945–1948. godine. Primer Jugoslavija-Poljska“. U prvom dijelu rada prikazani su poljsko-jugoslavenski politički odnosi. Odnosi se to na izbjegličke vlade Jugoslavije i Poljske u Londonu, dodjelu poljskih odlikovanja Josipu Brozu Titu i Ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći te Protokol o iseljavanju Poljaka iz Jugoslavije. Drugi dio rada odnosi se na ekonomska pitanja i trgovinsku razmjenu, a treći dio obrađuje suradnju na području kulture i osnivanje Mješovite komisije za rad u različitim područjima kulture. „Školovanje jugoslovenskih učenika u privredi u Poljskoj 1947/48“ rad je Slobodana Selinića. Prvi dio rada govori o dolasku 545 jugoslavenskih učenika u Poljsku. Učenici su pristigli iz svih dijelova Jugoslavije. Autor donosi tablicu u kojoj prikazuje u kojim mjestima su se učenici izučavali i za koja zanimanja. Drugi dio rada govori o uvjetima u kojima su učenici bili smješteni, potom slijedi dio u kojemu se prikazuju radne obveze te učenje. Posebno je obrazloženo kako su učenici učili kako postati dobar „Titov omladinac“. Održavanje higijene i zdravstvenog stanja obrađeno je u dijelu „Zdravlje“. U posljednja dva dijela rada autor govori o odnosima Poljaka i Jugoslavena te povratku učenika u Jugoslaviju. Andrzej Zaćmiński u radu „Josip Broz Tito u vizuelnoj propagandi u poljskoj štampi u periodu 1949-1953“ iznosi na koji je način jugoslavenski predsjednik prikazivan u poljskim tiskovinama u navedenom razdoblju. Najveći broj informacija autor crpi iz središnjeg dnevnog lista poljskih komunista „Tribina naroda“ (polj. „Trybuna Ludu“). Na početku rada nalaze se statistički podatci o broju objavljenih crteža vezanih uz Josipa Broza Tita. Napominje se kako je to bila antititoistička propaganda. Od 1949. do 1953. godine

objavljeno je ukupno 312 publikacija o Titu i Jugoslaviji, pri čemu je broj svake godine drastično opadao. Prema autoru, propaganda je posebnu pozornost posvećivala odnosima između SSSR-a i Tita. U radu se navodi više vizualnih primjera propagande vezanih uz vlast i način vladanja, gospodarstvo i vanjsku politiku. Rad Tadeusza Wolsza „Sistem logora prinudnog rada i NKVD u pribaltičkim zemljama, srednjoistočnoj Evropi i na Balkanu posle II svetskog rata“ obrađuje sustav logora od kraja Drugog svjetskog rata u navedenim dijelovima Europe. Poseban naglasak je na logorima koji su bili primjer sovjetizacije tih područja. Autor navodi broj logora te broj logoraša u pojedinim logorima na području Sibira, Ukrajine, Poljske, Istočne Njemačke, Moravske, Slońska, Slovačke, Mađarske, Rumunjske, Bugarske, Jugoslavije (logor za Nijemce u Bačkoj Palanci; za Mađare u Bačkoj i Banatu, logor za političare povezane s NDH u Sremskim Karlovcima i Goli otok za političke zatvorenike) te u drugim zemljama. Wolsza u drugom dijelu opisuje kako je izgledala svakodnevica u logorima (radne obveze, higijenske uvjete i ishranu te torture koje su prolazili logoraši). Autor navodi kako su milijuni ljudi prošli kroz komunističke represivne logore u navedenim državama. Michał Jerzy Zacharias napisao je rad „Nova klasa i raspad komunističkog sistema u delima Milovana Đilasa“. Autor prikazuje kako je Đilas analizirao i kritizirao komunističku birokraciju po uzoru na Lava Trockog. Navodi sličnosti i razlike u njihovim određenjima „Nove klase“ te Đilasove prognoze što će se dogoditi s novim svjetskim porecima. „Nova klasa“ predstavlja nastanak grupacije koja se pojavljuje i posjeduje monopol na političku, gospodarsku i ideološku vlast. U radu „Poljska 1956–1958: kako su je videli i doživeli Jugosloveni“ autor Vladimir Lj. Cvetković prikazuje promjene u Poljskoj i Jugoslaviji nakon Drugoga svjetskog rata te odnose među zemljama. U radu se spominje da je jugoslavenskim dužnosnicima bilo čudno što su u Poljskoj djelovale druge političke stranke (Ujedinjena seljačka stranka i Demokratska stranka). Navode se i posjeti jugoslavenskih političara Poljskoj. Jugoslavenski su političari posjećivali različita industrijska postrojenja i poljoprivredne površine kako bi vidjeli na koji način se Poljska razvija i napreduje. Autor navodi kako su osim dobrih primjera, jugoslavenske delegacije bile upoznate i s problemima s kojima se tadašnja Poljska suočavala. Mnogi jugoslavenski političari su izvještavali o položaju Katoličke crkve te odnosima prema Nijemcima i Rusima. Na kraju rada autor zaključuje da su Jugoslaveni smatrali da je Jugoslavija naprednija od Poljske. Rad Dragomira Bondžića „Saradnja Jugoslavije i Poljske u oblasti nuklearne energije krajem 50-ih godina“ govori o normalizaciji odnosa između Jugoslavije i Poljske. U području nuklearne energije Jugoslavija i Poljska započele su suradnju 1955. godine. Poljska u to vrijeme nije imala razvijen plan za razvoj nuklearne energije pa do konkretne suradnje nije došlo sve do prosinca 1956./siječnja 1957. kad su poljski znanstvenici boravili u Beogradu. Sporazum o suradnji potpisan je 1957. u Varšavi. Sporazum je regulirao suradnju kroz znanstvena istraživanja i praktično korištenje nuklearne energije u mirnodopske svrhe te razmjenu iskustava, informacija i dokumenta. Iako su se mijenjale političke prilike, odnosi na području nuklearne energije su se izvrsno razvijali. Paweł Wawryszuk u radu „Jugoslovenske partijsko-vladine posete Poljskoj i Poljske Jugoslaviji u periodu 1956–1970“ obrađuje diplomatske susrete delegacija u navedenom razdoblju. Autor, među ostalim, spominje posjete Władysława Gomułke i Josipa Broza Tita Jugoslaviji odnosno Poljskoj. Poljska je krajem 1950-ih htjela postati posrednik između Jugoslavije i drugih socijalističkih zemalja. Bilateralni razgovori državnika odnosili su se na poljoprivredu te gospodarske reforme i decentralizaciju. Osim bilateralnih pitanja, Tito i Gomułka razgovarali su i o nekim međunarodnim temama (suradnja sa zemljama Trećeg svijeta, Vijetnamski rat, položaj Kine). Autor napominje da se Poljska uvijek nametala kao druga po važnosti država u socijalističkom bloku. Rad Dragana Bogetića „Razgovori Tita i Gomułke u

Varšavi 1964. i u Beogradu 1965. godine. Sličnosti i razlike u jugoslovenskim i poljskim stavovima o međunarodnim odnosima i o odnosima između socijalističkih zemalja“ govori o posjeti Josipa Broza Tita Varšavi 1964. te Władysława Gomułke Beogradu 1965. godine. Autor navodi da su čelnici država na oba sastanka ponovili svoje stavove o međunarodnim temama, pri čemu je naglasak stavljen na ugroženost Poljske od Njemačke koja se počela razvijati. Na razgovorima je pokrenuta inicijativa o bezatomskoj zoni u Središnjoj Europi „Plan Rapackog“. Između Tita i Gomułke su postojala neslaganja i to oko pitanja Kine. Dio razgovora bio je posvećen industriji te gospodarskim pitanjima i reformama koje je bilo potrebno provesti u obje zemlje. Rad „Politika Vladislava Gomułke prema Jugoslaviji u kontekstu odnosa Poljske i socijalističkih država na Balkanu u periodu 1956–1970“ Jaceka Tebinke govori o posjetima Władysława Gomułke Jugoslaviji. Autor navodi kako su u prvoj polovici 60-ih godina odnosi Poljske i Jugoslavije bili odlični te da su se promijenili tek 1968. godine zbog unutarnje političke situacije u Poljskoj i invazije poljske vojske u Čehoslovačkoj. Nakon odnosa s Jugoslavijom, autor prikazuje odnose Poljske s drugim komunističkim zemljama na Balkanu: Bugarskom, Rumunjskom i Albanijom.

Jedini rad objavljen na poljskom jeziku je rad Ewe Bujwid-Kurek, „Relacje Polsko-Jugosłowiańskie w kontekście współpracy dyplomatycznej w latach 50.-80. XX wieku“ (Poljsko-jugoslovenski odnosi u svjetlu diplomatske suradnje 1950–1980). Na početku rada autorica navodi kako su predmeti njenog istraživanja akti koje su potpisali diplomatski predstavnici Jugoslavije i Poljske: ugovori, sporazumi, izjave, konvencije i protokoli u razdoblju od 1950. do 1980. godine. Autorica donosi tablični prikaz potpisanih akata te nadnevke i mjesta gdje su akti potpisani i ratificirani. Tim radom autorica je htjela naglasiti kako postoji niz akata koji su potpisani te da je kroz cijelo razdoblje postojao interes za suradnju Jugoslavije i Poljske. Nadalje, Mateusz Sokulski u svom radu „Jugoslovenska politika prema zemljama Trećeg sveta 1956.-1961. godine iz perspektive Ambasade Narodne Republike Poljske u Beogradu“ tvrdi da je već 1953. godine omogućeno zблиžavanje između Poljske i Jugoslavije, ali da je do zблиžavanja došlo tek nakon potpisivanja ugovora o ekonomskoj suradnji 1955. godine. Prema podacima iz poljskog veleposlanstva u Beogradu, jugoslovenska diplomacija je bila usredotočena na područje Bliskog Istoka i Jugoistočne Azije, potom na Južnu Ameriku i Afriku te vodila politiku nepripadanja Istočnom ili Zapadnom bloku. Autor zaključuje kako je, osim Jugoslavije, i Indija vodila posredničku ulogu između Istočnog i Zapadnog bloka. Joanna Szczutkowska u radu „Kulturna suradnja Poljske i Jugoslavije sedamdesetih godina XX veka“ obrađuje kulturnu suradnju između Narodne Republike Poljske i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Rad je podijeljen u tri dijela. U prvom se dijelu spominje kako je prvi Ugovor o kulturnoj suradnji potpisan 1956. godine u Beogradu. Kulturna suradnja bila je zastupljena u različitim umjetnostima. Suradnja se 1970-ih godina postepeno razvijala sukladno dvogodišnjim planovima definiranim ugovorima. Autorica tablično navodi popis poljskih izložbi, kazališnih predstava, filmova, knjiga i koncerata u Jugoslaviji 1971. godine te predstava poljskih kazališta i poljskih filmova u Jugoslaviji 1979. godine. Na kraju autorica zaključuje da je postojala kulturna suradnja koja se provodila sukladno dvogodišnjim i trogodišnjim programima, ali da su neke umjetnosti bile nedovoljno zastupljene u Jugoslaviji. Nadalje, Nebojša Stambolija u svom radu „Jugoslovensko-poljski odnosi u 1983. godini“ analizira bilateralne odnose između te dvije države. Na početku rada autor donosi društveno-političke preglede SFRJ-a i NRP-a te krize vlasti potaknute ekonomskim čimbenicima. U radu su navedeni primjeri suradnje i posjeti diplomatskih predstavnika Poljske i Jugoslavije u prvoj polovici 1980-ih godina te su spomenuti potpisani međudržavni sporazumi. Posjeti i sporazumi odnosili su se na sve razine društvenog života: od kulture, preko znanosti i obrazo-

vanja do ekonomije. Rad „Saradnja gradova pobratima Poljske i bivše Jugoslavije. Programske pretpostavke i stvarnost“ Przemysława Biegańskiego započinje predstavljanjem razvoja koncepta pobratimskih gradova. Autor navodi primjere jugoslavenskih i poljskih gradova koji su se pobratimili (četiri grada u Srbiji i po jedan u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini). Suradnja se provodila višegodišnjim programima. Prema podacima iz 2014. godine Srbija je imala 13 pobratimskih gradova s Poljskom, Hrvatska 13, Slovenija 5, Makedonija 2, Crna Gora 1 te Bosna i Hercegovina 1. Suradnja se provodila na polju kulture, znanosti, sporta i gospodarstva.

Rad Piotra Zwierzchowskog „Rat na Balkanu u ‘Demonima rata prema Goji’ Vladislava Pašikovskog“ pokušava odgovoriti na pitanje na koji način se poljska kultura odnosila prema ratu na Balkanu te koliko se taj rat našao u centru pažnje poljske kulture. Autor analizira film „Demoni rata prema Goji“ i donosi zaključke o recenzijama filma. Nadalje, Teresa Maresz autorica je rada „Istorija balkanskih zemalja u poljskim školskim udžbenicima za predavanje istorije“ u kojemu na početku opisuje sustav školstva u Poljskoj. U radu se ističe važnost školskih udžbenika i njihova ulogu u nastavnom procesu te se donosi popis udžbenika koji se koriste u nastavnim procesima u školama u Poljskoj. Autorica analizira spominjanje zemalja bivše Jugoslavije u povijesnim razdobljima od predslavenskog razdoblja do 2009. godine. T. Maresz smatra da je u udžbenicima premalo podataka, jer je povijest balkanskih zemalja bogata i mogla bi se više izučavati u poljskim školama. Posljednji rad u zborniku je rad Małgorzate Święcickie „Jugoslavija i Jugosloven u jezičko-kulturnoj slici sveta Poljaka“. Autorica na temelju leksikografskih obrada i izjava pojedinih Poljaka donosi teorijsko-metodološke pretpostavke kulturne lingvistike, posebno koncepciju jezične slike svijeta zajedno s važnim konstitutivnim elementima: stereotipima i vrednovanjima. Na kraju zbornika nalazi se fotogalerija sa znanstvenog skupa.

Zbornik radova nastavak je suradnje Instituta za suvremenu povijest iz Beograda i Instituta za povijest i međunarodne odnose Sveučilišta Karla Velikog u Bydgoszczu. Ovo je drugi po redu od ukupno četiri objavljena zbornika radova. Radovi iz prikazanog zbornika veliki su prinos za proučavanje međunarodnih odnosa i poveznica Poljske i Srbije te ostalih država bivše Jugoslavije u XX. stoljeću. Također, ti radovi čine jedan od temelja za daljnja proučavanja odnosa današnjih zemalja bivše Jugoslavije i Republike Poljske.

Josip Jagodar

Andreja Dugandžić, Tijana Okić (ur.), *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*, Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA, Sarajevo 2016, 199 str.

Otpori fašističkom i nacističkom režimu tijekom Drugog svjetskog rata predstavljaju neiscrpan izvor raznih historiografskih formi, od monografija do stručnih članaka. Međutim, rodni aspekt otpora totalitarnim režimima uvelike je zapostavljen što je pak rezultiralo jednodimenzionalnim prikazivanjem otpora. Na tragu navedenog, zanimljivo je napomenuti kako se tek proteklih godina u Francuskoj javljaju nova istraživanja koja uvelike kreiraju nove historiografske okvire i aspekte Drugog svjetskog rata, ali i redefiniiraju postojeće. Razlog svojevrstnoj historiografskoj sekundarnosti ovog istraživačkog područja možemo pronaći u dominaciji maskuliniteta koji je uslijedio nakon pobjede Saveznika. Naime, unatoč dominirajućem diskursu, koji se odnosio na stvaranje rodne ravnopravnosti, pogotovo u smislu ostvarivanja političkog prava glasa, nakon 1945. godine uslijedio je suptilni, ali efektni zaokret. Na tom tragu, posebno je ilustrativan primjer Henrija Freneyja, de Gaulleovog suradnika, koji je nakon rata rekao ženama da napuste

plaćene poslove i dopuste muškarcima da ponovno budu *chef de famille*. U tom je smislu posebno značajno istraživanje Britanke Anne Sebbe, koja je tijekom posljednjih pet godina uvelike doprinijela istraživanju rodno uvjetovanog otpora totalitarnim režima s posebnim fokusom na Francusku, postavljajući pri tome tezu kako je ovaj oblik otpora gotovo u potpunosti zaboravljen. U skladu s potonjim, u historiografiji se posljednjih godina razvija novo istraživačko područje koje otkriva niz činjenica vezanih uz otpore totalitarnim režimima, a koje nadilaze već ustaljene narative.

Tako se u Bosni i Hercegovini 2010. godine počela rađati ideja o istraživanju rodnog aspekta partizanskog pokreta, prije svega u smislu istraživanja Antifašističkog fronta žena (dalje: AFŽ). Veliki doprinos tomu napravilo je Udruženje za kulturu i umjetnost Crvena, koje je digitaliziralo brojne dokumente vezane uz povijest žena u BiH. Kao rezultat ovih napora nastao je Arhiv antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine koji sadrži niz dokumenta, video i audio materijala te brojnu drugu građu, koja je u ranijem periodu bila nedostupna. Iz ovih nastojanja je proizašao i zbornik *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*, koji su uredile Andreja Dugandžić i Tijana Okić, a koji na 199 stranica istražuje, analizira, valorizira te aktualizira rodno uvjetovani otpor u jugoslavenskom Pokretu otpora, koji se uz poljski te francuski ubraja među najuspješnije. Razlog osnivanja Arhiva kao i izdavanje Zbornika proizlazi iz činjenice kako unatoč tomu da je u NOB-u sudjelovalo dva milijuna žena, čime je ovaj Pokret ujedno i najveći „ženski organizirani pokret u Drugom svjetskom ratu“ (str. 159.), ženski je pokret postao dio „historije koju je jugoslavenska historiografija propustila zabilježiti“ (str. 4.). U prilog navedenoj tezi, u Uvodu ovog Zbornika ističe se činjenica kako za vrijeme postojanje SFRJ „nikada nije napisana sveobuhvatna historija AFŽ-a Jugoslavije“ (str. 5.). Tako se rodno uvjetovani otpor utopio u „historiju NOB-a, historiju žena *tout court* i u figuru partizanke“. Tijana Okić ističe kako je kolektiv AFŽ-a time naprosto zamijenjen heroinama „sa točno određenim imenom i prezimenom, likom i djelom“ (str. 184.). Time je Partizanka, kako navodi Okić, u smrti preživjela i otišla u slavnu historiju dok je AFŽ smješten u njezinu ropotarnicu. U kontekstu navedenog, određeni amblem otpora partizanki postala je slika Milje Marin, koja je u postmodernističkoj maniri prozvana i „Merlinka sa Kozare“. Tako reducirani narativ uvelike je kreirano jednoobraznu sliku borbe žene protiv totalitarnih režima, svodeći ju tek na pukog promatrača ratnih zbivanja, a ne na aktivnog/u sudionika/icu.

Što se tiče historiografskog korpusa, on je krajnje oskudan. Naime, dio rodnog historiografskog narativa u okvirima NOB-a ispisale su same borkinje, poput Marije Vice Balen, koja se u knjizi *Bili smo idealisti... Uspomene jedne revolucionarke* dijelom osvrće i na probleme s kojima su se susretale žene u partizanskom otporu. Pri tome je istaknula kako je nakon rata uslijedilo oživljavanje patrijarhalnih predodžbi u čijem je okviru potpuno zanemarena uloga antifašistkinja. Posebno je važna knjiga, također sudionice NOB-a, Nede Božinović, koja je uz niz članaka vezanih uz ulogu žene u Drugom svjetskom ratu napisala *Položaj žene u Srbiji u XIX i XX veku* te time postavila temelje ovom istraživačkom području. Iznimno važan doprinos dala je i monografija *Borbeni put žena Jugoslavije*, izdana 1971. godine u nakladi Sveznanja u Beogradu. Ipak, kada govorimo o znanstvenoj analizi povijesti žena (*herstory*) pionirska uloga, kako se navodi i u Zborniku, pripada Lydiji Sklevicky, Gordani Stojaković te Renati Jambrešić-Kirin. Ove su znanstvenice prve interpretirale ulogu AFŽ-a te analizirale njegovu važnost u širem društveno-političkom kontekstu. Na tragu njihovih istraživanja počela se razvijati socijalna povijest žena u okviru šireg konteksta društva i politike, čime su žene postale vidljivim subjektom znanstvenih

istraživanja. Time su ujedno izvršile i redefiniranje idejne deformacije koja je dugo vremena preladavala u širem društvenom kontekstu.

Oslanjajući se na navedene autorice, *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*, otkriva nove poglede na emancipacijske potencijale jugoslavenske žene. Zbornik se sastoji od pet tekstova koji, između ostalog, analiziraju transgresiju tradicionalne rodne uloge, koju je AFŽ omogućio, ali koja se nakon 1945. godine polako reducira, da bi 1950-ih došlo do ponovne uspostave predratnih obrazaca u smislu ženine uloge u društvu. Ipak, kao temeljni cilj ovog izdanja, kako se navodi u njegovom Uvodu, predstavlja se namjera pokretanja i otvaranja novih rasprava. Sukladno time, Zbornik obiluje aktualizacijskim elementima koji nude prostor za nove analize, mimo ustaljenih političko-binarnih kategorija.

Na početku Zbornika nalazi se rad Chiare Bonfiglioli, „Biografije aktivistkinja AFŽ-a: intersekcionalna analiza ženskog djelovanja“, koji se temelji na arhivskoj građi pronađenoj u Arhivu antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. Autorica, između ostalog, donosi analizu dnevnčkih zapisa Rajke Borojević, koja je u „Banja Luci organizirala obuku iz politike i kulture za seoske žene“ (str. 333.). Bonfiglioli ističe kako „prikaz biografija muslimanki iz viših klasa pruža uvid u karakter proturječnosti i ambivalentnosti procesa brze društvene modernizacije koja je obuhvatile žene u Jugoslaviji nakon 1945. godine, a istovremeno prikazuju isprepletenost raznih društvenih faktora koji su utjecali na živote žena“ (str. 26.). Sukladno tomu, autorica iznosi tezu kako su među članicama AFŽ-a postojale ogromne razlike u smislu etničke i klasne pripadnosti te kako je zbog toga ovu organizaciju moguće „razumjeti tek kroz detaljnije istraživanje društvenih razlika među ženama“ (str. 35.).

Osim određene diskrepancije koja je obilježila AFŽ, u smislu napomena C. Bonfiglioli, Ajla Demiragić u okviru rada „Šećer sladak a bobmbone ljute, ja se draga učiteljice pouzdam u te...“ analizira kontekst predratnog razdoblja, odnosno ulogu „narodne (napredne) učiteljice“ kao izrazito važnog subjekta koji je odigrao bitnu ulogu u poslijeratnom razdoblju, tj. izgradnji novog društva. Naime, učiteljice su, kako naglašava autorica, uživale veliki ugled na selu, prije svega zbog šireg društvenog angažmana. Na tragu navedenog, Demiragić analizira učiteljice kao oblikotvorne elemente novog društvenog ustroja nakon 1945. godine, kada je njihov rad postao najpotrebniji. Rad učiteljica predstavljen je kroz nekoliko svjedočanstava, između ostalih Krunoslave Lovrenović, učiteljice iz Ričica kod Zenice te Nasihe Porabić. Ova svjedočanstva otkrivaju niz zanimljivosti od svakodnevnih briga, poput nedostatka ogrjeva u školama, do organiziranja alfabetskih tečajeva. Vrlo zanimljiv dio rada predstavlja analiza emancipacijskog i feminizacijskog aspekta učiteljske profesije, koji se zapravo sumira u činjenici kako je lik učiteljice u Jugoslaviji doživio transformaciju. Autorica tako prilično slikovito zaključuje kako bi se transformacija lika narodne napredne učiteljice mogla ironijski predstaviti kroz tri slike „od učiteljice sa puškom (...) u ruci, preko učiteljice sa crvenim karanfilom za reverom, do učiteljice koja (...) očekuje da joj daci povodom osmomartovske proslave praznika žena poklone crveni karmin marking 16“ (str. 75.).

Uzimajući u obzir činjenicu kako su sva proklamirana socijalistička društva u svoje osnove implementirala i potrebu stvaranja *novog, socijalističkog čovjeka*, tako je i na prostoru Jugoslavije kreirana potreba o stvaranju nove jugoslavenske žene. Analizirajući diskurs ovog projekta, Danijela Majstorović u članku „Stvaranje ‘nove’ jugoslavenske žene: emancipatorski elementi medijskog diskursa s kraja II svjetskog rata“, u vremenskom okviru mirnodopskog razdoblja nakon rata, analizira petnaest izdanja prvog glasila AFŽ-a BiH časopisa *Nova žena*, koji je prvi puta izašao u veljači 1945. godine. Na temelju navedenog, autorica ističe kako se časopis, između

ostalog, zalagao za ideje nacionalnog jedinstva i sestrinstva te opismenjavanja. Ovdje pak treba uzeti u obzir činjenicu kako je BiH, uz Kosovo i Makedoniju, imala najveću stopu nepismenosti među ženama. Tako su članci donosili vijesti o tome kako je NOP stvorio novi lik žene u BiH te je pred nju otvorio vrata „narodne vlasti, škola i kurseva“ (str. 103.). Majstorović težište analize postavlja na istraživanju odnosa modernizacije, emancipacije i patrijarhata. Izuzetno zanimljiv rakurs pruža aktualizacija značaja AFŽ-a u smislu etnokapitalizma, repatrijarhalizacije, nacionalizma te nepismenosti u svjetlu sve intenzivnijeg antikomunističkog revizionizma. Majstorović prilično pesimistički iznosi tezi kako se pozitivne tekovine AFŽ-a „u talasu postsocijalističke otimačine i privatizacije“ danas samo naziru dok ih je većina potpuno urušena.

Potonji, mogli bismo reći nadideološki aspekt ženske borbe, ističe i Boriša Mraović u okviru rada koji se bavi analizom uspona i pada AFŽ-a, a koji nosi naziv „Heroizam rada: Antifašistički front žena i socijalistički dispozitiv 1945.-1953.“. Autor pri tome uzima u obzir prijašnja istraživanja prema kojima ova organizacija „nema nikakve veze sa etničkim mapiranjem, ne može se svrstati na jedan verski konglomerat niti na ideologiju“ (str. 120-121.). Oslanjajući se na navedeno, Mraović analizira proces i dinamiku redefiniranja *herojstva u ratu u herojstvo u miru*. Pri tome se u radu autor, između ostalog, oslanja i na Foucaultov koncept *dispozitiva*, koji interpretira kao „široki institucionalno-idejni okvir i sklop koji usmjerava opštu društvenu aktivnost“ (str. 122.). Na tragu navedenog, Mraović kreira paradigmu koja spaja *herojstvo* i žensko pitanje, u smislu da su žene trebale stvoriti novi oblik heroizma, što je u praksi uključivalo „dati određeni broj dobrovoljnih radnih sati i na taj način ‘uštediti novac državi’“ (str. 134.). Ovo svojevrsno *radno herojstvo* trebalo je predstavljati kontinuitet *ratnog herojstva*. Problemizirajući žensko pitanje i pitanje *herojskog* autor – osvrćući se na izjavu Vladimira Nazora koji je 1944. godine istaknuo: *Žensko pitanje za nas je riješeno* – naglašava ovdje određenu diskrepanciju. Naime, premda je proklamiran kraj ženskog pitanja, već 1945. godine istaknuta je potreba pojačane organizacije žena. Sukladno tomu je i Tito, na drugom kongresu AFŽ BiH, na što upućuje Mraović, istaknuo kako su se žene u ratu dobro pokazale, ali da trebaju i u miru aktivno sudjelovati u javnom životu zajednice. Potonji Titov govor autor interpretira kao direktan poziv na „herojski angažman koji u herojskom daru, najvećem mogućem daru zajednici (...), uspostavlja paradigmu kojoj valja dati drugačiji sadržaj“ od onog ratnog (str. 133.). Time je došlo do preobrazbe *ženskog herojstva*, od ratnog do mirnodopskog.

Svojevrsnu točku na *i* ovom Zborniku daje Tijana Okić, u završnom članku pod nazivom „Od revolucionarnog do proizvodnog subjekta: alternativna historija AFŽ-a“ unutar kojega, kako sama navodi, rekonstruirala jedan historijski događaj kroz koji prati historiju AFŽ-a. Ovaj je dio posebno zanimljiv u kontekstu teze kako AFŽ nikada zapravo nije bio u potpunosti autonoman, unatoč dosadašnjem dominirajućem narativu koji se oslanja na takvu tezu. Sukladno tomu, Okić smatra kako „Pripisivati AFŽ-u autonomiju koju nikada nije imao zapravo znači ne historizirati ga, nego ga mitologizirati“ (str. 163.). Time se zapravo ide u prilog liberalnoj teoriji feminizma koja ističe kako bi ženski pokret trebao biti politički neovisan. Drugi bitan aspekt rada očituje se u činjenici da autorica naglašava važnost nasljeđa međuratnih ženskih pokreta, uključujući i građanske. Pri tome se oslanja na tezu Lydije Sklevicky koja je ustvrdila kako je AFŽ zapravo bio jedini legitimni nasljednik Alijanse ženskih pokreta. Na tragu navedenog, autorica ističe kako su upravo međuratni naponi žena omogućili i uvjetovali formiranje jezgre KPJ i kadra AFŽ-a. Okić također komparativnom metodom analizira gotovo potpuno zaboravljenu sovjetsku organizaciju žena *Ženotdel*, koja je osnovana u samom jeku građanskog rata u Rusiji, a koja je doživjela manje-više *afežeovsku* sudbinu, dvadesetak godina ranije. Naima,

i ova je organizacija prestala postojati disolucijom 1930. godine. Obje su organizacije raspuštene gotovo pod istim argumentom, prema kojemu je žensko pitanje riješeno, odnosno da su žene postigle stupanj jednakosti s muškarcima. Osim navedenoga, Okić analizira sličnosti i različitosti između dviju organizacija, podvlačeći pri tome činjenicu kako su se boljševici, a samim time i Ženotdel, od početka borili protiv kapitalizma, odnosno protiv buržoaske forme obitelji, dok u slučaju KPJ i AFŽ-a borba protiv kapitalizma nije bila sastavni dio borbe, nego je kao stvarni cilj predstavljena tek nakon preuzimanja vlasti. Na tragu disolucije AFŽ-a, autorica ističe kako se nakon uvođenja samoupravljanja situacija za žene pogoršava. Okić to povezuje s ekonomskim odnosima. Stoga navodi da onog trenutka kad je profit nužno morao biti ostvaren, na udaru su se prvo našle žene. Pri interpretaciji navedenog, Okić se poziva na Maxine Molyneux koja je istaknula kako je emancipacija u ovom kontekstu shvaćena kao „emancipacija od ugnjetavanja starog poretka, a ne emancipacija od svih oblika opresije“ (str. 181.).

Osim tekstualnog dijela, Zbornik se sastoji i od pet grafičkih prikaza, koje potpisuju pet različitih autorica (Nardina Zubanović, Aleksandra Nina Knežević, Kasja Jerlagić, Sunita Fišić i Adela Jušić). Njihove ilustracije nadovezuju se na narativni dio Zbornika. Tako ilustracije prikazuju žene u borbi, službene parole tijekom proslave Dana žena ili pak afirmativnu ulogu narodnih učiteljica. U okviru navedenog, time i medij ilustracije postaje dio historiografskog instrumentarija u interpretaciji te produbljanju spoznaje o povijesti žena na ovim prostorima.

U kontekstu iznesenog, zbornik *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i stvarnosti* predstavlja izuzetno vrijedan historiografski doprinos kreiranju novog istraživačkog područja, a čija se važnost posebno očituje u suvremenom dobu, kada se javljaju pokušaji redefiniranja temeljnih tekovina 20. stoljeća, baziranih upravo na antifašističkoj borbi. Pri tome je potrebno imati na umu kako ženska povijest nadilazi uske okvire rodnog prostora, o čemu nam svjedoči i AFŽ, jer pisati o njemu „znači prepoznati ga, sakupiti ga, i upravo s njim djelovati iz sadašnjosti koja gleda u budućnost“ (str. 149.). Također je važno istaknuti činjenicu kako se navedenim istraživanjima prate suvremena historiografska kretanja. Time se uvelike stvara mogućnost povezivanja istraživača s ciljem kreiranja novih projekata koji bi dodatno osvijetlili ovo znanstveno područje, a samim time i prostore za nove oblike interpretacije.

Ana Rajković

Igor Duda (ur.), *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb – Pula 2017, 284 str.*

Zbornik *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma* nastao je kao rezultat istoimenog istraživačkog projekta hrvatskih povjesničara i znanstvenika srodnih disciplina koji se bave drugom polovinom 20. stoljeća. Projekt je trajao od 2014. do 2017. godine, a financirala ga je Hrvatska zaklada za znanost. Institucionalno središte projekta bio je Centar za povijesna i kulturološka istraživanja socijalizma pri Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli. Osim ovog zbornika, u sklopu projekta izdane su dvije monografije: *Socijalizam s udarmičkim licem. Etnografija radnog pregalaštva* Andree Matoševića i *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma* Igora Duda. O važnosti projekta i zbornika koji je iz njega proizašao te interesu za njima svjedoči činjenica da su doživjeli nekoliko predstavljanja

domaćoj javnosti. Osim spomenutih knjiga, iz projekta je proizašlo i dvadesetak znanstvenih članaka.

Zbornik se bavi temama koje su određivale svakodnevni život prosječnog jugoslavenskog građanina, odnosno društvenim temama, ali ne zanemaruje ni politički kontekst razdoblja koji je zapravo snažno utjecao na pojavu i razvoj određenih fenomena o kojima autori pišu. Autori radova različite pojave predstavljaju kao organizirane i promišljene inicijative kojima je krajnji cilj stvaranje savršenog socijalističkog čovjeka i društva. Zbornik se sastoji od deset članaka različitih autora i autorica, pri čemu članci Igora Duda na početku i na kraju zbornika zaokružuju njegovu kompoziciju. Radovi koriste različite pristupe, a nastali su analizom brojnih i višestrukih pisanih izvora iz mnogih arhiva, zatim usmenih izvora te filmova i glazbe. Osnovni istraživački zadatak projekta bio je analizirati kako je uspostavljena ideja o socijalističkom čovjeku, mogli bismo reći i idealiziranom nadčovjeku kojeg je izgradio socijalizam i koji će nastaviti raditi na stvaranju još boljeg socijalističkog društva.

Voditelj projekta i urednik zbornika Igor Duda autor je dva rada u zborniku te teksta *Uvod: od nazadnosti do svemira, od projekta do zbornika* u kojem ukratko prikazuje tematski okvir i svaki od radova u zborniku te spomenuti projekt. U svom karakterističnom jasnom stilu koji budi interes za tematiku, Duda najprije pomoću citata iz *Programa Saveza komunista Jugoslavije* prihvaćenog na Sedmom kongresu SKJ u Ljubljani 1958. godine predstavlja idealističke ideje Saveza komunista Jugoslavije, nakon čega navodi organizacije i pokrete koji su služili oblikovanju savršenog socijalističkog čovjeka.

Prvi po redu znanstveni članak u zborniku je rad *Kameni temeljci. Stupovi jugoslavenskoga društva i pioniri kao mali socijalistički ljudi* Igora Duda koji je zapravo napisan na temelju spomenute Dudine monografije *Danas kada postajem pionir*, ali predstavlja izvore i teme obrađene u njoj na pomalo drugačiji način. U radu se bazira na pet ideoloških kamena temeljaca masovne pionirske organizacije, kojoj su bili obvezni pristupiti svi osnovnoškolci. Duda predstavlja dobro organiziranu pionirsku organizaciju i načine na koje je jugoslavensko rukovodstvo pazilo na svaki detalj kako bi mali pioniri izrasli u „socijalističke ljude“ koji promiču socijalističke ideje te kako je organizacija pratila promjene u jugoslavenskoj vanjskoj i unutarnjoj politici.

Sljedeći rad je *Odgajati za muziku, odgajati pomoću muzike. Glazbeni odgoj u osnovnim školama u ranome socijalizmu* Lade Duraković koja se bavi interakcijom ideologije i glazbe u 20. stoljeću. Autorica se u radu pozabavila odgojno-obrazovnim ciljevima glazbenog odgoja u osnovnim školama. Analizom brojnih izvora, ponajviše priručnika o nastavi glazbenog odgoja u Jugoslaviji, posebno je predstavila idejne ciljeve koje su stručnjaci stavljali pred učitelje glazbe te ukazala na teškoće njihova ostvarivanja.

Andrea Matošević autor je rada *Posrednici u stvaranju socijalističkih ljudi na omladinskim radnim akcijama: utopija, dijalektika i vrijeme* u kojem proučava utopističnost radnih akcija, načine na koji se njima o govori, odnos akcijaša i prirode te semiotiku radnih akcija. Također se bavi pojmom vremena u radnim akcijama, tj. kako akcijaši „stvaraju budućnost“, čime autor podiže razmatranje ovog fenomena na jednu višu – teorijsku i filozofsku – razinu.

Igor Stanić, čiji je glavni predmet interesa društvena povijest, u radu *„Aktivan i odgovoran proizvođač i upravljač“. Izgradnja socijalističkog radnika-samoupravljača na primjeru brodogradilišta Uljanik 1960-ih godina* predstavlja studiju slučaja s ciljem davanja odgovora na pitanja kako je samoupravljanje doprinijelo stvaranju novog socijalističkog radnika i kakva je obilježja on trebao imati.

I rad Borisa Koromana *Nacrt za povijest tiska namijenjenog radnicima: slučaj istarske radničke periodike* svojevrsna je studija slučaja budući da analizira tiskovine s područja Istre. Koroman pritom nastoji dati pregled velikog broja tiskovina iz različitih domena privrede i industrije, kao i prikazati različite povijesne kontekste u kojima nastaju te ih dijeli na pet faza prema vremenskom razdoblju i političkim i društvenim okolnostima u kojima izlaze.

Teodora Fonović Cvijanović i Vanessa Vitković Marčeta su u radu *Jezik socijalističkoga čovjeka: slučaj istarske periodike* istraživale jezik i pravopis istarskih časopisa i glasila iz razdoblja socijalizma. Umjesto istraživanja jezičnih mijena i pravila nametnutih „odozgo“, autorice se bave pitanjem koliko su takva pravila zaživjela u lokalnom tisku te ih stavljaju u kontekst općeg jezičnog stanja u Istri u drugoj polovini 20. stoljeća.

Magdalena Najbar-Agičić u radu *Agitprop među novinarima. Uspostava komunističke vlasti i nadzor nad medijima* analizira način na koji je komunistička vlast preko kadrova i direktiva upravljala medijima koji su bili najvažnije sredstvo za kontrolu javnosti, pri čemu radi razliku između pritiska koji vlast vrši prije 1948. godine i nakon nje. Također navodi probleme na koje je Komunistička partija nailazila pri uspostavljanju potpune kontrole nad tiskom i medijima.

Hrvoje Klasić u radu *Fiskultura u službi naroda. Uloga tjelesnog odgoja u stvaranju jugoslavenskog socijalističkog društva 1945.-1952.* prezentira kako je u Jugoslaviji, kao i u mnogim drugim totalitarnim društvima, sport bio visoko na ljestvici državnih interesa. Njime se pokušavalo utjecati na poboljšanje svakodnevnog života ljudi, kao i na njihovu spremnost za obranu od potencijalne „vanjske opasnosti“, dok su sportske aktivnosti odigrale svoju ulogu i na međunarodnom planu.

Anita Buhin bavi se u članku *Jugoslavenska popularna kultura između zabave i ideologije* tri-ma aspektima popularne kulture – glazbom, televizijom i modom. Analizira također širu ulogu zabave i pitanje modernosti u jugoslavenskom društvu. Autorica uspoređuje arhivsku građu iz koje se vidi službena politika koja je preko televizijskog i radijskog zabavnog programa propagirala zajedničku socijalističku kulturu „odozgo“ s jugoslavenskom stvarnošću koja se očituje u anketama, broju prodanih ploča, posjećenosti koncerata i u popularnom tisku.

Posljednji članak u zborniku je još jedan rad Igora Dude, *Potrošači kao nositelji socijalizma. Zaštita potrošača u sustavu društvenoga samoupravljanja i udruženoga rada*, koji govori o „bujanju potrošačke kulture“ koja je za komunističku vlast imala i pozitivne i negativne konotacije, što je posljedično iziskivalo i određenu zaštitu potrošača te je uređena brojnim regulativama.

Jedna je od mnogih vrijednih strana zbornika to što većina autora pripada mlađoj generaciji hrvatskih znanstvenika, koji pristupaju razdoblju socijalističke Jugoslavije bez unaprijed pripremljenih kritika iz nacionalističke perspektive. Radovi u zborniku pisani su sa nastojanjem za objektivnošću i bez crno-bijelog prikazivanja materije. Stoga autori osim pozitivnih učinaka određenih pojava na živote građana Jugoslavije prikazuju i njihove negativne strane. Konačno, istraživanja pokazuju koliko je Jugoslavija ulagala novca, vremena i truda u izgradnju novog socijalističkog čovjeka po svojoj mjeri te koji su se problemi pri tome i zbog toga javljali.

Druga vrijedna strana zbornika je njegova interdisciplinarnost. Naime, razdoblje druge polovine 20. stoljeća zanimljivo je ne samo povjesničarima, već i znanstvenicima povijesti srodnih disciplina. Iz toga razloga valja se baviti ovim razdobljem i s gledišta etnologije, kulturne i društvene antropologije, sociologije, filologije, muzikologije i drugih znanosti koje mogu dati drugačije i svakako dragocjene poglede na određene pojave. Stoga je interdisciplinarnost koja vodi ka boljem i cjelovitijem razumijevanju vremena koje je iza nas nužna, a *Stvaranje socijalističkog*

čovjeka hvale vrijedan interdisciplinarni projekt kakvi bi u našoj znanstvenoj zajednici trebali biti češći.

Kristina Deskar

Izlaganje na promociji knjige *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma*, ur. Igor Duda (Zagreb-Pula: Srednja Europa, 2017.) u Knjižnici Bogdana Ogrizovića u Zagrebu, 2. studenog 2017.

Kad smo u srpnju 2014. započeli rad na projektu *Stvaranje socijalističkog čovjeka: hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma*, poznavala sam tek manjinu njegovih sudionika. Ono što mi je na prvom sastanku upalo u oči jest koliko su neki od njih mladi. U projektu je sudjelovalo troje istraživača koji su rođeni u 1980-ima, dvoje štoviše na samom kraju desetljeća. To znači da su krenuli u školu potkraj socijalističke ere ili da se socijalistička Jugoslavija raspala prije nego što su uopće počeli s formalnim obrazovanjem. Bez osobnog iskustva života u socijalizmu, doživljavaju ga ponajprije kroz povijesne izvore i priče sudionika.

Najbrojniji u istraživačkom timu – njih petero – su istraživači rođeni u raznim dijelovima 1970-ih, koji imaju koju godinu više ili manje „staža“ u socijalizmu. Oni su doživjeli socijalizam iz prve ruke, no svima je zajedničko da je njihovo formativno razdoblje obilježilo ne samo vrijeme socijalizma, već i razdoblje tzv. tranzicije početkom devedesetih. Zatim slijedi skupina nas za koje je socijalizam (jugoslavenski ili poljski) proživljeno iskustvo. Mi smo u socijalizmu završili visokoškolsko obrazovanje ili barem njegov veći dio, a sudjelovali smo – pasivno ili aktivno – i u njegovoj razgradnji.

Gledajući te biografije, često sam se pitala koga od nas njegovo ili njezino iskustvo bolje kvalificira za istraživanje socijalizma? One koji temi mogu više-manje prići kao samo još jednom razdoblju prošlosti ili nas koji iz tog razdoblja nosimo živa sjećanja i osobnu prtljagu? Služi li naše proživljeno vrijeme kao korektiv zaključcima istraživača ili stoji na putu razumijevanju? Pokušat ću naznačiti moguće odgovore na ta pitanja ne samo iz perspektive istraživača, nego i iz osobnije i intimnije perspektive vlastitih iskustava.

Zbornik koji danas predstavljamo čitala sam paralelno i kao istraživač i kao svjedok vremena. Te mi je dvije kategorije bilo teško razdvojiti. Promatrala sam kako su moji suradnici koristili izvore i dokaze iz arhivskih fondova za konstruiranje svojih pripovijesti o socijalističkom čovjeku ali su ti tekstovi istovremeno prizivali iz sjećanja vlastito proživljeno iskustvo svaki put kad bih čitala o *pionirima, omladini, akciji NNNI, počecima televizije* i slično.

Zbornik tako otvaraju dva rada koji se bave formiranjem, kako ih zove Igor Duda, „malih socijalističkih ljudi“. U svojem članku Duda piše o djelovanju Saveza pionira Jugoslavije kao opće organizacije djece osnovnoškolske dobi, a Lada Duraković na primjeru glazbenog odgoja prikazuje razdoblje osnovnoškolske socijalizacije. Na ove se članke nadovezuje rad Andree Matoševića o omladinskim radnim akcijama kao posrednicima u stvaranju socijalističkih ljudi. Sebe sam često našla u tim tekstovima budući da je dio mojeg života bio povezan s masovnim i drugim organizacijama, te sustavom socijalističkog odgoja i obrazovanja. Moji su roditelji, kao i svi drugi, bili članovi Socijalističkog saveza radnog naroda, a ja članica Saveza pionira i omladinske organizacije. Na fotografijama su sačuvana sjećanja na primanje u pionire u razredu gdje smo svakodnevno pohađali nastavu. Teksta pionirske zakletve o kojoj piše I. Duda više se ne sjećam, ali zato fotografija čuva izgled pionirske uniforme. Sjećam se i primanja u omladinu na Čičkoj

Poljani, ali bez osjećaja posebnosti koji je pratio primanje u pionire – o tome u mojem albumu nema nijedne fotografije. „Drug Tito“ na razne je načine obilježio moje pionirske i omladinske dane. Kao osnovnoškolci, u nekoliko smo ga navrata dočekivali na zagrebačkim ulicama. U četvrtom razredu osnovne škole sudjelovala sam u natjecanju o Titovu djetinjstvu po knjizi Milivoja Matošeca *Dječak sa Sutle*. Četiri godine kasnije, kada me nastavnica povijesti pokušala regrutirati za natjecanje *Tito–Revolucija–Mir*, izvukla sam se na račun natjecanja iz biologije – bilo je zanimljivije raditi pokuse nego štrebati odluke partijskih kongresa. Tijekom prve dvije godine u Građevinskom školskom centru „Zvonko Brkić“ moj je razred posjetio Kuću cvijeća, a tijekom druge dvije u Centru za kulturu i umjetnost sudjelovali smo u organiziranom protestu za prava Palestinaca. Svjedodžbu iz vremena „šugarice“, u kojoj stoji da sam srednjoškolsko obrazovanje završila kao „suradnik u djelatnosti INDOK“, još uvijek čuvam. Nisam bila među onih dva milijuna mladih Jugoslavena koji su, kako piše A. Matošević, do 1990. sudjelovali u omladinskim radnim akcijama. Umjesto toga, sjećam se sađenja sadnica na terenu Kaznenopopravnog doma Turopolje ili rada na zemljanom nasipu zagrebačke zaobilaznice, točno tamo gdje je danas veliki čvor u Buzinu kod šoping-centra Supernova.

U zborniku potom slijede radovi koji se bave „zrelim“ socijalističkim čovjekom. Igor Stanić prikazuje socijalističkog radnika-samoupravljača na primjeru brodogradilišta Uljanik kroz prakse koje su istovremeno izgrađivale socijalističkog čovjeka kao proizvođača i upravljača. Četiri rada bave se ulogom medija u formiranju različitih aspekata socijalističkog iskustva. Magdalena Najbar-Agičić istražuje kako se uspostavljala kontrola nad sredstvima javnog priopćavanja. Teodora Fonović Cvijanović i Vanessa Vitković Marčeta analiziraju kako se novoizgrađeni socijalistički svijet reflektirao u jeziku i pravopisu istarske periodike. Boris Koroman pokazuje kako se kroz radnički tisak zrcalila socijalistička svakodnevica i politika, ali i način na koji su radnički mediji pregovarali s političkom stvarnošću, te tako propituje shvaćanje da su socijalistički ljudi bili samo pasivni konzumenti određenih politika. Moja iskustva s tim fenomenima nisu izravna jer nisam stigla biti radnik-samoupravljač, ali ipak obuhvaćaju priče koje su bile svakodnevni dio razgovora jedne radničke obitelji. Radničko se samoupravljanje, kako piše I. Stanić, odvijalo kroz samoupravna tijela među kojima su ključnu ulogu imali radnički savjeti. Moj je djed bio član prvog radničkog savjeta tvornice MEBA u Zagrebu, kasnije su i moji roditelji bili članovi radničkih savjeta u svojim poduzećima. Moja je majka svoj radni vijek provela u tekstilnoj tvornici gdje su radnice godinama izdvajale samodoprinos iz plaće za izgradnju novog pogona u Jastrebarskom. Taj je pogon nestao u devedesetima, a danas je na njegovom mjestu – kao simbol hrvatske tranzicije – prodavaonica *Konzuma*.

Zbornik završavaju tri rada koja se bave iskustvima svih generacija. Hrvoje Klasić piše o fizičkoj kulturi i tjelesnom odgoju koji su, uz zdrav duh, trebali stvoriti i zdravo tijelo socijalističkog čovjeka sposobnog ne samo da bude upravljač, već i graditelj i branitelj nove Jugoslavije. Anita Buhin – na primjerima zabavne glazbe, televizije i mode – piše o jugoslavenskoj popularnoj kulturi kao sjecištu potreba „masa“ za zabavom, potreba vladajućih elita za posredovanjem ideološke matrice te imperativa modernosti koji je bio vrlo snažan u jugoslavenskom socijalističkom društvu. Igor Duda bavi se zaštitom potrošača u sustavu društvenog samoupravljanja i udruženog rada.

Čitajući ta tri teksta, prisjećala sam se ponajprije iskustava koje sam imala kao konzument popularno-kulturnih sadržaja koje su posredovali mediji, a što A. Buhin naziva „čežnjom za imaginarnim Zapadom i njegovim produktima“. TV program često je bio prozor u svijet. Jedno od mojih najranijih sjećanja – za koje danas više nisam sigurna je li autentično ili usađeno u pam-

ćenje gledanjem kasnijih snimaka – jest TV prijenos spuštanja čovjeka na Mjesec. Tu je zatim bilo čitanje stripova o komandantu Marku i Zagoru, kasnije o Alanu Fordu. Iz tinejdžerskih godina sjećam se časopisa kao što su bili Džuboks i Rock, potrage za gramofonskim pločama koje se nisu mogle nabaviti u Jugoslaviji te razdoblja kada je punk poetika imala puno više značenja i smisla od Titovih govora. Posebno pamtim epizodu iz prvog razreda srednje škole koja dobro ilustrira sva tri elementa koja A. Buhin navodi kao sastavnice jugoslavenske popularne kulture. Nakon ubojstva jednog od naših tinejdžerskih heroja, Johna Lennona (8. 12. 1980.), nalijepili smo iznad školske ploče njegovu veliku fotografiju s crnim florom u uglu. Lennonova je slika stajala usporedno – i u jednakoj veličini – s Titovom slikom koja je od njegove smrti 4. svibnja iste godine također nosila crnu traku (zapravo, Titova nas je slika inspirirala za Lennonovu). Nastavnik njemačkog jezika koji je prvi ušao u razred nakon velikog odmora na trenutak je zastao i – nije rekao ni riječi. Nismo ukoreni, škola je našu instalaciju nekoliko dana tolerirala ali je Lennonova fotografija na kraju ipak bila tiho uklonjena.

I moju je obitelj zahvatila potrošačka revolucija o kojoj piše I. Duda. Sjećam se kupovine prvog obiteljskog automobila početkom 1970-ih, za koji moj otac i danas precizno zna da se zvao Škoda EŠ 110 L. U njemu smo odlazili na nedjeljne izlete i ljetovanja, prvo u radničko odmaralište poduzeća Geotehnika u Jurjevu (danas Sv. Jurju) pod Velebitom. Poslije se putovalo na otok Krk, što je – prije autoceste i prije mosta – bila višesatna (ponekad i cjelodnevna) avantura. Sjećam se i odlazaka u inozemstvo, u šoping-meke tadašnje Jugoslavije (iz moje perspektive, primarno po traperice), putovanja u Njemačku i prvog leta avionom u London neposredno prije prvih višestranačkih izbora.

Čitajući radove u zborniku, istraživač u meni – ponovno potaknut vlastitim sjećanjima – ipak se pitao je li takav socijalistički čovjek kojega smo upravo ocrtali doista postojao ili se radi o slici koji smo stvorili mi, povjesničari, svojim izborom tema istraživanja? Iako mnogo toga korespondira s mojim slikama i iskustvima, socijalistički čovjek u ovom zborniku ipak nije u potpunosti čovjek kojega pamtim jer se mnoge pojave koje su bile važan dio moje socijalističke svakodnevice ne tematiziraju ili se njima bavi tek rubno.

To su svakako bili tradicijski elementi u mojoj obitelji koja je podrijetlom sa sela. Moji su roditelji bili prva generacija rođena u gradu. Djed i baka s očeve strane doselili su u Zagreb u 1930-ima. Djed je početkom rata bio regrutiran u domobrane ali je ubrzo demobiliziran zbog slabog zdravlja. Baka s majčine strane, tada mlada udovica kojoj je muž 1944. poginuo u partizanima, došla je u grad neposredno nakon završetka rata s jednogodišnjom kćerkom koja nikad nije upoznala oca. Živjeli smo na rubnim dijelovima radničke Trešnjevke koja je ionako imala polururalni „štih“, gdje su donedavni stanovnici sela („seljaci-radnici“ o kojima piše I. Stanić) i dalje uzgajali povrće i držali domaće životinje. Umjesto vodovoda, koristila se pumpa za vodu, a uvođenja kanalizacije sjećam se kao velikog događaja.

Moja je obitelj, nadalje, bila tradicionalno katolička: obilježavala je vjerske blagdane, nedjeljom se prvo odlazilo na misu, a potom na obiteljski ručak. Tako je bilo posve normalno da u mojim foto-albumima paralelno i istovremeno egzistiraju fotografije primanja u pionire, prve pričesti, školskih priredbi povodom Dana Republike i božićnih jelki. Sjećam se odlazaka na vjeronauk u kapelicu u blizini osnovne škole, ali i ljutnje svoje bake kada sam kasnije odlučila da više neću ići ni u crkvu ni na vjeronauk.

Kao i mnoge obitelji, i moja je imala članove o kojima se pričalo tišim glasom – strica koji je krajem 1950-ih, kao tek punoljetan momak, pobjegao „na Zapad“ i tamo postao blizak emigrantskim krugovima. Iako se sve do 1990. nije vratio u Hrvatsku, posjete stricu i njegovoj obi-

telji u Njemačkoj bile su sastavni dio mojeg odrastanja. Kad sam bila malo starija, upravo sam se tamo srela i s onim drugim narativom i drugim konstruktom kolektivnog identiteta koji je u Hrvatskoj egzistirao paralelno s onim „socijalističkog čovjeka“ – sjećam se uputa da stricu ne treba spominjati Tita i uokvirene karte u njegovu stanu koja je prikazivala Hrvatsku s granicom do Drine te imala rubove ukrašene slikama hrvatskih vladara od kralja Tomislava do Ante Pavelića.

Tako jedna obitelj, sasvim obična i ni po čemu posebna, pokazuje svu kompleksnost života u socijalizmu u kojemu su članovi iste porodice bili i domobrani i partizani, i članovi radničkih savjeta i politički emigranti, i vjernici i pripadnici socijalističke zajednice. No, u obiteljskoj svakodnevi sve se to nekako skladno uklapalo u istu slagalicu. Sve ono što istraživač osjeća kao tenziju i kontradikciju vrijednu istraživanja, iz obiteljske je perspektive miroljubivo koegzistiralo, pa je tako bilo posve normalno da na polici jedna do druge stoje Matošecov *Dječak sa Sutle*, ilustrirana Biblija za djecu, knjige iz biblioteke *Vjeverica* te popularne francuske slikovnice o dogodovštinama djevojčice Maje koje su suptilno promicale građanske vrijednosti.

Kako, prema tome, odgovoriti na pitanje što naša osobna iskustva pridonose istraživanju socijalizma? Jedini je mogući odgovor da nema jednog ispravnog odgovora. Naša osobna iskustva – ali i njihov nedostatak – mogu služiti i kao potpora i kao zapreka našem istraživačkom razumijevanju prošlosti. Sjećanje nije historija, no zbog te dihotomije niti su naše pripovijesti kao istraživača manje vjerodostojne, niti su naša sjećanja o proživljenim godinama manje autentična. Važno je samo da jedno otvara prostor drugome i da svako od njih ima svoje mjesto u promišljanju o prošlosti.

Stoga, ono što vrijedi za svako historiografsko djelo, vrijedi i za ovaj zbornik: prošlost i historiografija nikada u potpunosti ne korespondiraju, niti postoji ultimativni narativ koji će se u cijelosti poklapati s prošlom zbiljom. Postoji samo prostor otvoren za istraživanja, u kojemu se jedino stalnim otvaranjem novih tema i osmišljavanjem novih pristupa širi spoznaja. Za kraj, dotaknut ću se jedne kritike upućene projektu koju sam nedavno pročitala: da se projekt bavi samo „svijetlim“ stranama socijalizma i novijim temama koje su svima poznate i koje zato – nisu zanimljive (!). Upravo suprotno, ovi radovi i sadržajno i metodološki otvaraju teme koje dosad nisu bile prisutne u istraživanjima socijalizma i zato je ovakav zbornik hrvatskoj historiografiji i dobrodošao i potreban.

Snježana Koren

KNJIGE

Jacques Le Goff, *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?*, prevela s francuskog Gordana V. Popović, TIM press, Zagreb 2015, 121 str.

Francuski povjesničar Jacques Le Goff (1924.-2014.) bio je istaknuti medievist i jedan od prvaka škole Anala – po mnogima Braudelov prirodni nasljednik – te vodeća ličnost „nove historije“. Njegovo djelo *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?* počinje komentarom da nije zamišljeno ni kao teza ni kao sinteza, nego kao kulminacija šest desetljeća znanstvene kontemplacije i iskustva. Glavno je pitanje koje pritom postavlja: je li povijest ujedinjena kontinuirana cjelina ili se sastoji od segmenata veće ili manje dužine, *ergo* treba li ju dijeliti u periode. Kratak odgovor je da treba, ali možda ne u periode koji su trenutno opće uvriježeni u modernoj historiografiji. Djelo se sastoji od 121 stranice, podijeljenih u devet poglavlja, uključujući uvodno i zaključno, kao i stranicu sa zahvalama. Nimalo iznenađujuće, znatan dio posvećen je bibliografskim bilješkama; za razliku od francuskog originala i engleskog prijevoda izvršena je trijaža na voluminoznim štivom kojim se Le Goff poslužio, navedena u segmentu *Izabrana bibliografija* (str. 109.-118.).

Vrlo kratko poglavlje koje slijedi autorov *Predgovor* naslovljeno je jednostavno *Uvod* (str. 9.-11.) i bavi se općom dihotomijom između koncepta periodizacije i prošlosti, u kojem Le Goff iznosi nacrt svoje kritike spram tipova periodizacije koji su ustaljeni u zapadnoj historiografiji. U esenciji, glavna kritika upućena je nepreciznosti, nedostatku univerzalnosti i osobnoj pristranosti pri omeđivanju definiranih povijesnih perioda. Ovo poglavlje također elaborira historioografsku relevantnost razmišljanja izloženih u sljedećim poglavljima.

Poglavlje *Stare periodizacije* (str. 13.-19.) pretežno je pregled predmodernih oblika povijesne periodizacije, od judeo-kršćanskih modela Davida i sv. Augustina do Voltairea. Kao jednu od bitnijih ličnosti u razvoju koncepta periodizacije Le Goff navodi Dionizija Malog, koji je u 6. stoljeću uveo vrlo bitan koncept što ga se i danas pridržavamo: podjelu vremena u ere prije i poslije Krista. Ideje iz uvodnog poglavlja nadograđene su ovdje razmišljanjima o tome što sve čini eksterni utjecaj na definiranje povijesnog perioda. Kao primjer jednog takvog sistema periodizacije, autor navodi Voltairea, koji je povijest svijeta dijelio na ere, odnosno na grčku, rimsku, onu do pada Konstantinopola i onu koja počinje s Lujem XIV. Premda autor navodi i druge primjere, već izdvajanje Voltairea zorno ilustrira autorovu ideju da je svaki sustav povijesne periodizacije proizvod svog povijesnog perioda i njenih unikatnih idiosinkrazija, kao što su kultura, mentalitet ili perspektiva njezinih tvoraca, koja je, poput naše, nužno ograničena. Prema Le Goffu, posljedice starijih oblika periodizacije osjećaju se i dan-danas u povijesnoj znanosti, što je djelomično rezultat tradicije, djelomično inercije, pri čemu nije teško dobiti dojam da ih Le Goff smatra sinonimima.

Poglavlje *Kasna pojava srednjeg vijeka* (str. 21.-27.) započinje s navodom da je briga za sustavnu periodizaciju nešto što se zapravo javlja tek od 14. i 15. stoljeća. Le Goff za potrebe rasprave objašnjava već odavno prihvaćenu ideju da srednji vijek kao koncept nastaje s Petrarcom, kojem je predstavljao svojevrstu intelektualnu i kulturnu crnu rupu između stare zlatne ere čovječanstva u antici i one moderne koja ju emulira, odnosno tada započete renesanse. Autor dalje elaborira da je prije utjecajne ideje Petrarce najbliže periodizaciji bila podjela između poganske i kršćanske ere koje korespondiraju „drevnom“ i „modernom“. Le Goff dalje iznosi da srednji vijek zaista ne postaje kolokvijalan ili uopće uobičajen termin sve do 17. stoljeća, s time da u općoj

kulturi stereotipni „mračni“ srednji vijek nije nastao do 18. stoljeća. Autor nadalje elaborira razvoj ideje srednjeg vijeka u historiografiji. Tako navodi da je u 19. stoljeću postao predmet romantiziranog interesa i znanstvenih istraživanja, premda je usprkos tome ostala uobičajena ideja „mračnog“ srednjeg vijeka koji je bio era pada za čovječanstvo, raspad sistema između perioda antike i renesanse. Le Goff također spominje da je ne samo Petrarca, nego Italija općenito bitno utjecala na određivanje ovih pojmova, pri čemu je bitan, iako ne nužno i dominantan faktor, činjenica da je Rim bio mjera standardiziranog zapadnog vremena. Naglašava da je još uvijek otvoreno pitanje u svim historiografijama kada je točno kraj antičkog perioda i početak srednjovjekovnoga – kasna antika i rani srednji vijek se preklapaju i ponekad su međusobno izmjenjivi termini. Doduše, sličnu situaciju nalazimo sa skoro svakim periodom, naprimjer, sa kasnim srednjim vijekom i renesansom ili srednjim i ranim novim vijekom. Sve ovo su ideje s kojima je prosječni povjesničar već upoznat i s kojima nam se po definiciji lako složiti. Nova ideja koju Le Goff iznosi je – možda radikalno – drugačije shvaćanje periodizacije u odnosu na onu koju trenutno koristimo. Le Goff naglašava činjenicu da je do sada srednji vijek izgubio svoj pejorativni prizvuk i da se sve više značenja daje istraživanju utjecaja srednjovjekovlja na kasnije periode. Stoga predlaže da se u periodizaciju uvede novi termin koji je okrstio kao „dugi srednji vijek“, što je ideja koja bi bez sumnje trebala izazvati određene polemike. Nažalost, nakon uvođenja te ideje u knjigu, koja je zanimljiva bez obzira slažemo li se s njom konceptualno, proći će nekoliko poglavlja prije nego se autor vrati natrag da bi ju duže elaborirao.

U poglavlju *Povijest, obrazovanje, periodi* (str. 29.-37.) Le Goff ističe da se povijest počinje poučavati kao zasebna cjelina početkom 17. stoljeća kao dio procesa razvoja školstva – kraljevskim nasljednicima i školarcima podjednako – što dovodi do prvih specifično povijesnih čitanki. Stoga je potreba za stvaranjem sustavnih periodizacija, radi lakšeg razumijevanja kod učenika, proizvod tog „perioda“. Povijest se polako počela oblikovati kao znanost i povijesna građa je donekle permutirala i u religijske tekstove. Le Goff kaže da se ne smijemo zavaravati i da je povijest još uvijek bila daleko od priznate akademske discipline – često je bila samo usputna pomisao, dodana kao nužna kontekstualizacija onom što se smatralo prikladnim obrazovanjem. Tekst se dalje bavi razvojem povijesti u znanost koja biva prihvaćena u široj javnosti, što elaborira kroz niz primjera: kada je i gdje postala obavezna, kada se počinju dijeliti nagrade za dobre učenike i slično, zajedno s dugim putem njezina odvajanja od moralne filozofije i retorike. Posebno je bitna točka 19. stoljeće, kada je povijest postala prihvaćena na sveučilišnoj razini. Profesori povijesti pritom su morali ilustrirati točke preokreta u povijesti, odnosno stvoriti sistematizirani način da ju se podijeli u periode. Le Goff zaključuje da je upravo to trenutak koji dovodi do ideje polarne suprotnosti između prosvećenosti renesanse i mraka srednjeg vijeka.

Poglavlje *Rođenje renesanse* (str. 39.-49.) objašnjava rođenje renesanse u historiografiji, a ne kao povijesnog fenomena. Autor objašnjava da je – na stranu Petrarca – termin renesansa ušao u historiografiju u 19. stoljeću zahvaljujući Julesu Micheletu (1798.-1874.). Također se poziva na razmatranja Luciena Febvrea koji je primijetio da među učenim ljudima ne postoji navika periodizacije između ičega osim antičkog, srednjovjekovnog i modernog. Prije Micheleta ne postoji renesansa, nego renesanse s „malim r“ kao pokreti, oživljavanja vitalnosti u kulturi i umjetnosti. Le Goff dalje analizira kako je Michelet u konceptualizaciji Renesanse s „velikim R“ našao neku vrstu značenja i iskupljenja za „mrak“ srednjeg vijeka. Iz Micheletovih pisanja vidljivo je kako je period kojem se nekoć divio poprimio ogorčen ton kako je njegovo životno djelo prilazilo zaključku. Le Goff ovaj zaokret uspoređuje s njegovim osobnim razočaranjima i životnim tragedijama. Autor tvrdi da je, prema Micheletu, renesansa bila trijumf naroda nad monarhijama

i nacijama, rođenje modernog svijeta i početak globalizacije te modernog čovjeka kao takvog. Razmišljanja o Micheletu su u knjizi u kontrastu s onima Jacoba Burckhardta, kojem se, barem u Francuskoj, pripisivalo kovanje ideje renesanse. Obojica su predstavila ideju Italije kao začetcu nove ere i modernog čovjeka, ali tamo gdje je Michelet pokazao oduševljeno prihvaćanje, Burckhardt ukazuje na širenje praznovjerja i pseudoznanosti, društvene korupcije i ograničen uspjeh protestantskih ideja. Obojica se slažu da je efekt renesanse bilo opće slabljenje duhovnosti; ateizam još nije raširen – ili društveno prihvatljiv u ikakvoj mjeri – ali teizam popušta pred valom nevjerovanja. Efekt renesanse je početak procesa sekularizacije, nešto prema čemu je Burckhardt imao oprezniji stav, dok je Michelet tijekom svojih izlaganja pričao o „pobjedi čovjeka nad Bogom“.

U poglavlju *Renesansa danas* (str. 51.-61.) Le Goff sumira stavove o renesansi u 21. stoljeću. Za potrebe svoje analize izdvojio je djela četiri povjesničara: Paula Oskara Kristellera, Eugenia Garina, Erwina Panofskog i Jeana Delumeaua. Obraća pažnju na kritike koje je svaki od njih imao prema renesansi i samoj ideji renesanse, no ona je nešto što ih nastavlja inspirirati i o njoj se izražavaju pozitivno. Le Goffov argument u ovom poglavlju je da renesansa, koliko god bitna bila, ne može biti smatrana segmentom povijesti odvojenim od srednjeg vijeka. Ne postoji jedna renesansa, nego niz renesansa koje su sve srednjovjekovne. Renesansa s velikim slovom je još jedna renesansa, ne zadnja, ali zadnja u onom što naziva „dugim srednjim vijekom“. Le Goff smatra da je legitimitet periodizacije potkopan globalizacijom kulture i činjenicom da povjesničari danas imaju manje eurocentričnu perspektivu. To ne znači da od periodizacije treba odustati, ali ju je nužno koristiti s više fleksibilnosti nego je povijesna znanost dosad pokazala.

U poglavlju *Srednji vijek postaje „mračno doba“* (str. 63.-78.) autor argumentira da je srednji vijek bio znatan nositelj rimske latinske kulture, ali i da je pismenost bila uobičajenija u srednjem vijeku nego u antici, što podupire i navođenjem nekih tehnoloških inovacija: pojavom uvezane knjige umjesto svitka i trajnošću pergamenta u odnosu na papirus. Niz takvih primjera autor stavlja u kontrast s često prihvaćenom idejom da je srednji vijek bio period povlačenja od racionalnosti u korist strasti, pogotovo u teologiji, gdje je razum bio suprotstavljen autoritetu. Predstavlja niz perspektiva koje je srednjovjekovni čovjek imao o periodizaciji svoje suvremenosti, poput raširenosti ideje da je svijet star i u fazi konačnog propadanja te napora karolinškog dvora (i njihove renesanse) da se predstave kao kontinuitet antičkog. Pruža pregled cijelog niza sekularnih i crkvenih osoba i institucija koji pokreću svoju renesansu s malim slovom, pri čemu svaki primjer potvrđuje njegovu tezu. Drugi argument koji autor pobija je ustaljena ideja da je srednji vijek period bez vlastite estetike, kada ne postoje umjetnici, već samo obrtnici. Le Goff navodi niz primjera koji ukazuju na neistinitost te tvrdnje. Na kraju, ukazuje na fenomen koji je ikonično povezan sa srednjim vijekom u popularnoj kulturi – progone vještica. Pritom je osjetio potrebu ukazati da je to bio uglavnom ranonovovjekovni fenomen, koji započinje u renesansi. Ništa od navedenoga nije iznenađenje medievistima ili povjesničarima općenito, ali potvrđuje autorovu ideju da je između srednjeg vijeka, renesanse i modernosti (kako god ju odlučili definirati) postojao znatno dulji period koegzistencije i međuodnosa nego što je nama povjesničarima možda ugodno priznati.

U poglavlju *Dugi srednji vijek* (str. 79.-104.) autor postavlja određenu reinterpretaciju odnosa srednjeg i ranog novog vijeka. Prema njemu, u smislu kulture, ekonomije, politike i društvenih odnosa, 16. stoljeće nije dovelo do nikakve fundamentalne promjene. Le Goff odlazi čak korak dalje i kaže da nema promjene koja bi označila kraj srednjeg vijeka i početak renesanse sve do sredine 18. stoljeća. Otpisao je značenje Sjeverne i Južne Amerike kao faktora u periodizaciji;

Sjeverna ne postaje bitna za širi svijet do revolucije 1776., a Južna do nezavisnosti 1810. (ta je godina specifično odabrana zahvaljujući Simónu Bolívaru). Velika geografska otkrića nisu bila toliko bitna, argumentira Le Goff, a čak su i ona bila moguća zahvaljujući tehnologiji koju je europska civilizacija dosegla još u razvijenom srednjem vijeku. Razvijanje dubokomorske trgovine i europske kolonizacije u širem smislu nije doseglo svoj vrhunac do 19. stoljeća. Prava modernizacija bila je stvaranje razgranate mreže kopnenih puteva, koje je često deset puta povećalo prihode od cestarina unutar jednog stoljeća. Ekonomija se nije puno promijenila od srednjeg do novog vijeka i još uvijek je bila bazirana na agrikulturi. Nije bilo pravog monetarnog sistema i još uvijek smo bili stoljećima udaljeni od fiskalne države. Le Goff objašnjava da je Kolumbo bio podjednako motiviran željom da dovede kršćanstvo poganima kao i željom da otkrije profitabilne trgovačke putove. U tom pogledu bio je odista čovjek srednjeg vijeka. Slično se navodi i za Shakespearea. Le Goff dakako ističe da je monarhija ostala dominantan oblik državne uprave sve do Francuske revolucije. Prema Le Goffu, praktički sve što smo navikli smatrati ranonovovjekovnim (ili ranim modernim) razdobljem dio je „dugog srednjeg vijeka“ zato što su se, banalno rečeno, mnoge stvari promijenile, ali ih je više ostalo isto. Na pitanje koje se samo postavlja, naime kada je onda kraj „dugog srednjeg vijeka“, Le Goff odgovara na identičan način na koji smo navikli promatrati kraj „klasičnog“ koncepta srednjeg vijeka; ne postoji fiksna točka, nego cijeli niz njih ovisan o regiji, kulturi i tematici. Le Goff navodi nekoliko takvih primjera za kraj „dugog srednjeg vijeka“: u filozofiji i religiji to je izdavanje Diderotove *Enciklopedije*; tehnološki to je šire korištenje parnog stroja upareno s agrarnim reformama francuskih fiziokrata; politički kraj su antimonarhijski pokreti koji kulminiraju Francuskom revolucijom. Bez sumnje, Le Goff bi mogao unedogled prezentirati mnogo više primjera i činjenica nego što je naveo u svom tekstu. Usprkos tome, na nekoj razini se teško pomiriti s dojmom da je takvo redefiniranje redundantno. Nije li, na kraju, jedan od ciljeva proučavanja cijelog perioda ranog novog vijeka, kako ga definiramo u domaćoj i stranoj historiografiji, upravo proučavanje takvih koncepata u jednom razdoblju koje je prijelazni period između srednjovjekovnog i modernog te, po samoj svojoj definiciji, sadrži elemente oba?

U kratkom zaključnom poglavlju *Periodizacija i globalizacija* (str. 105.-107.) Le Goff ne osjeća veliku potrebu da sumira i prepriča već izloženo, nego daje nekoliko završnih misli. Prema njemu, „periodizacija opravdava pretvaranje povijesti u znanost, dakako ne egzaktnu, nego društvenu znanost koja se temelji na objektivnim osnovama koje nazivamo izvorima“. No isto kaže da periodizacija ipak nije egzaktna nego fluidna, a povjesničari moraju „ukrotiti“ kronologiju, čak i dok se istodobno nalaze pod njenim utjecajem. Što se više životni uvjeti mijenjaju to je periodizacija bitniji alat za povjesničara. Braudelov *longue durée* je često kritiziran zbog svoje tendencije da izmiješa ili izbriše povijesne periode, ali za Le Goffa to nije kontradikcija. Postoji mjesto za duge periode i oni su apsolutno nužni da bi se objasnili događaji koji imaju i fizičku i mentalnu dimenziju, *ergo* i kontinuitet i diskontinuitet su bitni za shvaćanje. Autor dalje elaborira da su povijesni periodi nešto što smo razvili kao alat u 20. stoljeću, kada su povjesničari postali fascinirani time koliko brzo se periodi mogu izmijeniti – i koji su uskoro zahtijevali svoje podperiode. Srednji vijek, često opisan u mnogim udžbenicima kao *srednji vijek* i *renesansa*, nije imao jednu, nego cijeli niz renesansi, koji su prema Le Goffu pripadajući podperiodi. Smatra da ni jedna renesansa, čak ni ona s velikim r, nije bila totalni obrat, nego da je svaka postigla postepeni razvoj koji je donekle i u manjoj mjeri promijenio srednji vijek.

U zaključnom osvrtu na prikazana poglavlja treba reći da odgovor na naslovno pitanje koji Le Goff daje jest da dijeljenje povijesti u periode nije samo moguće, nego i nužno. S druge strane,

periodizacija se može primijeniti samo na ograničene aspekte svjetske povijesti; zadaća svjetske povijesti je otkriti veze između tih aspekata. U tom pogledu periodizacija je komplementarna globalizaciji (premda Le Goff pritom upozorava da se globalizacija nikada ne smije smatrati jednakom standardizaciji ili homogenizaciji). U esenciji Le Goff kaže: povijest treba dijeliti u periode jer nam to omogućava da vidimo kako je ljudska povijest organizirana i kako se mijenja tijekom duljeg vremenskog protoka, ali kako se povijest mijenja, mijenja se i naše shvaćanje povijesnih perioda. U tom pogledu, Le Goffovom djelu se mora priznati da je privuklo pažnju na zanemaren segment povijesne znanosti, odnosno na manji teorijski element unutar ionako često zanemarenog teorijskog dijela struke. Le Goff je vrhunski argumentirao stav da periodizacija nije uklesana u kamen te da je zadaća povjesničara da ju s vremena na vrijeme dekonstruira i rekonstruira. Nažalost, nije predstavio sistematski nacrt ili kratki prijedlog novije periodizacije koju bismo mogli upotrijebiti. Jedino što nam daje jest „dugi srednji vijek“ koji je, premda fascinantan u smislu teorijske polemike, samo ime za niz međuodnosa srednjeg vijeka s periodima koji će uslijediti i kojih je većina povjesničara, ne samo medievista, već odavno svjesna. U esenciji to je ideja veoma slična onoj „dugog 19. stoljeća“, iako možda na vremenski većoj skali.

Još jedna stvar koja možda nedostaje ovoj knjizi je također razmatranje o tome kako se povijesni periodi mijenjaju ovisno o regiji. Znamo da je trebalo neko vrijeme da se ideje renesanse prenesu u hrvatske zemlje iz susjedne Italije. Bilo bi fascinantno komparirati to s time koliko je renesansnim trendovima trebalo da dođu do Francuske, Engleske i elektorate Svetog Rimskog Carstva ili kakav je njen utjecaj na Skandinaviju i zemlje oko Baltika. To je moglo biti i dalje prošireno napuštanjem naše tradicionalne eurocentrične perspektive – što bi Le Goff smatrao pozitivnim trendom – i odgovoriti na pitanja poput što riječ renesansa, ili možda njen ekvivalent, znači u Indiji ili što srednji vijek znači u kineskoj historiografiji. S druge strane, posve je razumljivo što autor tako nešto nije uključio u svoju tezu koju odbija nazvati tezom. Znatan dio ove knjige je kompozit tematski povezanih ranijih autorovih djela koja se ove teme dotiču na makro razini. Jedina prava kritika usmjerena ovom djelu može biti upravo u pogledu uklapanja ranijih tekstova u kompleks knjige, s obzirom da se na određenim mjestima pojavljuju odlomci koji, premda sami po sebi puni fascinantnih činjenica, naizgled nemaju tematsku relaciju s ostatkom poglavlja, nego djeluju kao male stranputice u razmišljanjima prije povratka glavnoj temi. Doduše, to je rijedak slučaj na samo nekoliko mjesta, koji ne oduzima ništa kvaliteti samog teksta. Zaključno treba reći da, bez obzira u kojoj mjeri se čitatelj složio s idejama i predloženim konceptima ovog djela, u svakom slučaju nam daje „hrane za razmišljanje“ i možda postavlja više pitanja nego što daje odgovora – što je nešto prema čemu bi historiografija uvijek trebala biti receptivna.

Andrija Banović

George G. Iggers, *Istorijska nauka u 20. veku. Kritički pregled u međunarodnom kontekstu*, preveo s njemačkog Mihael Antolović, Arhipelag, Beograd 2014, 176 str.

George Iggers rođen je 1926. u Njemačkoj u židovskoj obitelji koja je zbog nacističkog režima emigrirala u SAD. Studirao je u Chicagu gdje je i doktorirao. Kasnije postaje profesor intelektualne historije, a ostala područja njegova interesa su povijest historiografije, suvremena historiografija i teorija historije. Važno je Iggersovo sudjelovanje u osnivanju Komisije za povijest historiografije pri Međunarodnom odboru za povijesne znanosti 1980. godine. Knjiga *Istorijska*

nauka u 20. veku: kritički pregled u međunarodnom kontekstu doživjela je više izdanja te je prevedena na nekoliko jezika, među njima i na srpski 2014. godine.

Knjigu otvaraju Iggersov predgovor, kratka riječ „Povodom novog izdanja 2007. godine“ i uvod. Slijede četiri poglavlja s više manjih podpoglavljja, zatim prijedlozi za daljnje čitanje, literatura i registar imena te kratka bilješka o autoru. Na samom kraju nalazi se pogovor srpskom izdanju koji je napisao Mihael Antolović. U predgovoru Iggers objašnjava zašto i kako obrađuje pojedine bitne pravce u historijskoj znanosti u 20. stoljeću. Navodi kako ga je zanimalo što je u novijoj historiografiji preživjelo od prosvjetiteljskog pouzdanja u znanstvenost historije kao discipline nakon pojave postmodernizma. Iggersova knjiga prvi je put izašla 1993. godine, stoga u pogovoru novom izdanju iz 2007. objašnjava zašto je dodao još jedno poglavlje u kojem se osvrće na promjene koje su se dogodile nakon završetka Hladnog rata – na prijelazu 20. u 21. stoljeće – u periodu otkako je izišlo prvo izdanje njegove knjige.

U uvodu autor pokušava objasniti što se to dogodilo u zadnja dva ili tri desetljeća 20. stoljeća te uspoređuje nove ideje s onim tradicionalnim iz 19. stoljeća. Navodi kako se u knjizi bavi bitnim promjenama u mišljenju i praksi koje presudno utječu na rad svakog povjesničara. Konstatira kako su određene pretpostavke preživjele još od antike, iako je u 19. stoljeću historija prestala biti dio književnosti i postala zasebnom znanosti. Baš zbog toga Iggersa zanima zašto se u postmodernizmu historiju kao znanost željelo ponovno povezati s pripovjedačkim aspektom književnosti. Navodi zatim kako u 20. stoljeću nije više u fokusu samo zapadna Europa već europski povjesničari šire poglede na cijeli svijet, na one zemlje poput Indije i Kine za koje je Ranke smatrao kako nemaju povijest. S tim u vezi, perspektiva samih povjesničara se mijenja pa tako bitnu ulogu više ne zauzima država i istaknute političke ličnosti već društvena povijest i iskustva pojedinaca, onih za koje se smatralo da su nevažni. Nastupila je u drugoj polovici 20. stoljeća afirmacija socijalne i kulturne historije.

Dolazi nadalje i do promjene devetnaestostoljetnog mišljenja kako se smisao povijesti nalazi u pobjedi obrazovanja, odnosno napretka, jer se nakon iskustva dvaju svjetskih ratova uvidjelo da taj isti napredak može poslužiti za održavanje kontrole nad ljudima i prirodom što također dovodi u pitanje i opstanak historijske znanosti. Promjene u promišljanju i bavljenju poviješću vodile su u konačnici do preispitivanja samih pretpostavki historije kao znanosti i mogućnosti dostizanja objektivne spoznaje.

U poglavlju *Od klasičnog istorizma do istorije kao analitičke društvene nauke* autor iznosi promjene u historiografiji od 19. stoljeća, kada se historija oblikuje kao znanost, do 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća, kada mnogi povjesničari počinju preispitivati njezinu znanstvenu vrijednost. Iggers konstatira kako su bitnu ulogu u afirmaciji historije kao znanosti u 19. stoljeću imala sveučilišta na kojima se šire nova mišljenja, ali su u isto vrijeme podlijegala ideologiji vlasti. Počinje s detaljnim opisom Rankeovog doprinosa historiji te ispituje razloge takvog shvaćanja historije i istraživačke prakse kod Rankea i njegovih sljedbenika. Zatim uspoređuje na koji se način Rankeove ideje šire u svijetu, spominjući primjerice kako se u Francuskoj ipak nije dogodila podjela između književnosti i historiografije. Autor naglašava kao bitnu činjenicu to da je historija postala vezana uz ideologiju iako je Ranke za najbitniju stavku smatrao „objektivnost u smislu političke neutralnosti“.

Iggers nastavlja s objašnjenjem krize klasičnog historizma koja se događa zbog promjena u društvu tijekom 19. stoljeća, kada je dio povjesničara smatrao da postojeća historija treba proširiti interes i prema bavljenju društvom i kulturom. U Njemačkoj je rasprava počela objavljivanjem djela Karla Lamprechta *Deutsche Geschichte* 1891. godine. Iggers zaključuje kako je

specifična situacija u Njemačkoj, u kojoj je većina povjesničara bila politički involvirana, kočila razvoj istraživanja bilo čega drugog osim političke povijesti. Kasnije ipak dolazi do određenog usmjerenja prema društvenoj i gospodarskoj historiji.

Bavljenje društvom i interes za „novu historiju“ bili su, zbog različitih političkih prilika, izraženiji u Francuskoj i SAD-u. Iggers navodi da je u američkoj historiografiji na prijelazu 19. u 20. stoljeće prisutna inicijativa za modernizacijom historiografije, koja je polazila od toga da tradicionalna historija ne može pratiti razvoj „modernog demokratskog industrijskog društva“. Spomenuo je razne predstavnike „nove historije“ poput Charlesa Bearda, Jamesa Robinsona, Perrya Millera i dr. Nakon Drugog svjetskog rata razvija se primjena kvantitativnih metoda koja se proširila pojavom računala. Kao glavnog američkog predstavnika „nove ekonomske historije“ koja se služi kvantitativnim metodama naveo je Roberta Fogela.

Francuski *Anali* kao i njegovi poznati predstavnici Marc Bloch i Lucien Febvre po autorovom mišljenju predstavljaju bitnu prekretnicu ne samo u bavljenju društvenom i kulturnom poviješću, nego i zbog kritike tradicionalnog historizma te potpuno novog poimanja povijesti i historije kao discipline. Oni su, kako navodi Iggers, usmjeravali historijsku znanost prema društvenim znanostima i uspješno uklopili strogu znanost sa dobrom književnošću te tako stekli široku publiku. Bitne promjene koje donose povjesničari oko *Anala* su isto tako i razvoj historijske demografije i historije mentaliteta te novo razumijevanje povijesnog vremena koje prestaje biti linearno. Iggers smatra kako su *Anali* ipak ostali pretežno francuski fenomen, vezan uz francusku znanstvenu tradiciju, ali da su imali važan međunarodni utjecaj te da su se njihove ideje proširile čak i u socijalističkim zemljama jer su tamošnjim povjesničarima nudile „mnogo bolji pristup materijalnoj kulturi i svakodnevici radnika nego dogmatski marksizam“.

U poglavlju *Od istorijske socijalne nauke do „lingvističkog preokreta“* Iggers konstatira kako se u 60-im i 70-im godinama 20. stoljeća historiografija ponovno približava pripovjedačkom stilu te se počinje zanimati ne više za makrohistoriju već za mikrohistoriju, pojedinca i povijest svakodnevce. Interes pak za šire slojeve stanovništva proizlazi, prema autoru, iz škole *Anala* i historijske demografije. Oblikuje se u međuvremenu utjecajna nova kulturna historija. Iggers nadalje razmatra razloge zbog kojih se socijalna historija drugačije razvijala u Njemačkoj od ostalih zapadnoeuropskih zemalja. Navodi dva najbitnija razloga: obračunavanje s nacističkom prošlosti i tumačenje uzroka koji su doveli do nacističkog režima.

Iggers ističe povjesničare Wehlera i Kocku kao predstavnike njemačke historijske društvene znanosti koja se institucionalizirala 1970-ih i prekinula monopol koji je na njemačkim sveučilištima imao klasični historizam. U fokusu istraživanja historijske društvene znanosti bili su procesi i strukture, zbog čega su Wehleru upućivani prigovori da kultura i obični ljudi nestaju u tim strukturama. Drugačije je s radovima Jürgena Kocke u kojima je ipak primjetno „povezivanje radnih odnosa i egzistencije, a odatle i kulture radnika“. Nagovještaj je to približavanja socijalne i kulturne historije.

Nakon uvida u razvoj socijalne historije u Njemačkoj autor prelazi na marksističku historiografiju i njezine bitne značajke. Naglašava kako se nikako ne smije zaboraviti doprinos marksizma historiji jer je utjecao na oblikovanje socijalne i kulturne historije. Navodi da je u socijalističkim zemljama od 1970-ih godina dolazilo do određenog otvaranja prema međunarodnoj historiografiji. Razmatra zatim kakav je utjecaj imao marksizam u zapadnoj Europi gdje se razvijaju dva pravca marksističke historiografije – strukturalistički i kulturološki. Strukturaliste poput Dobba, Sweezyja, Brennera i Wallersteina zanimao je prijelaz iz feudalizma u kapitalizam, dok su se kulturalisti, kojih je najviše bilo u Italiji i Velikoj Britaniji, bavili sviješću i kulturom,

promatrajući povijest „odozdo“. Kao važne predstavnike autor navodi Thompsona, Rudéa, Hobsbawma, Genovesea, Ginzburga, Levija.

Najviše pažnje ipak pridaje Edwardu Thompsonu i njegovoj knjizi *Stvaranje engleske radničke klase* iz 1963. godine u kojoj se klasi ne pristupa kao strukturi već kao nečemu što se odvija među ljudima i što je dakle dobrim dijelom vezano uz kulturu. Osim toga je Thompsonu život svakog pojedinca jednako povijesno vrijedan. Iggers naglašava kako je za kulturno orijentirane marksističke povjesničare bitan pojam narodne kulture koji se provlači kroz radove Thompsona, Hobsbawma, Rudéa, a posebno je interesantan primjer Ginzburgova knjiga *Sir i crvi. Kozmos jednog mlinara iz 16. stoljeća*. Riječ je o postupnom kretanju prema historijskoj antropologiji.

Iggers nadalje razmatra zašto je 1970-ih i 80-ih došlo do zahtjeva za bavljenje „malim ljudima“. Pritom spominje povjesničare poput Hansa Medicka, Giovannia Levija, Natalie Zemon Davis, Rogera Chartierea kao bitne istraživače i teoretičare historije svakodnevice i mikrohistorije. Važnu ulogu kod ovog tipa istraživanja zauzima ukazivanje na štetu i gubitke koje je donio proces modernizacije, nastojeći prikazati iskustva ljudi koji su je doživjeli, što je do tada bilo zapostavljeno. Autor navodi i knjigu *Povratak Martina Guerre* u kojoj Natalie Davis činjenice i fikciju čini nedjeljivima. Govori zatim o odnosu historije svakodnevice i historijske antropologije prema teoriji te odnosu mikrohistorije prema makrohistoriji, zaključujući da prikazana mikrohistorijska istraživanja ne zanemaruju međuodnos regionalne/lokalne historije i širih društvenih, kulturnih i ekonomskih procesa, omogućujući time „da slika o ovim procesima bude iznijansirana“.

Iggers se zatim posvetio povjesničarima, filozofima i teoretičarima poput Stonea, Whitea, LaCapre, Foucaulta, Derride koji su željeli dokazati bitnu povezanost historiografije i književnosti te historijske znanosti i filozofije povijesti, čime su osporavali znanstvenost historije. Moguće je primijetiti da Iggers u jednu ruku brani historijsku znanost od radikalnih mišljenja postmodernista. Govorio je isto tako o značenju koje je pitanje jezika – potaknuto „lingvističkim obratom“ – imalo za povjesničare Lynn Hunt i Williama Sewella, predstavnike nove kulturne historije. Iggers na kraju poglavlja zaključuje kako su teorijske rasprave u drugoj polovici 20. stoljeća prilično utjecale na razvoj suvremene historiografije te da je postmodernizam natjerao historijsku znanost da postane znatno opreznija.

U dijelu pod nazivom *Zaključno razmatranje* autor navodi da se iz već napisanog može vidjeti kako historijska znanost nije u krizi. Razmatra međutim tri pitanja: je li nastupio kraj povijesti, je li se zbog toga umanjila mogućnost objektivnog bavljenja historijom te je li postmodernizam označio kraj ideja proizašlih iz prosvjetiteljstva. Ističe da se ideja o kraju povijesti pojavila „sa sumnjom u razvoj moderne kulture i društva“. Pritom se došlo do spoznaje da nema jedne povijesti već njih mnoštvo (što je polazište mikrohistorije). Iggers smatra da „istorija nipošto nije izgubila svoje značenje već da je umnožavanjem perspektiva dobila na značaju“. Ističe isto tako da usprkos porastu sumnje u objektivnost i znanstvenost historije, historijska istraživanja nisu prestala nego su postala slojevitija. Javile su brojne nove teme kao i nove metode kojima se, prema njegovim riječima, nadišlo kako klasični historizam tako i kvantitativne modele empirijskih društvenih znanosti. S obzirom na kritike prosvjetiteljstva, Iggers tvrdi da je nova historiografija svjesna granica prosvjetiteljstva, kao i složenosti prošlosti i mogućnosti njezina doseganja, ali da ipak „nije odustala od naučnog objašnjavanja prošlosti“.

Nakon toga slijedi *Pogovor novom izdanju iz 2007. godine* u kojem Iggers razmatra promjene koje su se dogodile u historiografiji na prijelazu 20. u 21. stoljeće s obzirom da se historiografija tada morala nositi s novim problemima proizašlima iz političke i ekonomske situacije u svijetu.

Navodi kako je nakon kraja Hladnog rata moguće izdvojiti pet različitih trendova u historiografiji: a) nastavlanje kulturnog i lingvističkog obrata koji je iznjedrio novu kulturnu historiju; b) dodatno širenje rodne historije i historije žena; c) istovremeno postojanje trenda globalne historije i nacionalizama; d) novi oblik interdisciplinarnosti historije i društvenih znanosti; e) odnos društvenih znanosti i historije globalizacije.

Za kulturni i lingvistički obrat tvrdi kako je proizveo neka suviše radikalna mišljenja koja su dolaskom novih trendova utišana, ali da je ostavio bitan utjecaj na razvoj mikrohistorije, kao i rodne historije i historije žena. Međutim intenzivno zanimanje za povijest žena, rodne odnose i povijest seksualnosti rezultiralo je u historiji žena i rodnoj historiji, prema autoru, izostankom interesa prema „institucionalnim okvirima moći, vlasti i privrede koji se tradicionalno smatraju ‘muškim’ područjima“. Iggers zatim govori o porastu bavljenja transnacionalnom, globalnom i svjetskom historijom, posebno intenziviranom nakon kraja Hladnog rata, te ukazuje na različite pravce unutar njih. Usprkos tome naglašava kako su nacionalizmi i dalje imali istaknutu ulogu, stoga su pored primjera kritičkih nacionalnih historiografija prisutni i nacionalizmi koji su koristili historiografiju „za mobilizaciju nacionalnih identiteta u susret međuetničkim sukobima“.

Osobno smatram da se to korištenje historiografije za promicanje nacionalnog identiteta može lijepo vidjeti na prostoru bivše Jugoslavije gdje nakon više od 20 godina nacionalna historiografija i dalje igra ključnu ulogu unatoč nastojanjima da je se poveže s europskom i svjetskom historiografijom. S tim u vezi, Iggers kritizira što u Europi još uvijek dominira europocentričnost i što postoji mali broj povjesničara globalne historije. Osim razmišljanja o globalnoj historiji, autor se pita što je s istraživanjem samog procesa globalizacije te kako je globalizacija utjecala na historijska istraživanja. Što se pak tiče novosti u razumijevanju međudodnosa historije i društvenih znanosti, autor navodi kako se radilo na povezivanju društvenih i kulturno orijentiranih znanosti te da se proširio opseg društvenih znanosti s kojima historija nastoji interdisciplinarno surađivati.

U pogovoru *Georg G. Iggers – istoričar historiografije* Mihael Antolović prvo ukratko donosi Igersovu biografiju te navodi najvažnija polja njegova interesa. Zatim ističe kako Iggers u obradi povijesti historiografije ne analizira samo teorije i metode te povjesničare i njihova djela nego i intelektualni i društveni kontekst u kojem se razvijaju. Nakon toga u kratkim crtama iznosi sadržaj Igersove knjige zaključujući kako se autor „između krajnosti postmodernizma i scijentizma“ priklanja određenom srednjem mišljenju koje ostaje uz znanstveni karakter historiografije, ali u isto vrijeme otklanja mogućnost ostvarenja posve objektivne historijske znanosti.

Antolović se na kraju osvrće na bavljenje historijom historiografije na jugoslavenskom području gdje kao najvažniju povjesničarku koja je prenosila trendove iz svjetske u jugoslavensku historiografiju ističe Mirjanu Gross. Zatim slijedi kritička napomena kako se prijevod bitnih teorijskih djela na srpski jezik pojavljuju tek od 1990-ih, dok su prijevod sinteza povijesti historiografije dostupni tek od 2000-ih godina. Antolović drži vrlo značajnim prijevod Igersovog djela jer pregledno predstavlja vodeće teorijsko-metodološke pravce moderne i suvremene historiografije, zbog čega „svako bavljenje istorijom savremene istoriografije valja početi upravo Igersovom maestralnom istoriografskom sintezom“.

Složila bih se s Antolovićevim zaključkom jer Igersova knjiga na jednostavan način ukratko opisuje sve bitne pravce historiografije u 20. stoljeću te u isto vrijeme donosi najvažnije predstavnike svakog od tih pravaca s njihovim najboljim djelima – koja bi svaki povjesničar trebao poznavati – uspješno izbjegavajući pretvaranje teksta u nabranje mnoštva imena. Pridružujem se i kritici historiografije poslijejugoslavenskog prostora, točnije hrvatske historiografije koja

malo pažnje pridaje prevodenju ovako važnih svjetskih djela. Primjerice utjecajna teorijska djela poput *Apologije historije* Marca Blocha ili *Promišljanja historije* Keitha Jenkinsa prevedena su u Hrvatskoj tek 2008. godine, dok još uvijek nemamo prijevode djela Haydena Whitea ili pak Georgea Iggersa.

Mihaela Marić

Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire: A New History*, Harvard University Press, 2016, 567 str.

Britanska i američka historiografija desetljećima proučavaju kako povijest Habsburške Monarhije, tako i njenu imperijalnu baštinu. Radili su to manje ili više informirani novinari, povjesničari, politički komentatori, publicisti iz najrazličitijih pobuda još od 19. stoljeća. Jedna od prvih takvih knjiga je ona konzervativnog političara Geoffreyja Dragea (1860.-1955.) naslovljena *Austria-Hungary* (1909.), izuzetno lucidnog političkog analitičara Srednje i Istočne Europe, oslanjajući se na povijest Monarhije i tadašnje suvremene prilike u zemlji. Poznatiji su, naravno, Henry Wickham Steed (1871.-1956.) i Robert William Seton-Watson (1879.-1951.) – dakako ne samo zbog svoje uloge i važnosti u sklopu stvaranja nove konstelacije Europe nakon Velikog rata¹ – odnosno ugledni britanski povjesničar A. J. P. Taylor (1906.-1990.), jedan od najvažnijih povjesničara svoje generacije.

Taylorova knjiga *Habsburška monarhija 1809-1918.*, prevedena u izdanju *Znanja* 1990. (prvo izdanje izvornika bilo je još 1941. godine), do danas je najcjelovitiji politički pregled Dunavske Monarhije u 19. stoljeću dostupan na hrvatskom jeziku. To znalca može i začuditi, jer ne samo da je habsburška povijest uvelike i povijest Hrvatske, nego je upravo spomenuta Taylorova knjiga, napisana stilski britko i dovtljivo, nadovezujući se na povjesničarske klasike Gibbona, Macaulayja, Namiera,² karakteristično taylorovski oslonjena na oštrinu vlastitog suda, pa je ponekad u interpretativnom smislu odveć nedorečena ili čak pogrešna.³ Stoga je to jedna od onih knjiga koje bi se trebale nadograđivati na bazičnije studije – od starijih se tu prvenstveno misli na klasičnu sintezu *The Habsburg Empire, 1790–1918* (1968.) C. A. Macartneya (1895.-1975.). Konteksta radi, ovdje se ne spominju djela o Habsburškoj Monarhiji napisana na francuskom i talijanskom jeziku, odnosno brojne studije koje su u sklopu austrijske i njemačke historiografije načinjene u obliku serija, zbornika ili monografija.

Na istraživačke domete britanske historiografije, koji su se temeljili na političkoj povijesti Habsburške Monarhije (s ključnim težištem na odnosu vanjskopolitičkog položaja Carstva i

- 1 O tome vidi: Mirjana Gross, „Robert William Seton Watson“, *Historijski zbornik* 1-4 (1953.), 568-569; Ljubo Boban (et. al.), *R. W. Seton Watson i Jugoslaveni: korespondencija 1906-1941* (Zagreb-London: Sveučilište u Zagrebu, Centar za povijesne znanosti, Institut za hrvatsku povijest; The British Academy, 1976.); Stjepan Matković, „Ivo Pilar i Robert W. Seton Watson (Dva pogleda na južnoslavensko pitanje)“, *Pilar* 1/1 (2006.), 21-45; Zoran Grijak – Stjepan Čosić, *Figure politike. Lujo Vojnović i Robert William Seton-Watson* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2012.).
- 2 Chris Wrigley, *A. J. P. Taylor: Radical Historian of Europe* (London-New York: I.B. Tauris, 2006.), 195-196.
- 3 Usp. npr. Iskra Iveljić, „A. J. P. Taylor, Habsburška Monarhija 1809.–1918, Znanje, Zagreb 1990“, *Historijski zbornik* 43 (1990.), 405-408; Tihomir Cipek, „A.J.P. Taylor. Habsburška monarhija 1809-1918“, *Politička misao* 27/4 (1990.), 220-221.

unutarnjeg stanja), nadovezuje se ozbiljnije od 1960-ih i 1970-ih godina američka historiografija. Zahvaćeni valom promjena u svjetskoj historiografiji, mladi su povjesničari poput Williama M. Johnstona i Carla E. Schorskea odlučili učiniti nekoliko koraka naprijed i obraditi različite kulturne, gospodarske, društvene i sl. aspekte Habsburške Monarhije. Paralelno i dalje međutim nije napušтана potreba za sintezama, čija je okosnica i nadalje politika, kao kod jednog od korifeja historiografije Monarhije, Roberta A. Kanna (1906.-1981.). Na takav je pristup pisanju sinteza, usmjeren na pokušaje reforme i spasa velikog Imperija, uvelike utjecao povjesničar Oszkár Jászi (1875.-1957.), koji je kao emigrant nakon dosta značajne uloge u političkom životu Austro-Ugarske i novonastale Mađarske, u Sjedinjenim Državama objavio ključnu studiju *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* (1929.).⁴

Dok su još 1990-ih i početkom 2000-ih godina izlazila nova izdanja ili posve nove sinteze (npr. knjige Alana Skeda, J. W. Masona, Robina Okeyja itd.), taj se trend ipak potom na neko vrijeme zaustavlja. U austrijskoj se historiografiji u međuvremenu uvriježio običaj izdavanja većih edicija koje u pojedinačnim svescima obrađuju različite teme i pod teme, okupljajući širi krug stručnjaka, jer je – iz pozicije starije historiografije – znanje o perifernim dijelovima Dunavske Monarhije postalo znatno kompleksnije. Tako je najpoznatija edicija svakako ona pokrenuta još 1973. godine, *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, s ukupno devet izdanih svezaka (od kojih su neki dvosveščani) i još dva u skorijoj pripremi, u sklopu koje su pisali i hrvatski povjesničari.

Ono što je međutim u američkoj (te u manjoj mjeri britanskoj) historiografiji uslijedilo jest gotovo nepregledan niz najrazličitijih mikrohistorijskih i makrohistorijskih studija (u odnosu na dva dijela Austro-Ugarske, na Habsburšku Monarhiju u cjelini, Srednju Europu kao i europsku ili globalnu situaciju). Proučavani su različiti aspekti kulture, društva, gospodarstva, urbanog razvoja, ruralne povijesti, političkih sustava, povijesti elita ili marginalnih skupina, nacionalnih odnosa, intelektualnog života, razvoja znanosti itd., provodeći uglavnom interdisciplinarna a nerijetko i komparativistički usmjerena istraživanja.⁵ Treba pritom istaknuti da *Austrian History Yearbook* nije jedina ključna platforma objavljivanja takvih studija, iako je časopis i dalje vjerojatno najvažniji za angloameričko područje. Nametnuli su se i neki drugi istraživački centri, sveučilišta i serije publikacija koje su pod njihovim okriljem izdavane.⁶

Usporedno s takvim nizom istraživačkih radova pojavila se u angloameričkoj historiografiji ponovno potreba za novim sintetiziranjem povijesti Dunavske Monarhije. Tog se zadatka primio Pieter M. Judson (r. 1956.), pravi znalac habsburške povijesti, iza kojeg stoji nekoliko

4 Vidi također interesantnu analizu međuratnog diskursa o Monarhiji kod: Adam Kożuchowski, *The Afterlife of Austria-Hungary: The Image of the Habsburg Monarchy in Interwar Europe* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2013.).

5 Radi se primjerice o radovima Laurencea Colea, Daniela Unowskog, Tare Zahre, Nancy M. Wingfield, Alice Freifeld, Garyja Cohena, Maureen Healy, Alison Frank, Stevena Bellera, Davida S. Lufta, Johna Boyera, Davida F. Gooda, Johna Komlosa, Franza A. J. Szaba, Johna Deaka, Roberta Nemesa, Deborah Coen i mnogih drugih. Na to se svakako nadovezuju istraživanja austrijskih ili njemačkih povjesničara, npr. Geralda Stourzha, Emila Brixu, Hannelore Burger, Helmuta Rumplera, Wolfganga Maderthanera, Lutza Musnera, Tamare Scheer, kao i radovi drugih povjesničara uglavnom objavljeni na engleskom jeziku.

6 Ovdje treba istaknuti Sveučilište Indiana koje je važno zbog proučavanja hrvatske povijesti. Od centara koji se bave habsburškom ili austrijskom poviješću ističu se Center for Austrian Studies pri Sveučilištu u Minnesoti koji je izdavač voluminozne edicije zbornika „Austrian and Habsburg Studies“ i Center Austria oko Günter Josefa Bischofa u New Orleansu s težištem na noviju povijest Austrije (i edicija „Contemporary Austrian Studies“).

monografija na bliske teme,⁷ dulje nastavničko iskustvo (Swarthmore College, Sveučilište u Firenci) kao i dugogodišnji urednički status u *Austrian History Yearbook*. Konačno je, nakon duljeg vremena pripreme i rada, 2016. godine objavljena sinteza *The Habsburg Empire: A New History*, a ubrzo potom i njemački prijevod naslovljen *Habsburg: Geschichte eines Imperiums* (München: C. H. Beck Verlag, 2017.). Judson je tom sintezom obuhvatio – u skladu s vlastitim afinitetima prema modernijim razdobljima kao i činjenici da je moderna povijest u logici izdavača često marketinški mnogo bolje isplativa (suprotno logici historiografije, koja u posljednjim desetljećima daje izuzetno vrijedne reinterpretacije ili produbljenja perioda ranog novog vijeka) – razdoblje dugog 19. stoljeća, počevši okvirno od dolaska Marije Terezije na vlast i vladavine njenog sina Josipa II., pa do posljednjeg vladara, cara i kralja Karla, s kojim je 1918. godine propala Habsburška Monarhija.

U fokus stavlja razvojni narativ, dakle nastoji prikazati kako se Imperij mijenjao i prilagođavao, kakva je bila struktura i tipologija te državne zajednice. Knjiga je sastavljena od osam zaokruženih poglavlja te uvoda i epiloga, a opremljena je dodatno kartama i slikovnim prilozi-ma. Knjiga je u stilskom smislu napisana tečno, uz niz sitnih i novih primjera koji ne opterećuju narativ, već predstavljaju zanimljive i napete kratke ekskurse koji se nadopunjuju s općim. Što je novo što Judsonova „nova povijest“ Monarhije pruža čitatelju i stručnjaku? Odgovor na ovo pitanje je možda nešto kompleksniji negoli bi se moglo isprva pomisliti.

Treba, prvo, reći da se unatoč uredničkoj politici, koja je vidljiva i u ovoj knjizi, a općenito u britanskoj i američkoj historiografiji zauzima za naše prilike izuzetno važnu komercijalnu notu koja se odražava na naslove, stil i konačnu formu teksta, Judsonova „nova povijest“ nije samo načelno „nova“ kao marketinški privlačan naslov, već se doista radi o rekonceptualizaciji koja sama po sebi čini ovu sintezu svrsishodnom. Rasprava o pisanju sinteza, koja se vodila u hrvatskoj historiografiji, manje u pisanom obliku, a više kroz žive rasprave još od vremena Jaroslava Šidaka, pritom postavljajući pitanja kako pisati sintezu 19. stoljeća, što spada u sintezu i kako obuhvatiti različite teritorije kao i druga pitanja, mogla bi Judsonovom knjigom zadobiti nov poticaj. I to ne samo kroz pitanje treba li hrvatskim povjesničarima više prijevoda sinteza o širem, habsburškom kontekstu i povrh toga treba li hrvatska historiografija odlučnije pisati sinteze hrvatske povijesti u širem habsburškom i komparativnom srednjoeuropskom kontekstu?

S time se nadovezuje i drugo, da Judson u velikom broju spomenutih suvremenih istraživanja habsburške povijesti pronalazi izuzetno kvalitetnu, na izvorima fundiranu i u teorijsko-metodološkom smislu suvremeno osmišljenu jezgru svoje knjige. Sintetizirajući ključne radove, njihove domete i zaključke koje donose, Judson postiže znatno bogatiji i složeniji mozaik koji treba čitatelje informirati i povrh svega dočarati im dojam kako je funkcionirala država od kraja 18. stoljeća pa do 1918. godine, tko ju je činio, do kuda je sezala, što je značila u centru, a što na svojim (brojnim) periferijama. Upravo uz pomoć različitih studija-slučaja Judson postiže izuzetnu širinu u analitičkom smislu. Slijedeći zasade većine modernih stručnih sinteza (naročito u njemačkoj historiografiji), koje se najočitije vide u pisanju „globalnih povijesti“, Judson čitatelju pruža panoramski pogled kroz Dunavsku Monarhiju 19. stoljeća, vodeći ga čas u Beč ili Budimpeštu čas u Krakov ili Bratislavu, čas u Trst ili Košice itd.

7 Na engleskom jeziku su tako objavljene Judsonove knjige *Exclusive Revolutionaries: Liberal Politics, Social Experience, and National Identity in the Austrian Empire 1848-1914* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996.) i *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria* (Cambridge-London: Harvard University Press, 2006.).

Povezujući tako, u metodološkom i tematskom smislu, suvremene historiografske analize u svoju sintezu, Judson ukazuje kroz različite primjere kako je državna birokracija, kao ključni faktor od razdoblja centralizacijskih nastojanja Marije Terezije do raspada Monarhije, pokušavala manje ili više uspješno rješavati brojne političke, nacionalne, kulturne i gospodarske probleme, kako je „administriranje“ perifernih dijelova Austro-Ugarske tijekom 19. stoljeća postajala sve kompleksnija zadaća i kako se državni aparat često uspješno prilagođavao novim izazovima, unatoč svim nedostacima. Tako na primjerima Galicije i Dalmacije Judson pokazuje kako je Imperij nastojao ulagati veće financijske iznose u oporavak kritično siromašnih ili zaostalih dijelova Monarhije, koji su osnovni problemi tih ulaganja (spora implementacija strukturnih reformi i težak razvoj infrastrukture) i kako se u odnosu na centralizacijska nastojanja Imperija 1820-ih i 1830-ih javljalo veliko iščekivanje i nada u moćni Imperij, koja se ipak nije opravdala.

Upravo kroz takve odnose Judson naglašava važnost habsburške multinacionalne države: Imperij je za njega utjelovljenje simboličke i stvarne moći, alternativna snaga koja je lokalne elite dovodila često u kušnju. Ipak, dok je primjer Galicije fundiran na dugoročnijim vlastitim istraživanjima i nizom članaka i knjiga posvećenih toj temi (Galicija u Habsburškoj Monarhiji predstavlja pravi historiografski istraživački trend, uz brojne knjige, kataloge, izložbe, skupove i sl.), literatura i dubina zaključivanja u slučaju Dalmacije znatno je suženija (temelji se uglavnom na istraživanjima Konrada Clewinga, Dominique Reill i dr.), što se može shvatiti prvenstveno kao poticaj da se dalje objavljuju istraživanja o „habsburškoj“ Dalmaciji i Jadranu kod nas i u inozemstvu.

U analitičkom smislu Judson nastoji razine politika-kultura-društvo što je moguće više ispreplesti, kako bi primjerice učinke kulturnih praksi što jasnije mogao povezati s funkcijama imperijalnih državnih institucija i administrativnih politika. Sve to kako bi se postigao jasan dijagonalni presjek tema, problema i interpretacija unatoč činjenici da je knjiga izuzetno narativna i unutar klasičnog kronološkog okvira. U tom smislu treba istaknuti i da je doista velika šteta što autor i izdavač nisu priložili bibliografiju korištenih radova. Za pretpostaviti je da bi time ionako voluminozna knjiga postala još više opterećena stranicama, ali je, čini se, takvo opterećenje isto tako nužnost upravo iz razloga lakšeg i sustavnijeg pregleda spomenutih novih priloga na kojima se i Judsonova knjiga većinski temelji.

Jer, treće, Judsonovo djelo nije većinom temeljeno na arhivskim istraživanjima (iako su u knjizi integrirana neka njegova istraživanja arhivskog gradiva i naročito periodike), što u ovom slučaju ipak ne umanjuje važnost djela. Oslanjajući se na vlastiti rad kao i na suvremene studije pojedinih aspekata Monarhije uglavnom objavljivane na engleskom i njemačkom jeziku, Judson istovremeno i sažima ranija istraživanja, otvara nove problemske komplekse i postavlja vlastite zaključke, pa stoga njegova knjiga nipošto nije za čitatelja koji traži jednostavan uvod u povijest i problematiku Habsburške Monarhije. Primjerice kada se govori o austrijskoj politici u Galiciji potrebno je predznanje i dobro poznavanje novijih priloga Larryja Wolffa, Markiana Prokopovycha, Daniela L. Unowskog i drugih povjesničara koji su se detaljnije bavili tom temom.

Međutim, budući da je knjiga u stilskom smislu vrlo uspješno izvedena, da je vokabular jasan, a rečenice tečne, da su poglavlja logične zatvorene cjeline, ipak je i zainteresiranom čitatelju-laiku Judsonova sinteza više nego prihvatljiva. Osim toga su u knjizi i dalje prisutna „opća mjesta“ Habsburške Monarhije, od carice Marije Terezije i „radišnog“ Franje Josipa, kneza Metternicha i „oca“ Radetzskog, do uvijek prisutnog literarnog interpretatora Imperija Josepha Rotha (ali i, možda manje očekivanog, Ive Andrića!).

No Judsonovo odmicanje od političke povijesti nije samo načelna tendencija. Kada se bavi politikom, proučava uglavnom odnos države i plemstva kao dvije dominantne strukture, ne opterećujući svoj narativ događajnicom ili nepotrebnim podacima. Štoviše, jedan od glavnih ciljeva mu je dočarati protočnost, dinamiku i ritam „svakodnevnog Imperija“ (*everyday empire*) na koji politika, ovisno o situaciji, utječe s većim ili manjim intenzitetom. Vješto povezujući suvremene historiografske tendencije u istraživanju povijesti svakodnevica s vlastitim shvaćanjem Habsburške Monarhije i pristupom sintezi, Pieter Judson teorijske postulate takve historiografije bez ikakvih poteškoća prenosi pomoću živopisnih primjera iz života „običnih ljudi“ Galicije, čeških zemalja itd. Tako i nacionalizam, koji, prema Judsonu, nije zahvatio niti sredinom, ali još važnije ni pred kraj 19. stoljeća, sve pore državnog organizma i svakodnevica.

Čitatelji dobivaju na taj način i pregršt informacija od jedne sintetizirane povijesti odozdo koja je uvijek kontrolirana narativom o državnom sustavu. Dakako, tako dosljedno proveden pristup sintezi ostavlja relativno malo prostora za analizu vanjske politike Monarhije, koja je doduše u historiografiji dobro obradena.⁸ No, mnogo važnije, izostaju i opsežnije komparacije s drugim europskim (i svjetskim) monarhijama. Da je Judson svoje shvaćanje države i imperija, uloge nacionalizma u njemu kao i ostale unutarnje probleme u većoj mjeri komparativno analizirao s drugim europskim zemljama na zapadu i istoku, možda bi se postigla i još cjelovitija slika posebnosti i zajedničkih elemenata europskih carstva.

Četrto i posljednje, pri analizi Judsonove sinteze je na početku spomenuti kontekst izuzetno važan. Kao što se i Taylorova knjiga o Monarhiji nadovezivala na ranije radove Lewisa B. Namiera, Wickham Steeda, Seton-Watsona i drugih, tako i Judsonova studija „komunicira“ s prethodnim djelima. U nekim dijelovima se knjiga *The Habsburg Empire: A New History* nadovezuje na još uvijek važeće teze koje su postavili Robert A. Kann i drugi. No uvelike se i razilazi s ranijim interpretacijama povijesti Monarhije, naročito pri prikazivanju različitih (suprotstavljenih) raspoloženja u društvu i u odnosima među nacionalnostima. Doduše, treba istaknuti i uputiti da je, u odnosu na stariju historiografiju, radikalniju reinterpretaciju Habsburške Monarhije ponudio već Taylorov učenik Alan Sked u knjizi *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815-1918* (1989.), upozoravajući naročito u odnosu na gospodarski položaj i vanjskopolitičku ulogu Monarhije (inače dva aspekta kojih se Judson mnogo rjeđe dotiče) da je Austro-Ugarska slučaj imperija koji je doživio raspad bez propadanja.

No i u odnosu na Skedovu sintezu Judson ide nekoliko koraka dalje, ne zaustavljajući se na blagom ponovnom sagledavanju političkih učinaka. Judson zaključke povjesničara koji su se, potaknuti i velikim obljetnicama, odlučili propitati uvjete izbivanja Velikog rata i nanovo proučiti tijek sukoba (npr. M. Cornwalla) pomno prati te se ne libi dati jasan odgovor: Prvi svjetski rat bio je presudan za propast i raspad Habsburške Monarhije. Nekompetencija vojske, slaba organizacija i velike pogreške koje su se očitovale kako na frontu tako i u samom državnom sustavu koji je dozvolio militarizaciju kojom su dokinuta ranija liberalizacijska i demokratizacijska nastojanja, kao i nacionalistički populizmi koji su potom uvelike potpomogli dokidanje tih dometa ostvarenih u 19. stoljeću, u kontekstu dugotrajnog rata nedvojbeno su za Judsona jasni razlozi konačne propasti države. U posljednjim pokušajima cara Karla, još 1918. godine, vidi ponovno nastojanje uspostavljanja „pravne države“.

8 Prije svega vidi: F. R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo: The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866-1914* (London – Boston: Routledge & Kegan Paul, 1972.).

Judson nije međutim samo odlučan u pitanju odgovora na raspad Monarhije. Upravo „pravna država“ – *Rechtsstaat* – predstavlja ključan element u njegovom istraživanju razvoja Dunavske Monarhije, od 1770-ih godina i eksperimentalnih nastojanja Marije Terezije, a potom i Josipa II. te Leopolda II., da se stvori centralizirana efikasna habsburška država kojom je, postupno, osiguravana pravednost, legalnost i nepristranost *građanima*, a ne više tek *podanicima*. To je osnova pomoću koje se postiže koherentan narativ izvan sfere događajne povijesti. Prije svega, Judson se odlučio ponuditi cjelovitu novu interpretaciju povijesti jednog Imperija na širokom području politike, kulture i društva. Njegova perspektiva odlučno odbija prihvatiti shvaćanje Monarhije kao beskrajnog sustava koji sam sebe uvijek iznova otkriva, a da je pritom osuđen na propast, koji svoj neminovni raspad bezuspješno odgađa i pod vladavinom Franje Josipa od druge polovice 19. stoljeća samo niže propuštene prilike reforme i spasa.

Judson ne pristaje ni na, iz njegovog gledišta, odveć suženu sliku nacionalnih konflikta, već inzistira na terminu „sukobljeni nacionalizmi“, želeći naglasiti kako se ne radi o konfliktu cjelokupnih populacija, već politički izazvanim sukobima. Prema njemu su nacionalističke ideologije u odnosu na Imperij bile uglavnom u položaju svojevrzne simbioze, jer su u političkom smislu međusobno ovisili te, unatoč tome što su shvaćene kao prijetnja koheziji multinacionalne države, ipak nisu bile „egzistencijalna“ opasnost, dakle nisu Monarhiju dovodile u pitanje. Uzletom nacionalizma početkom 20. stoljeća ubrzavaju se na taj način i strukturalne promjene Habsburške Monarhije. Judson fenomen nacionalizma nastoji tretirati kao kompleksnu, višeznačnu pojavu koja se uglavnom odnosila na elite koje su u Habsburškoj Monarhiji 19. stoljeća kroz transformaciju države sve više odguravane od središta moći (i države), dok veliki dio populacije u svakodnevnom smislu još u predvečerje Prvog svjetskog rata nije bio zahvaćen tom ideologijom, već je iskazivao naprotiv i različite oblike (imperijalnog) patriotizma.

On štoviše nastoji ukazati i kako se poimanje nacije kroz 19. stoljeće mijenjalo, bez jednoznačnog smisla, ovisno o geografskim, povijesnim, jezičnim i drugim kriterijima te, što je još važnije, kako formiranje nacionalnih identiteta, nacionalnih skupina i sukobi koji su iz toga proizašli nisu prirodni razvoj unutar multinacionalnog Carstva, već politički izazvani problemi u društvu. Tako je Judson u suglasju s dijelom novije historiografije koji nastoji ukazati na određenu „nasumičnost“ i „slučajnost“ u stvaranju nacija, ovisno o političkim, povijesnim, ali i društvenim prilikama u određenom razdoblju. On odbija tezu da su nacije u povijesnom smislu nužni izražaj etničkih skupina, smatrajući da takvo stajalište potječe od aktivista 19. stoljeća. Nacionalizam je za njega jednako tako proizvod imperijalnih struktura kao i regionalnih tradicija.

Ipak, preostaje zapitati se je li takvo shvaćanje nacionalizma sasvim primjenjivo na Monarhiju u njenom totalitetu? Shvaćanje da je nacionalizam prvenstveno zahvatio elite nakon opće krize liberalizma pa su vodeći slojevi jednostavno prestajali biti odvažni, hrabri i odlučni u provođenju „pravne države“, u velikoj mjeri predstavlja nužno kompleksno postavljeno preispitivanje odnosa politike, kulture i društva u Cislajtaniji (austrijski dio Monarhije), kojom se Judson primarno bavi. No kada je riječ o Translajtaniji, Judsonov sintetički panoramski pregled dostiže u određenoj mjeri i svoju granicu u analitičkom smislu. Iako su zaključci poput onog da je nakon Nagodbe podjela među političkim strankama bila isključivo oko nacionalističkih pitanja, a ne društvenih, ili kako je politiku u Ugarskoj zahvatila „opsesija ustavom“ (što je svakako zanimljivo promatrati i u odnosu na hrvatski politički mentalitet i političku kulturu od 1860-ih godina nadalje), ostaje otvoreno pitanje može li se njegovo shvaćanje nacionalizma – koje nije teorijski razrađeno, već je neraskidivo integrirano s njegovom novom interpretacijom uloge državne

administracije Habsburške Monarhije – jednako dosljedno primijeniti i na ugarsku, odnosno hrvatsku povijest.

Uloga elita, kojima u odnosu na nacionalizam u Cislajtaniji Judson daje ključnu ulogu, ipak je bitno izmijenjena u kontekstu Ugarske, a naročito hrvatskih zemalja itd. U tom smislu bi se ponovno aktualizirala pitanja u široj raspravi o naciji, nacionalizmu i nacionalnom pitanju (u odnosu na društvene slojeve) kojih su se još od 1980-ih godina doticali u radovima Mirjana Gross, Nikša Stančić, Petar Korunić, Ivo Banac i mnogi drugi. Postavlja se otvoreno pitanje kako, s obzirom na suvremenu američku historiografiju i konkretno Judsonovo djelo, možemo preispitati shvaćanje nacije i nacionalizma na području Hrvatske, a naročito u sklopu Habsburške Monarhije.

Pristup Pietera Judsona, osim što je u potpunosti autentičan i proizlazi iz dubokog promišljanja Habsburške Monarhije prvenstveno kao cjeline, nadovezuje se i na suvremene tendencije historiografije u proučavanju nacionalizma. Već se neko vrijeme nastoji dalje razraditi, ponegdje i nadići paradigme i sheme koje su postavili Ernest Gellner, Benedict Anderson i Eric Hobsbawm, proučavajući npr. odnos centra i periferije u odnosu na nacionalizme velikih europskih monarhija, zatim tzv. „imperijalni nacionalizam“ kao reakciju na narodne pokrete, pitanje legitimiteta, svrsishodnosti i samobitnosti imperija itd.⁹

Zbog svega toga je Judsonova *The Habsburg Empire* uvelike ustvari protutaylorovska interpretacija. Upornom i lucidnom argumentacijom odbija prihvatiti etape 19. stoljeća kao propuštene prilike u kojima je Monarhiju trebalo „popraviti“, ne želi pristati na negativnu sliku vladarskih praksa niti prozvati Monarhiju „tamnicom naroda“ jer njegovo težište ne predstavlja suprotstavljeni narodi, već građani Imperija. Svojim dosljednim, iako ne uvijek uvjerljivim promatranjem cjeline (Imperija) i njegovog stanja odozdo (svakodnevna razina), odupire se prikazati Habsburšku Monarhiju kao despotsko Carstvo pod trajnim utjecajem Metternicha i apsolutističke države Franje I., brutalnu silu koja je uvelike uz vanjsku pomoć skršila revolucije 1848. godine, kao neuhodani eksperiment koji je na vanjskopolitičkom polju tražio učvršćenje da bi završio u perpetuiranju statusa quo koji je nudila Austro-ugarska nagodba iz 1867. ili kao, u gospodarskom smislu, neuravnoteženi anakroni državni organizam, kako će većinom (pre) naglašavati A. J. P. Taylor.

Njegov je pristup drugačiji, u sklopu čega se nalazi istovremeno i snaga i slabost knjige: Judson vrlo precizno nastoji izdvojiti određene predrasude prema državi, ključnim osobama ili bitnim događanjima kao što su 1848. ili 1867. godina, pažljivo izdvajajući argumentaciju i stav koji je nastao u 19. stoljeću i koji su (uglavnom) povjesničari baštinili, prenijeli i unijeli u vlastitu interpretaciju i stav. No pritom Judson ponekad odlazi i predaleko, želeći stvoriti protutežu i upadajući u idejne zasade i predrasude današnjeg vremena, pokazujući još jednom kako povjesničar doista može tek težiti tome da je nepristran.

Judson u Habsburškoj Monarhiji ne vidi samo raspadajući multikulturalni eksperiment-relikt, već državu koja je uspostavljala pozitivne tekovine kao što su razvoj komunalne samouprave, razvoj pravnog sustava, integraciju nižih slojeva, odnosno radništva putem izbornog prava (u Cislajtaniji) i utvrđivanje radnih prava itd., te na taj način pružala na svakodnevnom planu sigurnost širem krugu građana. Iz takvog rakursa, događanja nakon 1918. godine doista djeluju nasilno, kaotično, a u odnosu na ranija iskustva i nazadno; Judson ističe kako su novonastale

9 Vidi pritom naročito: Stefan Berger – Alexei Miller (ur.), *Nationalizing Empires* (Budapest: Central European University Press 2015.).

države često replicirale stare načine funkcioniranja, prizivale svojevrsnu „imperijalnu logiku“ koja je funkcionirala unutar Dunavske Monarhije – otvarajući na taj način blago i pitanje kontinuiteta koji su „nadživjeli“ prekretnicu, 1918. godinu, ali i odnosa prema imperijalnoj baštini u 20. stoljeću.

Tako je Judsonova knjiga u neprestanoj „komunikaciji“ s ranijim ostvarenjima britanske i američke historiografije, propitujući te zaključke, nudeći ponekad revizionistički ili radikalno izmijenjeni pogled, dotičući se dobrim dijelom i do sada u tom smislu nedovoljno obrađenog teritorija. Hrabra strukturalistička analiza koju Judson u svojoj sintezi nudi doista ostvaruje iskorak i opravdava drugi dio naslova „nova povijest“. Ona predstavlja pravi izazov za historiografiju, koja će u teorijskom smislu trebati razraditi ili kritizirati predloženu interpretaciju odnosa države i nacionalizma u Dunavskoj Monarhiji, dok će u odnosu na Judsonov narativ daljnje studije-slučaja, zbornici i monografije nedvojbeno davati različite priloge, djeliće novog mozaika koji se, barem se čini, u slučaju Monarhije može širiti u nedogled.

Zbog svega toga, bit će zanimljivo vidjeti i najavljeni hrvatski prijevod knjige *The Habsburg Empire: A New History* te njenu kritičku recepciju u odnosu na novija istraživanja 19. stoljeća koja u našoj historiografiji u posljednjih desetak godina itekako pružaju zanimljivu podlogu za proširenje rasprave na razinu koju Judson promatra – Imperij. Nedvojbeno će, kao i promocija engleske verzije knjige koja je održana u ožujku 2017. godine u Zagrebu na Filozofskom fakultetu na kojoj su, između ostalih, prisustvovali sam autor i Mark Cornwall kao gosti, poslužiti kao poticaj daljnjoj sustavnoj analizi problema hrvatske povijesti u sklopu Habsburške Monarhije te posthabsburškog odnosa prema toj baštini. Za nadati se da će ukazati i na potrebu sustavnog prevođenja bitnih sinteza i općih studija Habsburške Monarhije kao dodatne nužne analitičke razine.

Filip Šimetin Šegvić

Franco Moretti, *Građanin – između povijesti i književnosti*, prevela Iva Gjurkin, Multimedijalni institut, Kulturtreger, Zagreb 2015, 189 str.

Knjiga Franca Morettija *Građanin – između povijesti i književnosti* bavi se prikazom figure građanina u književnosti 18., 19. i ranog 20. stoljeća te njegovom pozicijom u književnom i povijesnom diskursu. Djelo je sadržajno podijeljeno na šest poglavlja, uključujući uvodno poglavlje. Svako se poglavlje dalje dijeli na nekoliko manjih cjelina. Sam uvod sastoji se od sedam jedinica u kojima su čitatelju navedene glavne teze kojima će se u djelu baviti, kao i ključni pojmovi koji će se koristiti kroz cijelo djelo. Uvod djela se ponajprije bavi semantičkom razlikom između pojma *građanin* i pojma *buržuj* – razlikom koja će biti ključna za razumijevanje ostatka djela. Moretti u uvodu najavljuje i temu djela: građanin razlomljen kroz prizmu književnosti. U uvodnom je poglavlju naglašeno kako je djelo strukturno podijeljeno na dva poglavlja o građanskim likovima i dva poglavlja o građanskom jeziku.

Prvo poglavlje, *Radišni gospodar*, analizira lik Robinsona Crusoea iz poznatog romana Daniela Defoea kroz prizmu građanskog društva. Moretti naglašava promjenu u konstrukciji pustolovnog romana koju Defoe uvodi – Crusoe postaje takozvani kapitalistički pustolov. Pritom detaljno analizira Crusoeov stav prema radu. Istaknuo je kako je Crusoe bogat zbog iskorištavanja robova na plantažama, no njegovo se bogatstvo čini zasluženom jer svjedočimo njegovom dugotrajnom radu na otoku. Kako navodi Moretti, rad tako postaje novim principom legitimiranja

društvene moći i bogatstva. Moretti analizira Defoeov roman i na semantičkoj i na sintaktičkoj razini, proučavajući slijed elemenata u rečenici, glagolsku konstrukciju i frekvenciju korištenja određenih pojmova. U građanskoj književnosti ključni su pojmovi *korisno*, *učinkovitost* i *ugoda*. Spomenuti se pojmovi izdvajaju kako bi se naglasila teza da je „stvaranje kulture rada (...) najveće simbolično postignuće građanstva kao staleža“.

Drugo poglavlje, *Ozbiljno stoljeće*, bavi se pojmom *ozbiljnosti* u književnosti i kulturi viktorijanskog društva. Ozbiljna je književnost definirana kao prijelazni oblik između dva žanra – kompromis između komedije i tragedije, dva stila duboko povezana s klasom. Ozbiljna književnost odmiče se od „karnevala’ radničke klase“ i komedije, no ipak se u potpunosti ne priklanja tragediji. Moretti analizira i nekoliko umjetničkih djela Johannesesa Vermeera te ističe njegovu posvećenost slikanju svakodnevnih tema. Navodi kako su radnje kojima se bavi Vermeer, pa tako i literatura 19. stoljeća, „značajne ljudske radnje“ – no ne i veliki događaji. Ova se pojava zove otkrivanje nove dimenzije pripovijedanja („pripovijedanje svakodnevice“) te se postulira razlika između narativne umjetnosti (avanturistički roman) i umjetnosti opisivanja (moderni građanski roman). U modernom građanskom romanu „i najbanalniji trenuci svakodnevice postaju nalik poglavljima romana“. To implicira „duboku ozbiljnost s kojom je građansko stoljeće gledalo na svoju egzistenciju“. Na djelu je dakle zanimanje za svakodnevicu i privatni život građanina. Efekt svakodnevice postignut je korištenjem umetaka koji često postaju duži i značajniji od glavne radnje – svakodnevica počinje dominirati narativom. Osim umetaka, u romanima 19. stoljeća javljaju se i opisi. Pritom „opis kao forma nije bio nimalo neutralan“ te je bio blizak konzervativizmu. Stoga Moretti zaključuje da su „dvije velike ideologije Europe 19. stoljeća“ prisutne u književnim djelima: „kapitalistička racionalizacija reorganizirala je radnju romana odmjerenim tempom umetaka – a politički je konzervativizam odredio deskriptivne pauze u kojima su čitatelji (i kritičari) sa sve većom pažnjom stali tražiti ‘značenje’ čitave priče. Građanska egzistencija i konzervativna uvjerenja su temelj realističnoga romana, od Goethea do Austen, Scotta, Balzaca, Flauberta, Manna (Thackeray, braća Goncourt, Fontane, James...)“.

Treće poglavlje, *Magla*, preispituje pretpostavku da buržoazija umjesto zakrivanja iza različitih obmana prisiljava „čitavo društvo da se suoči s istinom o sebi“. No budući da građanin teško živi s istinom o samome sebi, slijedi stoga vraćanje koprene na istinu i dolazi do *poricanja*. Kako ističe Moretti, analizirajući slikarska i književna djela: „Vidjeli su i potom ugasili svijeću. Ovo samonametnuto sljepilo temelj je viktorijanskoga doba.“ Autor se zatim bavi pitanjem „hegemonijskog restrukturiranja klasnih odnosa“ sredinom 19. stoljeća. Širenje kapitalizma bilo je nužno upućeno na potrebu vlastitog legitimiranja. Tako je primjerice britanska arhitektura u službi kapitalizma posezala za gotičkim stilom: „Svijet koji se modernizira zavijen u plašt povijesti“. U književnosti je pak građanin-industrijalac kao novi vođa – u borbi za uspostavu hegemonije – vlastiti status činio legitimnim vraćajući „patrijarhalnu ideju odnosa između gospodara i slugu“ i opravdavajući time položaj radnika. Ključne riječi ovog poglavlja su *influence* (*utjecaj*) i *earnest* (*ozbiljan*). Moretti utjecaj jednaci s hegemonijom, jer oba termina od moći razlikuje nedostatak korištenja sile. S prostornim razdvajanjem radničke i srednje klase u sve većim gradovima bitno je međutim smanjena mogućnost međusobnog utjecaja između „gazde i radnika“. Autor također ističe antitezu prisutnu u engleskome jeziku između pojmova *earnest* i *serious*: pojam *earnest* zadobiva – u kontekstu građanske egzistencije viktorijanskog društva – određenu distinktivnu moralnu sastavnicu, za razliku od pojma *serious* koji je poprimio loše konotacije. Moretti u trećem poglavlju analizira i viktorijansku hijerarhiju vrijednosti, koja na samo dno stavlja znanje i

intelektualne sposobnosti (čineći viktorijski antiintelektualizam), a usmjeravajući se nasuprot tome prema praktičnosti i korisnom znanju.

U četvrtom poglavlju, „*Nacionalne malformacije: preobražaj u poluperiferiji*“, Moretti se bavi specifičnostima vezanima uz građanina u zemljama poput Španjolske, Italije, Poljske, Rusije i drugih, upozoravajući da je usprkos razlikama „borbeni suživot kapitalizma i staroga režima, kao i – barem privremen – trijumf posljednjega, zajednički (...) svim ovim zemljama, zbog čega se među njima razvila snažna obiteljska sličnost“. Prema Jürgenju Kocki, u zemljama u kojima je kasnio prijelaz iz predindustrijskoga u industrijsko doba rani su poduzetnici daleko novija pojava nego tamo gdje se industrijalizacija rano javila. No bez na sve, Moretti ističe da „ni jedan novi čovjek ne može jednostavno biti ‘nov’: stari mu se svijet opire i kviri mu planove na svakome koraku“. Autor stoga na primjerima više književnih djela naglašava „ustrajnost staroga režima“ u odnosu prema građaninu. S obzirom da se građanin, kako navodi Arno Mayer u djelu *The Persistence of the Old Regime*, „približava staroj vladajućoj klasi umjesto da ospori njezino prvenstvo“, Moretti naglašava da „lik građanina u književnosti“ zbog toga „neizbježno postaje predmet poruge“. Time je „s porugom zakopana hegemonijska ambicija čitave jedne klase“. Iz toga razloga Moretti za četvrto poglavlje kaže da je „kronika građanskih poraza“.

Posljednje, peto poglavlje, *Ibsen i dub kapitalizma*, bavi se društvenim univerzumom svijeta buržoazije u Ibsenovim dramama u kojima primjećujemo „veliko ‘podmirivanje računa’ građanskoga stoljeća“. Moretti ističe da kod Ibsena nema kamufliranja ‘srednje’ klase koje postoji u Engleskoj: „ova klasa ne nalazi se u ‘sredini’ društva; (...) ovo je *vladajuća* klasa, a svijet je takav kakav jest jer su ga oni takvim učinili“. U Ibsenovim dramama, navodi Moretti, gotovo da nema radnika, a izostaje i „sukob između kapitala i rada (...) usprkos tome što u to vrijeme sindikati, socijalističke stranke i anarhizam mijenjaju lice europske politike“. Umjesto toga Ibsen se fokusira na unutarnji sukob „same buržoazije kao klase“. Pritom prikazuje nemilosrdnu konkurenciju unutar buržoazije. No, kako naglašava Moretti, bez obzira koliko konkurencija i borba unutar buržoazije bila nemilosrdna, ona je „zapravo rijetko *nezakonita*“. Stoga je riječ o „neuhvatljivoj sivoj zoni čija narav nikada nije sasvim jasna“. Autor ističe da se Ibsenova djela bave žrtvama prve opće krize europskog kapitalizma između 1873. i 1896. godine. Kriza baca svjetlo na žrtve građanskog društva, ali „za Ibsenove poražene nema iskupljenja: oni su, istina, žrtve kapitalizma, ali te su žrtve *buržoaskie* žrtve, načinjeni od iste gline kao i njihovi potlačitelji“. Kako zaključuje Moretti: „ne dolazi do razrješenja proturječja građanskoga morala, već se samo jasno pokazuje njegova nerazrješiva priroda. Odatle klaustrofobija koju nalazimo u Ibsenovim djelima: kutija u kojoj su svi u krivu (...). Isti je to zatvor kao i u drugih zakletih neprijatelja poretka nastalog iza 1848: Baudelairea, Flauberta, Maneta, Machada, Mahlera. Sve što oni čine je kritiziranje građanskoga života; sve što vide je građanski život.“ Moretti dijeli građanina na dva dijela: prije industrijalizacije i nakon nje. Dok je građanin prije industrijalizacije čovjek od ideala, uredan, oprezan i skroman u svojim ambicijama, građanin nakon nje je pripadnik vladajuće klase, klase „s neizmjernim mogućnostima industrije na svome raspolaganju“. Posljedica je sljedeća: „realističnog je građanina prognao stvaralački razaratelj“. Moretti navodi kako je upravo Ibsen bio taj koji je imao uvid i genij da prouči i prikaže proces promjene unutar građanina. „Prepoznavanje nemoći građanskog realizma pred kapitalističkom megalomanijom“, tvrdi Moretti, „to je Ibsenova trajna lekcija za svijet današnjice“.

Građanin – između povijesti i književnosti vrlo je koncizno, jasno i dobro strukturirano djelo. Moretti je izrazito temeljit teoretičar te koncepte o kojima govori čini izrazito lakima za

razumjeti. Njegovo je djelo ispunjeno referencama na druge teoretičare, pisce i umjetnike preko kojih je uvid u ovu samu po sebi izrazito opširnu temu učinjen lakšim i dostupnijim.

Izabela Šegedin

Drago Roksandić, Luka Jakopčić (ur.), *Zapovidi Babogredske kompanije 1823.-1824. godine*, Zagreb – Babina Greda – Županja: FF Press, 2017, 193 str.

Godine 2012. Janja Juzbašić, ravnateljica Zavičajnog muzeja *Stjepan Gruber* iz Županje, predstavila je profesoru Dragi Roksandiću s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu 376 stranica skeniranog rukopisa vojnokrajiških zapovijedi (protokola) Šeste babogredske satnije (kompanije) Brodske graničarske pukovnije (regimente) za razdoblje od 15. I. 1823. do 1. XII. 1824. godine. Posebnost ovog rukopisa leži u tome da je jedini sačuvani primjerak vojnokrajiških knjiga zapovijedi koji nije prenesen u Hrvatski državni arhiv u Zagrebu – čuva se u Zavičajnom muzeju u Županji, smještenom u posljednjem sačuvanom graničarskom čardaku u Hrvatskoj, dakle u ambijentu nalik onom u kojem je i nastao. Pisan je hrvatskim, a ne zapovjednim njemačkim jezikom.

Tri godine nakon ovog prvog susreta, početkom 2015., Luka Jakopčić, osnivač tvrtke Recider projekt, pokrenuo je na Roksandićev prijedlog projekt transliteracije i priređivanja kritičkog izdanja spomenutih knjiga zapovijedi. U projektu nazvanom *Zapovida se!* sudjelovali su Juzbašić, Roksandić, Jakopčić i troje mladih povjesničara – Martina Draganić, Tomislav Habdija i Vedran Muić. U međuvremenu, podršku mu je pružila i Općina Babina Greda. Konačan proizvod suradnje je knjiga *Zapovidi Babogredske kompanije 1823.-1824. godine*. Iako su *Zapovidi* poznate otprije – Babogredskom su se satnijom bavili još i Mijat Stojanović, Josip Matasović i Krunoslav Tkalac – ovdje je riječ o prvom kritičkom izdanju opremljenom pomagalima nastalima na temelju konzultiranja stručne literature i usporedbe s relevantnim izvorima. Čitatelja u povijesni kontekst nastanka *Zapovidi* i prethodna znanstvena istraživanja uvodi predgovor D. Roksandića.

Područje satnije obuhvaćalo je Babinu Gredu i Gundince, a sjedište nadređene pukovnije bilo je u Vinkovcima. Iako je danas sinonim za zabačeno selo, Babina Greda u to je vrijeme bila napućenija i od Županje, i od Broda, i od Vinkovaca. Knjiga zapovijedi zapravo je samo mali dio golemog, centraliziranog i birokratiziranog sustava administracije preko koje se iz dalekih kancelarija upravljalo ovim krajiškim područjem i njegovim stanovništvom. U njoj je zapisano sve što su babogredski krajišnici službeno trebali znati, uzeti na znanje i prema čemu su se trebali ravnati izvršavajući pukovnijska i satnijska naređenja.

Glavninu teksta čini transkript zapovijedi satnijskog i pukovnijskog zapovjedništva. Tekst je pisan na osebujan način – pored regionalizama, očit je nedostatak jezične standardizacije kao i snažan utjecaj njemačkog jezika. Tako se imenice gotovo uvijek pišu velikim slovom, vlastita imena se ne dekliniraju, a glasovi se izražavaju po njemačkom ključu (dan = dahn, tz = c, w = v, v = u).

Godine 1823. i 1824. bile su uglavnom mirne, što omogućava odličan uvid u krajišku svakodnevicu. Najviše mjesta posvećeno je popisima graničara koji su upućivani na straže pri pukovnijskom stožeru u Vinkovcima te na savsku stražu, tj. kordonsku službu. Straža pri stožeru morala je biti besprijekorno uredna i dobro opremljena te je za svaku *Falingu* predviđena oštra *Kaštiga*. *Kaštiga*, odnosno kazna, najčešće se sastojala od batinanja, rjeđe od trčanja kroz red od

100 ili više *momaka* koji bi šibali kažnjenog. Prijetnja *Kaštigom* sveprisutna je te se, prema navodu urednika, spominje čak 301 put. Fizičko kažnjavanje nije zaobišlo civile, uključujući žene i djecu, što je jasan pokazatelj militarizacije društva i ideološkog kreda civiliziranja *nazadnih* skupina. Takva kazna bila je predviđena i za gotovo sve vrste prijestupa – nošenje nenapunjene puške na straži ili patroli, vožnju kolima preko livade, hodanje kroz žito, kašnjenje na dužnost, vikanje tijekom vožnje kolima, noćna druženja (*Kolla* ili *Divani*), tučnjavu, psovanje starijih članova obitelji itd. Kazne su tek rijetko definirane unaprijed, ali pregledom izrečenih možemo zaključiti da se najčešće radilo o 25 batina. Unatoč svim kaznama, kašnjenja na stražu i drugi propusti bili su učestala pojava. Dok su kazne sveprisutne, nagrade su vrlo rijetke, povezane sa spašavanjem unesrećenika, ubijanjem vukova ili uzgajanjem izvrsnih konja ili pčela.

Vrlo su učestali detaljni zapisi o stoci – izgubljenoj, pronađenoj, ukradenoj, prodanoj itd. Najčešće se u tom smislu spominju konji. U bilješki urednika objašnjeno je da su u to doba vojnokrajiške vlasti posebno pažljivo gledale na konjogojstvo jer su, osnivanjem ergela, nastojale uvesti sustavni uzgoj konja. Tad je, naime, dominirao ekstenzivni, tzv. poludivlji način uzgoja životinja, koje su često lutale uokolo i činile štetu. Zato su neprestano izdavane naredbe za podizanje ograda radi zaštite njiva i livada od brojne stoke na slobodnoj ispaši, ali ih se, kako saznajemo iz transkripta, stanovništvo rijetko pridržavalo.

I u sferi šumarstva često je dolazilo do sukoba vlasti i stanovništva. Vlasti su šumu vidjele kao ekonomski resurs koji treba zaštititi propisima i regulirati, dok su graničari imali tradicionalno viđenje šume kao općeg dobra za slobodno korištenje. Stoga su opetovano navedene kazne za ilegalnu sječū šuma i pritužbe šumara da se stanovništvo ne drži navedenih pravila.

S obzirom na mirnodopsko razdoblje, uhodanu rutinu na području satnije i pukovnije tek bi rijetko prekinuo posjet kakvog visokog vojnog lica. Pored straža, graničare se redovito obavještava o vježbama i obuci (*Exercir*), na koje idu naizmjenice, podijeljeni u klase, pri čemu ni bolest nije bila izgovor za izostajanje. Stanovništvo je usto pozivano na javne radove, obično popravke nasipa ili ceste, krčenje šume i sl. Pozivalo ga se i na rješavanje raznih davanja u novcu ili naturi (npr. za župu, za školu, travarine, zakupa za gostionu itd.) i obavještavalo o prodaji nekretnina, ishodu molbi i tužbi, dolasku pojedinih obrtnika i liječnika, umirovljenjima i zamjenama službenika i časnika. Obznanjene su i obavijesti o prodaji pojedinih dobara na dražbi, uglavnom hrane i pića, rjeđe knjiga, vjerskih predmeta, ili zlata i srebra.

Rutinu bi donekle uzdmale samo prirodne opasnosti – požari i epidemije (jedna se u to vrijeme pojavila na području Bosne). Posebne kazne, uključujući zatvor (*Stockhaus*) ili izvođenje pred vojni sud, bile su predviđene za one koji se nisu držali naređenja u tim situacijama. Uočljivo je da su vlasti nastojale objasniti kako te pojave mogu ugroziti krajiški prostor te davale upute kako smanjiti rizik. To je jedan od primjera nastojanja vlasti da unaprijede i *civiliziraju* krajišnike. Drugi uključuju nastojanja sprečavanja gladi regulacijom poljoprivrednih radova i pravilnim skladištenjem, pravilno zbrinjavanje otpada i održavanje higijene u kućama, prijavljivanje bolesnih *Felcheru* (vidaru), suzbijanje pojave nadriliječnika, zaustavljanje stočnih bolesti i provođenje cijepljenja djece protiv crnih boginja. Izdavana su i upozorenja glavama kućanstava da moraju djeci koju idu u škole osigurati odjeću („ne da takovy u samima Gatja dojdu“), hranu i knjige. Možemo uočiti i prve pomake k standardizaciji vojnih odora.

U *Zapovidima* se često spominju dezerteri („[netko je] neznano kuda desertirao, nakogase dobro paziti imade.“). Dezerterstvo je imalo znatne društvene posljedice, pogotovo na sastav obitelji. Zabilježeni su i slučajevi bijega graničara s partnericom, šegrtā, rjeđe samih žena ili čitavih obitelji. Ljudi nisu samo dezertirali s područja Babogredske satnije, već su i bježali na to po-

druže, o čemu svjedoče naredbe o otpravljanju takvih pojedinaca. Raširene ilegalne aktivnosti bile su krijumčarenje, posebno turske soli, te krađa stoke i raznih materijala.

Uspirkos svim mjerama uspostavljanja discipline, zapisi pri kraju *Zapovidi* daju dojam da vlasti nisu bile zadovoljne postignutim uspjehom: „(...) alli neka znade dobro swaki, dache njegowima opacsinama skrajcsanje dojt, i njegowa Dilla na Widilla izaiti oche, kakose jurwe widimo, da od Dana do Dana Kradja, Kurwarstwo, i ostala nepodobna Dilla nawidillo izaijdu, Pepepsu zaslužittu, takowi Zlocinczi terpe, owoje Sello Babinagreda u otakowu Zlochu i Opacsinu stupilla, da se sama Regim[en]ta njihovom Zlochi, i Opacsisni csudi (...)“ Satnijsko zapovjedništvo izreklo je opomenu da se u njenom zatvoru nalazi čak 20 osoba i još šest u pukovnijskom.

Nakon transkripta slijede spomenuta pomagala. Luka Jakopčić autor je rječnika manje poznatih i nepoznatih izraza, prijeko potrebnog za razumijevanje teksta *Zapovidi*, budući da se u njima rabe izrazi i pojmovi koji su odavno iščezli iz uporabe, uključujući mnoge stranog porijekla. Obuhvaća više od 300 pojmova, a sastavljen je pomoću 11 rječnika, kao i nekoliko historiografskih članaka i studija te povijesnih izvora. Uz svaku riječ je naznačeno i njeno porijeklo, što omogućava bolji uvid u strane kulturne i jezične utjecaje na vojnokrajiskom području. Nažalost, neke riječi su prema priznanju autora ostale nepoznate (*Olmicza, Ofrogja, rezunirati, Schellgehilf*). Pored brojnih riječi njemačkog porijekla koje očekujemo zbog vojnokrajiskog sustava (*Abrichtung, Anweisung, Compagnie, Mit Sack und Pack*), nalazimo i one turskog (*Angir, Chakshire, Chupricza, Pengyer*), rjeđe mađarskog (*Amovi, Bittanga, Kettush*) i francuskog (*awansitaty, Kartusha, Mundir*) porijekla, kao i prisutnost starih latinskih pojmova (*Arenda, Cautia, Constitutivum, Kaštiga*). Neke hrvatske riječi danas nemaju isto značenje kao u vrijeme nastanka *Zapovidi*, ili se pišu na drugačiji način, pa su i one uvrštene u rječnik.

Kazalo i ubikacije geografskih pojmova pripremio je Vedran Muić, posluživši se pritom novim dostignućima hrvatske toponomastike (Nada Vajs, Dunja Brozović-Rončević, Anđela Frančić, Ankica Čilaš-Šimpraga), leksikografskim djelima, *Povijesnom kartografijom* Mirele Slukan-Altić i Internetom (posebno vojnom topografijom Monarhije dostupnom na mrežnoj stranici projekta *Mapire*). U kazalu su zapisani naziv(i) određenog lokaliteta u *Zapovidima*, njegov izvorni naziv, kao i varijante u kojima se pojavljuje i na kojim stranicama. Ponudene su i koordinatne odrednice mjesta, što je posebno korisno za sela i druge lokalitete koja danas više ne postoje (u takvim slučajevima ponuđen je i detaljniji opis). Ukupno je zabilježeno oko 250 toponima.

Kazalo imena sastavila je Martina Draganić. Ukupno je zabilježeno preko 700 imena i prezimena, odnosno gotovo 1000 ako se pridodaju imena vojnika raspoređenih na stražu. Glavnina imena su muška i domaćeg porijekla. Žene se obično spominju u rodbinskom kontekstu. Imena pokazuju prisutnost pravoslavnog, muslimanskog i njemačkog stanovništva (potonja su obično povezana s višim vojnim funkcijama). Zapisana su kako bi ih se danas pisalo, a u zagradi je napisano kako su zabilježena u *Zapovidima*. Imena nekih osoba dopunjena su usporedbom s vojnim šematizmima.

Na kraju knjige nalaze se slikovni prilozi (priredio L. Jakopčić). Zemljopisne karte prikazuju sve lokalitete spomenute u *Zapovidima* na suvremenoj satelitskoj snimci, kao i na povijesnoj karti Vojne krajine i okolnog područja, odnosno na karti Habsburške Monarhije 1820-ih. Slijede katastarski planovi Babine Grede, Gundinaca, Županje, Vinkovaca i Broda na Savi početkom 19. stoljeća. Idući skup slikovnih priloga odnosi se na građevine i institucije, a uključuje nacрте tipične graničarske kuće, škole, vodenice, skladišta žita, crkve i čardaka, zatim suvremene fotografije satnijskog sjedišta u Babinoj Gredi (danas sjedište općine), babogredskog skladišta žita

i crkve sv. Lovre, kao i graničarskog čardaka u Županji. Nakon toga slijede umjetnički prikazi vojnika i stanovnika iz Posavine. Posebno je zanimljiv kontrast između nestandardiziranih i tradicionalnih odora s početka 18. stoljeća i onih nakon standardizacije sredinom stoljeća. Grafički je prikazano kretanje stanovništva Babine Grede od 1700. do 2011. godine. Posljednju cjelinu slikovnih priloga čine svakodnevni predmeti, među kojima se ističe klupa za *kaštigovanje* graničara, jasan pokazatelj brutalnog načina kažnjavanja raširenog u Vojnoj Krajini.

Zapovidi pružaju izvrsnu sliku Vojne krajine kao zastarjele institucije koja se teško nosila s izazovima modernizacijskih promjena u 19. stoljeću. Na uvjerljiv način dočaravaju dehumanizacijski učinak sustava koji se održavao prije svega prisilom i prijetnjom nasilja, ali se u njima nazire i otpor krajišnika nametnutoj stezi. Također prikazuju kako su često zapovijedi izdane u udaljenim kancelarijama bile neizvedive ili čak proturječne kad bi došlo do njihove primjene na terenu, te da se proučavanjem samo dokumenata izdanih u vojnim središtima, bez pogleda *odozdo*, može dobiti sasvim pogrešan dojam o stanju u Krajini. Osim što su, dakle, prvoklasni pokazatelj da zavičajna povijest ne mora nužno biti i provincijalna, *Zapovidi* su i primjer uspješne suradnje znanosti i poduzetništva na humanističkom području.

Boris Blažina

Jasenska Maslek, *Zemlja i ljudi – Vinogradarstvo na poluotoku Pelješcu u 19. i 20. stoljeću*, HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovnik, Zagreb – Dubrovnik 2016, 264 str.

Autorica u predgovoru objašnjava zaokupljenost temom i promatranim prostorom u dugogodišnjem istraživanju, plod čega je obranjena doktorska disertacija na Poslijediplomskom doktorskom studiju Povijest stanovništva u Dubrovniku te objavljena knjiga *Zemlja i ljudi – Vinogradarstvo na poluotoku Pelješcu u 19. i 20. stoljeću*. Terenska istraživanja, promatranje dolaca i škrapa te razgovor sa svjedocima uvelike su pridonijeli kvaliteti istraživanja te upotpunjavanju katastra Franje I. iz 1836. koji je poslužio kao baza za istraživanje. U uvodu se donosi pregled istraživanja te stavlja naglasak na promatrana područja (površine vinograda, stanje u pomorskoj trgovini i stanovništvu).

Dubrovačka Republika poluotok Pelješac stječe u 14. stoljeću i za nju Pelješac ima strateško značenje jer omogućava nadzor na plovnim putem te značajno povećava količinu plodnog zemljišta. Planskom parcelizacijom zemljišta i izgradnjom naselja dubrovačka vlastela nastoji vezati stanovništvo uz obradivo zemljište, a time osigurati Pelješac kao vlasništvo Dubrovačke Republike. Migracije stanovništva iz priobalnog područja naseljavaju Pelješac, koji od nenaseljenog prostora krajem 15. stoljeća postaje prenapučeno područje s viškom radne snage. Jedan od načina vezanja stanovništva uz zemlju je kmetstvo, a drugi način je izbor odgovarajuće poljoprivredne kulture. To je bilo vinogradarstvo, jer je zbog dugotrajnosti kulture seljak još čvršće vezan za vlastelinsku zemlju. Omjer uloženog truda i sredstava u podizanje vinograda seljaku nije dopuštao olakotan odlazak s Pelješca, čime je Dubrovčanima jamčio sigurnost i obranu područja na kojem su ti seljaci obitavali. Seljaci koji su obrađivali vinograde dubrovačke vlastele dijele se na kmetove i polovnike. Vlasteli je ovisno o sklopljenom ugovoru pripadala polovica ili više od uroda vinograda. Tijekom 14. i 15. stoljeća područje Pelješca već je bilo zasađeno vinovom lozom, otprilike oko 139,2 hektara (828,9 zlatica). Dubrovačka Republika parcelizira područje Pelješca i manja područja dodjeljuje vlasteli, čime onemogućava jačanje pojedinih obitelji te ugrožavanje interesa Republike. Autorica površinu vinograda dovodi u vezu s brojem stanov-

ništva te iznosi projekcije povećavanja površina pod vinogradima krajem 15. stoljeća (1310 ha) i krajem 16. stoljeća (2620 ha). Prema procjeni Pelješac je sa 139,2 ha vinograda u 14. stoljeću proizvodio 10.400 hl vina (13,38 hl/ha).

Uz vinogradarstvo Pelješčani se bave i pomorstvom. Prvenstveno ribarstvom, a prestankom ribolovne sezone prijevozom viška poljoprivrednih proizvoda: vina i ulja. Tijekom 17. i 18. stoljeća zamjetan dio stanovništva bavi se djelatnostima vezanima uz pomorstvo, ali i dalje viškove kapitala ulaže u unaprjeđenje poljoprivredne proizvodnje (vinogradi). Nakon ukinuća Dubrovačke Republike, a kasnije i kraja francuske okupacije, područje Pelješca pripada Habsburškoj Monarhiji. Područje Dubrovačke Republike zbog nepovoljnih političkih okolnosti početkom 19. stoljeća stagnira. Prvenstveno stagnira poljoprivredna proizvodnja dok se razvija brodarstvo koje ulazi u najperspektivnije razdoblje. Seosko stanovništvo vezano je uz poljoprivredu stoga ne čudi podatak koji donosi autorica da je najzastupljenija poljoprivredna kultura u Dubrovačkom okrugu bila vinova loza. Vinogradarstvo u 19. stoljeću malo se razlikovalo od srednjovjekovnog jer se krčenje, sađenje, rezanje i plijevljenje vinograda obavljalo na isti način. Dubrovačka vlastela posjedovala je svu zemlju na Pelješcu, a postojala su dva tipa zakupa – obrade zemlje: kolonatski i kmetški. Zastarjeli odnosi uvelike su usporili gospodarski razvoj. Osiromašena vlastela prodaje nekultivirane poljoprivredne površine koje kupuju pomorci (bivši kmetovi), pretvaraju ih u vinograde te svojoj obitelji omogućavaju egzistenciju.

Polet vinogradarstva na Pelješcu, kao i u Dalmaciji, počinje 30-ih godina 19. stoljeća. Primjerice 1830. godine u Dubrovačkom okrugu proizvedeno je 31.283 hl vina, a 1835. godine 92.898 hl vina. Osiromašena austrijska carska blagajna punjena je porezima i nametima, stoga su vršeni brojni statistički popisi nastojeći dati stvarno i pretpostaviti buduće gospodarsko stanje. Katastar izuzetno detaljno donosi opis gospodarskog stanja jer sadržava opise stanovništva, životinja, obrađenih i neobrađenih površina... Stoga je opravdano Katastar Franje I. autorici poslužio kao polazište za istraživanje vinogradarstva. Od ukupne površine otoka 34.852,15 ha, obrađeno je bilo 5.249,38 ha, a od toga su 3.400,36 ha zauzimali vinogradi. Prosječan prinos po hektaru bio je 10,23 hl. Udio vinograda u obrađenim površinama iznosio je 64,78%. Autorica donosi grafikone u kojima detaljno prikazuje površine vinograda u pelješkim općinama: Orebiću, Trpnju, Kuni, Janjini i Stonu. Sredinom 19. stoljeća Pelješčani višak kapitala stečen u pomorskoj trgovini ulažu u razvoj poljoprivrede, prvenstveno vinogradarstvo. Najbolji primjer je velika obitelj Bjelovučić. Tijekom male konjunktura vina sredinom 19. stoljeća ukupno 1/4 obradivih površina u Dalmaciji zauzimali su vinogradi. S ukupno 68.000 ha dobiveno je 616.064 hl vina s prosječnim prinosom 9 hl/ha.

Druga ili velika konjunktura vina bila je dugo razdoblje prosperiteta i izvoza dalmatinskih vina od 1867. do 1892. kada se Dalmacija povećanjem broja vinogradarskih površina smješta između petog i sedmog mjesta na svjetskoj ljestvici. Glavni uvoznik dalmatinskih vina bila je Francuska. Izvoz naglo opada kada Francuska povećava uvozne tarife na dalmatinsko vino. U posljednjoj dekadi 19. stoljeća pelješko vinogradarstvo stagnira iako je zaštićeno od filoksere, površine se smanjuju, a kvalitetom proizvoda ne mogu zadovoljiti strano tržište. Negativni trgovinski ugovori s Francuskom i Njemačkom zatvaraju vrata dalmatinskim vinima, a zbog širenja filoksere u Ugarskoj ostaje im samo domaće austro-ugarsko tržište. Izuzetno loš ugovor bio je ugovor s Italijom kojoj je kao članici Trojnog pakta omogućen izuzetno povoljan uvoz vina u Monarhiju. Taj ugovor napravio je nesagledivu štetu u svim sferama dalmatinskog društva. Talijansko vino niskim cijenama ugrožava dalmatinska vina, osim toga dokazano je pri Trgovačko-obrtničkoj komori u Splitu da talijanska vina ne udovoljavaju propisima. Stanovništvo Pelješca

zbog nemogućnosti prodaje vina i agrarne prenapučenosti nalazi se u velikim problemima. Izlaz iz tih problema seljaci nalaze u udruživanju, tj. u osnivanju vinarskih zadruga koje obrazovanjem seljaka i poboljšanjem uvjeta omogućavaju nastavak vinarske proizvodnje. Cijene vina rastu tijekom Prvog svjetskog rata jer je nemoguć uvoz vina, a i potrošnja je povećana. Tradicionalne kućne zadruge se raspadaju, a obitelji se dijele. Umjesto da ulažu u obnovu vinograda obitelji podižu objekte za stanovanje. Nakon filoksere bilo je duplo skuplje obnoviti vinograd na Pelješcu nego u Francuskoj. Upravo uslijed toga velik dio stanovništva se iseljava u prekoceanske zemlje.

Propašću Austro-Ugarske dalmatinski vinari gube tržište te su ograničeni samo na unutarnje tržište Kraljevine Jugoslavije, dok izvoz u strane zemlje onemogućavaju visoke uvozne carine. Pritom država povećavanjem nameta na vino onemogućava širenje vinarske proizvodnje. Agrarna reforma tijekom 30-ih godina 20. stoljeća napokon je dokinula kmetske odnose između seljaka (obrađivača vinograda) i vlastele (vlasnika vinograda.).

Poslijeratni razvoj vinogradarstva sukladno smjeru razvoja socijalističke privrede zahvatio je i pelješke vinograde. Društvo se trebalo industrijalizirati, a baza za pokretanje industrije bila je poljoprivredna proizvodnja. Grade se nove vinarije u društvenom vlasništvu, a seljaci postaju kooperanti koji svoje grožđe predaju na preradu u vinariju. Suvremene vinarije u velikoj mjeri unaprjeđuju proizvodnju vina. U tom razdoblju prva hrvatska vina sa zaštitom geografskog podrijetla Dingač i Postup postaju perjanice pelješkog vinarstva. Zbog iznimno dobrih položaja vinogradi su tri puta izloženi svjetlosti: od sunca, od refleksije mora i kamena. Obilježje vinogradarstva krajem 20. stoljeća je smanjenje površina i povećanje prinosa. Povećanju kvalitete vina svakako su doprinijeli zakoni koji su zaštitili geografsko podrijetlo te odredili količinu prinosa po hektaru. Kraj 20. stoljeća i početak 21. stoljeća donosi povezanost vina i turizma stoga dalmatinska vina postaju izuzetno cijenjena i prepoznata i u Hrvatskoj i u inozemstvu.

Studija Jasenke Maslek omogućava dobar uvid u razvoj vinogradarstva na poluotoku Pelješcu koji se kao studija slučaja izvrsno uklapa u povijest dalmatinskog vinogradarstva i vinarstva. Autorica obrađuje probleme koji su i danas aktualni među hrvatskim vinarima, a to je nepovoljan položaj hrvatskih vinara u Hrvatskoj u odnosu na vina stranog podrijetla koja bez dodatne provjere i carina ulaze na hrvatsko tržište. Povijest vina i vinogradarstva do sada nije bila područje posebnog istraživanja no vidljiv je povećan interes za navedenu temu. O tome posebno svjedoči znanstveni skup „Vino i vinogradarstvo u povijesti Slavonije, Baranje i Srijema“ koji se u organizaciji Hrvatskog instituta za povijest – Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje i Erdutskih vinograda d.o.o. održao u Slavonskom Brodu i Erdutu od 20. do 22. rujna 2017. godine.

Hrvoje Pavić

Predrag M. Vajagić, *Banovi Dunavske banovine*, Novi Sad 2016, 363 str.

U izdanju Akademске knjige iz Novoga Sada krajem 2016. godine iz tiska je izašla knjiga mladog srpskog (vojvođanskog) povjesničara Predraga M. Vajagića *Banovi Dunavske banovine* kao skraćena i prerađena verzija doktorske disertacije. Kako do danas nije objavljen cjeloviti prikaz formiranja, organizacije i banova Dunavske banovine, i disertacija i knjiga novost su u istraživanju međuratne jugoslavenske povijesti i dijela vojvođanske prošlosti. Jednostavna struktura knjige (*Predgovor, Formiranje Dunavske banovine, Banovi Dunavske banovine, Zaključak, uz Literaturu i Index*) donosi moderan i nov pristup u povijesnim istraživanjima. Preko biografi-

ja i političkog djelovanja jedanaest banova Dunavske banovine u dvanaest godina banovinske upravno-administrativne organizacije Kraljevine Jugoslavije, autor kroz prizmu regionalne povijesti i društveno-političkog djelovanja visokorangiranih ali u suštini nesamostalnih činovnika državnog aparata analizira opću povijest međuratne Jugoslavije. U turbulentnom vremenu nakon Skupštinskog atentata, u vrijeme uvođenja diktature i ideje o „jednoj državi s jednom nacijom pod jednim kraljem“, autor nenametljivo prezentira razvoj, razloge, uvjete i pojavne oblike ideje o vojvođanskoj autonomiji.

Monografija o banovima Dunavske banovine ustvari je knjiga o Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevini Jugoslaviji i razlozima njezine propasti. Srbijanska supremacija u političkom životu zemlje, nepovjerenje prema svima koji ne dolaze iz „srbijanskog“ političkog i kulturološkog okruženja, ucjenjivački i manipulativni karakter vlasti, strah i animozitet prema manjinskim zajednicama s jedne strane, uz podilaženja njihovim zahtjevima kako bi glasali za vladajuće s druge strane, pravna preroguliranost kao pokušaj učinkovitog organiziranja države, korupcija i politički nepotizam na svim razinama vlasti, sve ju je to u konačnici uništilo i prije početka Drugog svjetskog rata, a na koncu vodi zaključku da državu stvorenu 1918. godine stvarno nitko nije percipirao kao svoju.

Pokušavajući kontrolirati kaos nastao nakon atentata na hrvatske zastupnike u Skupštini Jugoslavije pod parolom „decentralizacije“ države i smirivanja stanja do kojeg je u njoj došlo zbog „plemenskih netrpeljivosti“, kralj Aleksandar I. Karađorđević 6. siječnja 1929. godine objavom svog manifesta proglašava suspenziju Vidovdanskog ustava i zavodi diktaturu. Vodeći se francuskim modelom i koncepcijom i u organizaciji državnog teritorija i u stvaranju jugoslavenske nacije, kralj Aleksandar u listopadu iste godine donosi *Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja*. Kako bi se ostvarile proklamirane namjere, banovine se organiziraju mimo povijesnih i kulturoloških granica. Jedna od devet formiranih banovina bila je i Dunavska, prostorno i brojem stanovnika najveća a za ideju integralnog jugoslavstva najizazovnijia. Iskustvo različitosti bila je specifičnost ne samo prostora već i stanovnika, pa tako i vojvođanskih Srba. Multikulturalnost Vojvodine bilo je ono što ju je razlikovalo od drugih banovina, ali i u čemu je Vojvodina vidjela svoju priliku.

Banovine su stvorene zato da u njima nacionalnu prevagu imaju „Jugoslaveni“, točnije, kako kaže autor – Srbi, odnosno pravoslavci. Da bi se to ostvarilo u Dunavskoj banovini, koja je na sjeveru obuhvaćala Banat, Bačku, Baranju i veći dio Srijema, a u kojima je bio velik broj pripadnika novostvorenih nacionalnih manjina (do 1918. godine su bili konstitutivni dio Austro-Ugarske), Dunavskoj banovini je pripojena cijela Šumadija, Požarevačka Morava i Stig. Samo tako je u njoj srpsko, pravoslavno stanovništvo moglo postati većina, što je tadašnjem državnom vrhu bilo jedino jamstvo sigurnosti u tom važnom pograničnom području. Ali i u tom dijelu nametnutog zajedništva postojala je razlika – vojvođanski Srbi, identitetski stasali na vlastitoj samopercepciji izgrađenoj u stoljećima zajedničkog života s mnogobrojnim pripadnicima drugih etnija i konfesija, predvodnici borbe za srpska prava u Austro-Ugarskoj, ulaskom u zajedničku državu često su percipirani kao nedovoljno nacionalno (jugoslavenski) svjesni. Onako kako je to radila u svim krajevima, vlast je svoj jugoslavenski program provodila i u Vojvodini – kolonizacijama, koje su trebale dodatno „srbizirati“ Vojvodinu provjerenim i ideološki ispravnim a nadasve odanim glasačima, žandarmerijskim nasiljem, otpuštanjem domaćeg stanovništva sa svih važnijih funkcija u pokrajini, dovodenjem „provjerenih“ kadrova, protežiranjem članova samo provjerenih, jugoslavenskih društava – Jugoslavenskog sokola, Jadranske straže, inzistiranjem na jednom i jedinom ispravnom viđenju i poimanju jugoslavenske ideje, onom stvorenom u Beogradu.

Za većinu vojvođanskih Srba formiranih u stalnom otporu mađarizaciji i germanizaciji takvo viđenje jugoslavenstva nije bilo prihvatljivo. U multikulturalnom prostoru su se lakše snalazili od „došljaka“ i zbog toga su preferirali „domaće“ političare i banove. U tom kontekstu spajanje sa Šumadijom nije dočekano s oduševljenjem, ali ne samo u Vojvodini već i u Šumadiji. Autor to objašnjava činjenicom da je Kragujevac u Kraljevini Srbiji do 1918. godine figurirao kao srbijansko kulturno i društveno središte koje je ujedinjenjem izgubilo tu ulogu upravo zbog Novoga Sada, „srpske Atine“ u Austro-Ugarskoj. Rivalitet je stvoren čim je Dunavska banovina formirana, a promašena ideja spajanja teritorija mimo povijesnih regionalnih granica vidljiva je i u apsurdnoj činjenici da je Novi Sad bio središte novoustrojene banovine u koju je nominalno spadao i Beograd, glavni grad cijele države. Svemu treba dodati brojno manjinsko stanovništvo koje je zbog svog broja, prostornog rasporeda i pokazane razine samosvijesti od vlasti na najvišim razinama, a osobito od banova koji su vodili Dunavsku banovinu, tražilo izniman politički angažman, i to u pravilu mimo njihov osobnih stavova. Od njih se u tom pitanju tražio makijavelistički angažman oko privlačenja manjinskih glasača na stranu vladajuće stranke.

Diktatura i osnutak Dunavske banovine među lokalnim stanovništvom u početku su dočekani s odobravanjem. „Projekt“ prekrajanja državnog teritorija u teritorijalne jedinice bez povijesnog i etničkog utemeljenja predstavljan je kao ispravak postojećeg stanja (podjela na 33 oblasti) i pokušaj stvaranja većih teritorijalnih jedinica koje će kao takve imati veći proračun te samim time biti samostalnije. Ukidanjem povijesnih granica Vojvodine osobito su bili zadovoljni beogradski Vojvođani. Smatrali su da će priključenje Šumadije pridonijeti konačnom iskorištenju „kulturno-aristokratskog provincijalizma“, kako su nazivali odnos dijela vojvođanske javnosti prema Srbiji i Srbijancima. Za dobrohotno prihvaćanje banovinskog ustroja u Vojvodini bila je važna i činjenica da je u novostvorenu Dunavsku banovinu ušao gotovo cijeli Srijem (osim kotareva Vukovar, Vinkovci, Županja), koji je do tada bio dio Srijemske županije/oblasti u sklopu hrvatskog pravnog i kulturnog okruženja.

Ipak, od oduševljenja formiranjem banovine, osobito imenovanjem prvoga bana, rođenog Novosadanina Dake Popovića, preko njegove ostavke nakon nepuna četiri mjeseca jer je odbio sudjelovati u financijskim malverzacijama, do stava „Vojvodina Vojvođanima“, prvi put formuliranog Somborskom deklaracijom u srpnju 1932. godine, prošlo je malo vremena. Nezadovoljstvo beogradskom vlašću, njezinim imenovanjima i sveukupnim odnosom prema Vojvodini dovelo je i do razmimoilaženja unutar Radikalne stranke. U prosincu 1932. godine na inicijativu vojvođanskih opozicijskih radikala u Novom Sadu je održana konferencija nakon koje je objavljena Novosadska rezolucija. Ona je nastala samo nekoliko mjeseci nakon Zagrebačkih punktacija pa je u vojvođanskim krugovima sklonim vladi u Beogradu često pogrdno nazivana „Novosadske punktacije“. U njoj se za Vojvodinu u Jugoslaviji traži isti položaj kao i za druge pokrajine, a kao glavni razlog se navodi neodrživ ekonomski položaj Vojvodine. Tako je put do zahtjeva za autonomijom bio otvoren.

Od 1935. godine opozicijske građanske stranke stvaraju snažni Vojvođanski front, koji svoje zahtjeve za boljim položajem Vojvodine u Jugoslaviji objavljuje u „Glasu“ Matice srpske, godinama glavnom intelektualnom opozicijskom središtu. Za taj su opozicijski krug bili tipični zahtjevi za jačanjem „srpstva“ Vojvodine, pri čemu je ono izjednačavano s jugoslavenstvom, pa bi se ta nastojanja mogla smatrati začetkom poistovjećivanja srpstva i jugoslavenstva, kasnije čestom pojavom. Takav je odnos prema jugoslavenskoj ideji kao refleksiji srpstva koju se mora „štititi“ kulminirao nakon sklapanja Sporazuma Cvetković-Maček 1939. godine, posebice nakon sve učestalijih rasprava o karakteru vojvođanske samostalnosti – autonomija u budućem federativ-

nom uređenju Jugoslavije ili podjela između Hrvatske i Srbije. Opozicionari su svoje zahtjeve za većim radom na srbizaciji Vojvodine u identitetskom smislu, ali u okviru jugoslavenskog zajedništva, opravdavali „neviđenim prosperitetom“ koji su u Kraljevini Jugoslaviji doživjele sve manjine, a osobito Nijemci i Mađari. Od 1918. godine odnos prema manjinskim zajednicama se promijenio. Pritisnute izvana, financijski ovisne o njemačkim kreditima, u strahu od mađarskih revizionističkih zahtjeva, jugoslavenske vlasti su sve više popuštale manjinskim zahtjevima, i to mnogo više Nijemcima no Mađarima, štoviše dio vladajućih političara druge polovice 30-ih godina XX. stoljeća ističe njemački Kulturbund čije organizacijske modele treba što više primjenjivati u vlastitim političkim udruženjima.

Svjetska gospodarska kriza, niske cijene poljoprivrednih proizvoda, kašnjenje plaća činovništvu, neimaština i glad, pravna i ekonomska nejednakost brojnog neslavenskog stanovništva, ali prije svega enormna porezna opterećenja (Dunavska banovina je imala tri i pol puta veće porezno opterećenje od srbijanskog dijela i najviše poreze u Kraljevini Jugoslaviji), bile su teme koje su okupirale stanovništvo. Krivac je pronađen u činjenici da je vlast na sva upravno-administrativno važna mjesta imenovala ljude podrijetlom iz Srbije. Smatrali su da je to glavni razlog svih problema, a djelomično su bili u pravu. Iako na vodeće pozicije nisu imenovani samo dovedeni „Srbijanci“ (od jedanaest banova Dunavske banovine petorica su rođena na teritoriju Vojvodine), za pojavu i jačanje ideje o vojvođanskoj autonomiji stvorena slika bila je presudna. Prije svega zbog socijalno-ekonomske situacije u Vojvodini, ali na otporu jugoslavenskom unitarizmu dolazi do nacionalne homogenizacije svih etnija/nacija u Vojvodini.

Koliko je međuratna jugoslavenska javnost imala pravo govoreći o kolonizatorskom i imperijalnom odnosu Kraljevine Srbije i Srbijanaca prema ostalim krajevima u Kraljevini Jugoslaviji može se zaključiti iz autorovog statističkog pregleda svih 50 banova svih devet banovina u 12 godina banovinskog sustava uprave. Autor je prvi povjesničar koji je rekonstruirao imena svih banova koji su vladali banovinama u međuratnoj Jugoslaviji, uz to ih je analizirao po društvenim, geografskim i biografsko-političkim kriterijima, pa smo dobili vrlo zanimljiv i izdan pregled kulturoloških karakteristika vlasti Kraljevine Jugoslavije. Tako nas autor već u *Predgovoru*, kroz iznesene podatke o svih pedeset banova, uvodi u problem koji je vojvođanska opozicija prepoznala kao najvažniji.

Povjesničarima uopće, a osobito onima koji se bave međuraćem, bit će zanimljivo pratiti razvoj ideje o vojvođanskoj autonomiji kroz cijeli niz novih podataka i otkrića koje autor donosi u knjizi. Od Somborske deklaracije preko Zagrebačkih punktacija do Novosadske rezolucije/punktacija traje priča o nasilnom uvođenju neostvarive ideje integralnog jugoslavenstva, osobito u multikulturalnim sredinama koje upravo iz svoje multikulturalnosti crpe snagu vlastitih identiteta. Najbolji primjer za to bila je negdašnja Vojvodina, a u Hrvatskoj tadašnje područje Srijemske županije, prije svega šire područje Vukovara. Osim o banovima, čitatelj će u poglavlju *Formiranje Dunavske banovine* mnogo doznati o ustroju državne uprave, plaćama tadašnjih službenika, platnim razredima i uvjetima za napredovanje, pa i to da su zaposlenici, kao i danas, bili ocjenjivani za svoj rad. Pokušaj organiziranja činovništva u učinkovit državni aparat često je rezultirao apsurdima, kao što je bila podjela na banske i banovinske službenike, pri čemu su prvi obavljali državne poslove na teritoriju banovine, a drugi lokalne poslove unutar banovine.

Za hrvatske povjesničare knjiga Predraga Vajagića je ponajprije važan izvor novih podataka i informacija, a nadasve novo viđenje međuratne jugoslavenske povijesti, pogotovo s obzirom na utjecaje koji se iz Hrvatske i kroz djelovanje hrvatskih stranaka, prije svega HSS-a, prelijevaju na područje Vojvodine. Autor donosi podatke o izbornim rezultatima, broju i utjecaju HSS-ovih

podružnica u Vojvodini, odnosu Vojvođanske fronte i Vlatka Mačeka, reakcijama na Sporazum Cvetković-Maček, različitim prijedlozima graničnih crta u Vojvodini te cijeli niz drugih podataka. Jednostavne strukture, neopterećena velikim povijesnim ličnostima, knjiga je slojevita i čitateljski zahtjevna zbog stalnog ispreplitanja regionalne i nacionalne povijesti međuratne Jugoslavije te upravo zbog toga, uz sve ostale kvalitete, iznimno zanimljiva.

Lidija Barišić Bogišić

Ian Kershaw, *Do pakla i natrag. Europa 1914.–1949.*, preveo s engleskog Vuk Perišić, Fraktura, Zaprešić 2017, 624 str.

U svojoj novoj knjizi *Do pakla i natrag. Europa 1914.–1949.*, u izdanju Frakture i prijevodu Vuka Perišića, najpoznatiji britanski povjesničar 20. stoljeća Ian Kershaw uspijeva na iscrpan, ali istovremeno i sažet način prikazati političku, ekonomsku i kulturnu povijest Europe prve polovice 20. stoljeća. Ne treba stoga čuditi što mnogi njegov pokušaj nazivaju ambicioznim, pogotovo imajući u vidu nevjerojatnu zgusnutost događaja toga perioda, kao i kompleksnost građe koja leži pred autorom koji takav pokušaj poduzima. Kershaw čitatelja sigurno i suvereno vodi kroz predratni period *La Belle Époque*, Prvi svjetski rat, međuraće te Drugi svjetski rat s njegovim razornim posljedicama po Europu i svijet, ali i mogućnostima postavljanja temelja onakve Europe kakvu i danas poznajemo. Kershaw čitatelju ne dopušta da se utopi u pretjeranim partikularnostima vlastitog historijskog prikaza, kao što ni nakladnička kuća *Penguin Books* nije autoru knjige dopustila korištenje znanstvenog aparata unutar samog teksta. Upravo iz toga razloga ne bismo smjeli dopustiti da nam zamjerke, koje u ovom radu svatko može na trenutke primijetiti zbog autorovog površnog pristupa nekim temama – pogotovo u opisu zbivanja na tlu Jugoslavije – pokvare sveopći dojam o korisnosti i zahvalnosti za postojanje knjige takvog formata iz pera stručnjaka kompetentnog da se u taj pothvat upusti. Knjiga je to koja je dio veće edicije nakladnika *The Penguin History of Europe*, stoga je nužno sintetska te čitatelju pruža veoma korisna saznanja s obilatim bibliografijom na kraju pomoću kojih može dalje graditi vlastito stajalište i istraživanje.

Iako nekoga poput *Sir* Iana Kershawa (r. 1943.) ne treba dodatno predstavljati u historiografskim krugovima, valja istaknuti kako ga se smatra najvećim stručnjakom za područje nacionalsocijalističke Njemačke, kao i autorom najopsežnije i najbolje napisane biografije *Führera* Trećeg Reicha Adolfa Hitlera. Povjesničar je to koji je svoju znanstvenu slavu stjecao objavljivanjem dvadesetak knjiga iste tematike od kojih bi valjalo istaknuti samu Hitlerovu biografiju *Hitler 1889-1936: Hubris* (1998.) i *Hitler 1936-1945: Nemesis* (2000.), potom *The End: Hitler's Germany 1944-45* (2001.) te najnoviju knjigu izvornog imena *To Hell and Back* (2015.). Kershaw je dobitnik mnogobrojnih znanstvenih priznanja i nagrada, a dobitnik je prve knjižne nagrade Britanske akademije čiji je član. Kao stručni savjetnik radio je na mnogobrojnim BBC-jevim dokumentarnim serijama, a prije umirovljenja predavao je na Sveučilištu u Sheffieldu.

Knjigom naslova *Do pakla i natrag* Kershaw čitatelju već poručuje ključnu poruku svoje knjige, a to je prije svega opisivanje procesa kojima je Europa sebe dovela do ruba ponora samouništenja, ali u taj ponor nije zakoračila već se vratila natrag. Simptomatičnija je to poruka još i više ukoliko se ima u vidu kako se Europa nakon završetka Napoleonskih ratova 1815. predstavljala svijetu kao svjetonik čovječanstva, kao nositeljica suvremenih civilizacijskih tokova uopće ne mogavši dohvatiti barbarstvo u koje će biti bačena i u koje će se sama baciti između godina

1914. i 1945. Kershaw glavne uzroke takvom razarajućem samouništenju europske civilizacije pronalazi u snažnom porastu europskog etničkog i rasističkog nacionalizma krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Takav proces išao je paralelno sa snažnim zahtjevima za prekrajanjem granica suverenih država tadašnje Europe. Suverenost i unutarnji poredak država bio je pak dodatno nagrižen i oslabljen jakim klasnim sukobima nakon Oktobarske revolucije 1917. i uspostave Sovjetskog Saveza 1922. što sve ne bi bilo moguće bez svjetske kronične krize kapitalističkog sustava s kulminacijom u Velikoj depresiji slomom burze na Wall Streetu 1929. godine. U tome su mnogi ondašnji suvremenici vidjeli posljednji stadij propadanja ionako dekadentnog društva kojega i valja pustiti da odumre kako bi se na njegovim temeljima izgradila bolja i socijalno daleko osjetljivija civilizacija.

Iako je međusobno djelovanje nabrojanih uzroka bilo problem za sve europske zemlje, u Njemačkoj je njihova povezanost bila osobito istaknuta i povećana do krajnjih granica s razornim posljedicama po čitav svijet. S dolaskom Hitlera na mjesto kancelara Njemačke 30. siječnja 1933. Kershaw uviđa kako su time prepreke sveopćoj katastrofi bile znatno umanjene, ali nisu sasvim nestale. Srednja i Istočna Europa bila su mjesta konstantnih prevratničkih i turbulentnih zbivanja potpomognuta stoljećima nakupljenom međuetničkom i međurasnom mržnjom, kao i antisemitizmom. Upravo su zbog toga ti dijelovi kontinenta smatrani najnestabilnijima te stoga ne treba čuditi da su s izbijanjem svjetskih ratova upravo istočni dijelovi Europe doživjeli najveće zločine te počinjenje genocida u dotad nezamislivom obujmu. Kershaw ispravno primjećuje kako je Prvi svjetski rat iza sebe ostavio potpun civilizacijski slom i kaos, ali je Drugi svjetski rat, iako je po svojim posljedicama očigledno donio nekoliko puta teže razaranja, ponudio i omogućio materijalni preporod Europe u drugoj polovici 20. stoljeća. Posljedica Prvog svjetskog rata bila je neprestano etničko, teritorijalno i klasno sukobljavanje uz permanentnu cikličku krizu kapitalizma, dok je Drugi svjetski rat svojim završetkom omogućio novi kapitalistički preporod čije će posljedice ubrzo osjetiti čitav svijet, a zločini etničkog čišćenja, koliko god bili strašni, omogućili su stabilnost mnogim nacionalno homogenim državama. Tome je svakako pridonio i aktivan angažman SAD-a i Sovjetskog Saveza jer su oslabljene europske države bile ovisne, na ovaj ili onaj način, o tim svjetskim supersilama.

Upravo su takve posljedice Prvog svjetskog rata donijele ono što se obično sažima pod sintagmom „nemirnog mira“. Nisu samo vojnici i veterani, koji su upravo izašli iz rovova koje su nastanjivali tijekom četiri godine žestokih sukoba, bili nezadovoljni stanjem koje su zatekli prilikom svoga povratka. Budući da je rat uništio dotadašnje političke, ekonomske i socijalne temelje država Kershaw ga smatra velikim potresom čije će seizmičke posljedice biti vidljive narednih pet godina. Uz nestajanje četiri velika carstva (Njemačko, Osmansko, Austro-Ugarsko i Rusko Carstvo) rat je za posljedicu imao i nestanak Rusije, uskoro imena SSSR, sa pozornice velikih svjetskih sila. Sovjetski Savez morat će polako njegovati rane zadobivene strašnim Građanskim ratom između bijelih i crvenih te graditi „socijalizam u jednoj državi“ prema Staljinovim zamislima uz neizrecivu patnju milijuna ljudi pod boljševičkim represivnim režimom. Iznenađni i vrlo brzo prevladani procvat demokracija u međuratnom periodu Europe treba prije svega gledati u trenutnoj slabosti kontrarevolucionarne desnice koja je izgubila nakratko tlo pod nogama nakon završetka Prvog svjetskog rata, kao i razjedinjenosti revolucionarne ljevice na pristaše socijalizma koje podržavaju demokratski poredak i pristaše komunizma koje ga nastoje zamijeniti „diktaturom proletarijata“, ustvari jednopartijskim sustavom vlasti u autoritarnoj ili totalitarnoj državi. U neposrednoj poslijeratnoj krizi, ukoliko se izuzme autoritarni režim Prima de Rivere u Španjolskoj od 1923. godine, „osakaćena“ pobjednica rata bila je Italija, koja je vrlo brzo s

demokracije skrenula u fašizam. Ona je bila prva država koja je ostalim državama u tridesetom godinama 20. stoljeća pokazala put prevladavanja demokracije u čemu će je mnoge države doista i slijediti.

Propast liberalno-demokratskih poredaka širom Europe Kershaw promatra kao proces krize legitimiteta u svakoj od pojedinih država. Razorne posljedice rata uz strah od sveopćeg komunističkog preuzimanja vlasti determiniraju ponašanje vladajućih klasa u posjedu krupnog kapitala da spas vide, ne više u slabim i razlomljenim strankama liberalne demokracije, već u snažnom fašističkom pokretu, jednako odlučnom primijeniti nasilje kao odgovor na nasilje revolucionarne ljevice. Porast radikalno desnih ideja i ideoloških strujanja nije toliko bila posljedica slabosti i razjedinjenosti ljevice na socijaliste i komuniste (u Austriji je primjerice početkom tridesetih postojala sloga između socijalista i komunista, ali je svejedno 1934. uspostavljen autoritarni režim kršćanskih socijalista Engelberta Dollfuß), već prije svega nesposobnosti stranaka liberalnog demokratskog opredjeljenja da uspostave red i mir te državi osiguraju nužan legitimitet i sigurnost vladajućim kapitalističkim slojevima. Konzervativne, vojne i klerikalne elite uvijek su pristajale u krajnjoj liniji, koliko se god tko osobno ne slagao s radikalizmom fašizma/nacionalsocijalizma, na suradnju s takvim pokretima budući da ih je čvrsto vezao antikomunizam. Međuratni poredak temeljio se na nacionalnim državama, ali one nisu bile stabilnog karaktera, a mnoge su među njima imale otvoreno revizionistički stav spram versailleskog poretka uspostavljenog 1919. Najključnija među njima pokazat će se Njemačka, ključ mira, ali i rata u Europi.

Tijekom Velike depresije mnogobrojne europske države okrenule su se desnim populističkim pokretima što je paradoksalno u uvjetima masovne nezaposlenosti i sveopće ekonomske i društvene bijede radničkih slojeva uz veliku krizu kapitalizma. Svi ti faktori nisu doprinijeli radikalnom jačanju ljevice, već upravo suprotno tome. Uspjeh Narodne fronte 1936. u Francuskoj pokazat će se iznimkom koja potvrđuje pravilo, a uostalom trajala je prekratko da bi polučila iole bitnije rezultate konsolidiranja nestabilnog političkog poretka Treće Republike. Pomak udesno u stabilnim državama obično označava porast prisutnosti konzervativnih političkih stranaka ili pak skretanje u autoritarne reakcionarne režime s antidemokratskim tendencijama (Rumunjska, Mađarska, Bugarska, Grčka, Estonija i Litva), no u uvjetima globalne ekonomske krize radikalno skretanje udesno označavalo je jačanje fašističkih pokreta u mnogim zemljama, a to će se prije svega odnositi na Njemačku u kojoj je takav pokret dobio moć i politički legitimitet. Brzinom kojom je nacionalsocijalistički režim zgrabio vlast (*die Machtergreifung*) zapanjili su čitav svijet, a još je više bilo senzacionalno njemačko ekonomsko čudo vidljivo u gotovo potpunom zapošljavanju dotada 6 milijuna nezaposlenih ljudi. Nije čudo, zaključuje Kershaw, kako je najbrži ekonomski oporavak započeo u zemlji u kojoj je sama ekonomska kriza bila najdublja.

Europljanima je bilo gotovo nemoguće povjerovati u izbijanje još jednog razornog globalnog sukoba nakon milijunskih žrtava koje je iza sebe ostavio prvi takav sukob samo dvadesetak godina prije, no Europa i svijet će se upravo naći u takvom položaju. Ključnom razlikom pokazat će se spremnost vođa da svoje narode gurnu u još jednu krvavu kupku, no ovoga puta neće se moći tvrditi kako su to činili nalik kakvim mjesečarima te da nisu znali kakve posljedice po čitav svijet moraju biti njihove odluke. Ponovno ojačana i moćna Njemačka s pretenzijama na europsku i svjetsku globalnu dominaciju ostavljala je malo alternativa između rata i mira, pogotovo imajući u vidu britanske kolonijalne interese u očuvanju globalne dominacije i buđenje američkog uspavanog diva koji će iz Drugog svjetskog rata izaći kao najmoćnija globalna sila s kapacitetom igranja uloge „svjetskog policajca“, ipak bitno ograničenoj neizmjernim porastom moći Sovjetskog Saveza nakon rata, kao „bastiona svjetskog socijalizma“. Neuspjeh predratne

politike *appeasementa* ili popuštanja prema Trećem Reichu razotkrit će svu slabost i naivnost zapadnoeuropskih političara te njihovu nedoraslost situaciji ekonomskog i vojnog jačanja Njemačke u srcu Europe.

Drugi svjetski rat uistinu je bio kulminacija katastrofe, čak i ako se uzme da je Prvi svjetski rat bio katastrofa epohalnih razmjera. Sve napetosti nacionalnih, rasnih i klasnih sukobima proisteklih iz posljedica Prvog svjetskog rata sada su doživjele rasplet te se konfrontirale u sukobu koji će ostati najrazornijim u povijesti čovječanstva. Ipak 1945. nastala je potpuno nova konstelacija u geopolitičkom smislu koja je dokrajčila nasljeđe Prvog svjetskog rata u Europi. Čitav kontinent mogao je sada krenuti iznova, iako međusobno suprotstavljen dvama političko-vojnim blokovima. Njemački *Wehrmacht* u nizu munjevityh udara tijekom *Blitzkriega* uspio je vojno slomiti i zauzeti većinu Europe te krajem 1941. dospjeti do same Moskve, koja se na koncu uspjela obraniti, a Crvena armija preuzeti inicijativu. U tom osvajačkom pohodu mnogobrojne države našle su se pod njemačkim režimom te su ubrzo u njima započeli pokreti otpora.

Jedna od tih država bila je dakako i Jugoslavija koju Kershaw na trenutke dotiče vrlo površno oslikavajući zbivanja u njoj tvrdeći tako kako je četnički pokret Draže Mihailovića bio u cijelosti antifašističkoga karaktera te zbog toga tvrdi kako je u Jugoslaviji postojao dualizam i razjedinjenost između antifašističkog partizanskog pokreta i četničkoga što je i sam prevoditelj Perišić smatrao potrebnim popratiti bilješkom o autorovom pojednostavljenom i nepreciznom prikazu. Jednako tako Kershaw gotovo kao činjenicu prihvata Malaparteovu izmišljotinu iz romana *Kaputt* o košarama ljudskih očiju na Pavelićevom stolu. Ipak su ovo samo mali detalji izuzeti iz cjeline knjige koji se autoru zbog širine zahvata mogu opravdano spočitnuti, ali ne i suviše zamjeriti. Puno nijansiranije poznavanje Kershaw će unatoč tome pokazati na primjeru Alojzija Stepinca kojega je okarakterizirao kao lojalnog prema NDH, što je uostalom on morao i biti, ali i kao čovjeka koji je nedvosmisleno osudio rasizam te, koliko je bilo u njegovoj moći, spriječio deportaciju i ubojstva pojedinih Židova i Srba.

Kershaw veoma dobro uviđa kako su europski intelektualci bili opsjednuti ključnim pitanjem sveopće društvene i moralne krize u koju je Europa zapala krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Mnogi su na liberalnu demokraciju gledali kao na glavnog krivca takvog stanja deformirane civilizacije koja nepovratno involuirala u barbarizam i bezličnost masovnog konzumerističkog društva. Mnogi su se intelektualci pokazali kao začuđujuće nezadovoljni umjerenjaštvom, ne samo liberalne demokracije, već i socijaldemokracije te su postali odlučni zastupnici boljševičkog oblika marksizma (Antonio Gramsci, Lav Trocki, Otto Bauer ili György Lukács), no daleko filozofijski interesantniji pokazat će se intelektualci koji su odlučno zauzeli fašističke pozicije poput najvećeg fašističkog filozofa Giovannija Gentilea. Kershaw doduše promašuje u pogledu Martina Heideggera i razloga njegovog pristupanja nacionalsocijalističkom pokretu 1933. godine. Heideggerovo uvjerenje u to da njemački narod ima posebnu kulturnu misiju jer je smješten u srce kontinenta, u Srednju Europu, nije ni nužno povezano s nacionalsocijalizmom kao ideologijom niti je mišljenje koje su dijelili nužno samo Nijemci. Tvrdnja Kershawa kako je Heidegger unatoč svom briljantnom umu skrenuo u romantični misticizam pokazuje površno poznavanje Heideggerove misli o nužnosti nadvladavanja ograničenosti jezika kojim se pokušava izgovoriti ono što je u svojoj biti neizgovorivo. No opet valja istaknuti kako se u knjizi takve neizmjerne zamršene i kompleksne historijske tematike ne treba očekivati suviše autorove preciznosti u nekim temama koje se promatrajući iz cjeline knjige pokazuju sporednima.

Oba svjetska rata ostavili su duboke političke i ekonomske posljedice po Europu, međutim ožiljci su prije svega bili moralne naravi. Odlukama konferencije Saveznika na Jalti u veljači

1945. SSSR-u je dopušteno širenje utjecaja na Istočnu Europu i dio Njemačke koja je bila podijeljena na američku, britansku, francusku i sovjetsku zonu okupacije pod nadzorom Savezničkog nadzornog vijeća, a oko 13 milijuna Nijemaca protjerano je iz Istočne Europe u granice sada bitno smanjene Njemačke. Na sličan način kao Prvom svjetskom ratu koji je razlomio europska carstva, ovaj je rat podijelio Europu po sredini između vojnih blokova u čijem će se okruženju nacionalni interesi velikih i malih europskih sila prilagođavati geopolitičkoj strategiji i zamisliva dvjema preostalim supersilama – Sjedinjenim Američkim Državama i Sovjetskom Savezu. Ljudi koji su živjeli u Istočnoj Europi prema Kershawu jednu su tiraniju zamijenili drugom budući da su nacistički teror zamijenili višedesetljetnim komunističkim terorom, progonima i masovnim kršenjima ljudskih prava. Već od sastanka u Breton Woodsu 1944., koji je postavio temelje novom ekonomskom poretku nakon rata i uspostavio nove globalne financijske institucije poput Međunarodnog monetarnog fonda i Svjetske banke, započelo je planiranje obnove gospodarske moći Europe kao najvažnijeg američkog saveznika i partnera. Time je podjela Europe izvršena ne samo politički, nego i ekonomski budući da su istočni dijelovi Europe bitno zaostajali socijalističkim načinom proizvodnje za razvijenim zapadnoeuropskim kapitalističkim modelom dodatno potaknutom Marshallovim planom iz 1947. godine.

Knjiga Iana Kershawa *Do pakla i natrag* iz Penguinove edicije o europskoj povijesti uistinu je opravdala visoka očekivanja čitatelja. Kershaw se nije izgubio u nepotrebnim detaljima i zamornoj naraciji već ionako poznatih činjenica, nego je ponudio mnoštvo svježih intepretacija i novih uvida u problematiku s kojom su se mnogobrojni historičari već susretali, ali nitko tako sustavno i pregledno poput Kershawa kojemu se za njegovu uistinu hvalevrijednu znanstvenu hrabrost treba iskazati dužno poštovanje. Iako je knjiga u ponekim dijelovima segmentarno gledano manjkava, ona omogućava svojim lako čitljivim stilom uvući u problematiku kako profesionalnog historičara, tako i nekoga tko se tek prvi put susreće s takvom tematikom i naizgled nepreglednim morem knjiga napisanih na temu raznih pojedinačnih problema koje je Kershaw u svojoj knjizi uzeo u obzir. S obzirom da je najavljena nova knjiga Kershawa kao nastavak ove kojom bi ujedno zaključio Penguinovu ediciju o europskoj povijesti od antike do završetka Hladnog rata, možemo s nestrpljenjem, ali i povjerenjem u autora, iščekivati njen izlazak.

Ivan Smiljanić

Adolf Hitler, *Mein Kampf. Eine kritische Edition*, herausgegeben von Christian Hartmann, Thomas Vordermayer, Othmar Plöckinger, Roman Töppel, unter Mitarbeit von Pascal Trees, Angelika Reizle, Martina Seewald-Mooser, Bd. I–II, im Auftrag des Instituts für Zeitgeschichte, München – Berlin 2016, 1966 str.

Jedno od glavnih djela koje svaki profesionalni istraživač europske povijesti prve polovine 20. stoljeća mora dobro proučiti je Hitlerov *Mein Kampf*. Krajem 2015. isteklo je 70 godina nakon Hitlerove smrti čime su prestala i njegova autorska prava koja je do tada pridržavalo Bavarsko državno ministarstvo financija (str. 9), što znači da bi od tog trenutka svatko mogao slobodno tiskati njegovo djelo. To je ujedno jedan od motiva pripreme i tiskanja ovog monumentalnog kritičkog izdanja koje je objavljeno po nalogu poznatog Instituta za suvremenu povijest (*Institut für Zeitgeschichte*, IfZ) iz Münchena, kako ističe njegov direktor Andreas Wirsching u predgovoru (str. 6–7). On smatra da nije moralno odgovorno ostaviti da Hitlerovo rasističko i nečovječno djelo „vagabundira“ u javnoj domeni bez komentara, već ga je potrebno „znanstveno

istražiti, kritički prezentirati i prepustiti zainteresiranoj javnosti na diskusiju“, a time ispuniti „prosvjeteljski“ nalog znanosti. Upravo je potreba pouzdanog kritičkog izdanja Hitlerova djela za stručnjake bio glavni motiv IfZ-a za njegovo objavljivanje, ali i izvor nesuglasica jer se radi o vrlo osjetljivoj temi i jer bavarske vlasti imaju druge legalne mehanizme kojima i dalje mogu sprječavati tiskanje glavnoga djela nacističke ideologije.

Ovo kritičko izdanje ispunjava gotovo dvije tisuće stranica teksta enciklopedijskog formata raspodijeljenih u dva sveska, slijedeći izvorno izdanje Hitlerova djela koje je bilo tako podijeljeno. Prvi svezak sadrži opširan uvod koji je napisan kao znanstveni rad baziran na izvorima (str. 6–84) te kritički obrađen i komentiran tekstualni sadržaj prvog sveska djela *Mein Kampf* (str. 87–947) koji nosi podnaslov *Eine Abrechnung* („Obračun“). Sadržaj drugog sveska s podnaslovom *Die nationalsozialistische Bewegung* („Nacionalsocijalistički pokret“) nalazi se u drugome svesku ovoga izdanja (str. 955–1741), zajedno s dodatkom koji sadrži zahvalu (str. 1745–1747), slike i karte (str. 1749–1760), popis svih poznatih prijevoda djela *Mein Kampf* do 1945. (str. 1761–1762), popis kratica (str. 1763–1767), cjelokupnu bibliografiju korištenih djela (str. 1768–1890), kratke biografije osoba spomenutih u ovome izdanju (str. 1891–1906) te kazala spomenutih osoba (str. 1907–1922), mjesta (str. 1923–1926) i stvari (str. 1927–1966).

Drugi dio uvoda, nakon predgovora, sadrži prethodne napomene (str. 8–12) koje objašnjavaju zašto je ovo izdanje potrebno nakon 12.145.000 primjeraka u najmanje 1.122 izdanja u Njemačkoj od 1925. do 1945., bez uzimanja u obzir prijevode na 17 jezika, kao i besplatan tekst ili stara digitalizirana izdanja na internetu, pri čemu se može spomenuti da i hrvatski čitatelji u knjižnicama mogu pronaći dva ilegalna nekritička prijevoda na hrvatski jezik zbog kojih je država Bavarska tužila njihove izdavače. Naime, samo je djelo *Mein Kampf* „središnji povijesni izvor“ i „najintimnije povijesno svjedočanstvo jednog diktatora“ koji svoje misli više nigdje nije tako izložio kao ovdje. Bez njegova dobrog poznavanja ne može se potpuno razumjeti nacionalsocijalizam. Ipak, ta je knjiga nastala u specifičnom povijesnom kontekstu, „fragmentiranom mikrokozmu nacionalističkih (*völkisch*) stranaka i saveza u nemirnom vremenu nakon Prvoga svjetskog rata“ koji je suvremenom čitatelju postao stran i puno mjesta (aluzija) u knjizi danas se teško mogu shvatiti. Osim ovakve historizacije, ovo izdanje uzima u obzir najnovije spoznaje historiografije koja je u međuvremenu znatno napredovala te nastoji znanstveno interpretirati i neutralizirati Hitlerovu strategiju koja „radi emocijama, apelira na emocije i budi emocije“.

Sljedećih sedam poglavlja uvoda (str. 13–53) bave se poviješću nastanka Hitlerova djela, analizom njegova (lošeg) jezika i stila te njegovim oskudnim autobiografskim elementima, stranačkom poviješću čijim prikazom Hitler ističe svoju ulogu i šalje poruke svojim drugovima i protivnicima, Hitlerovom tendencijom da knjigom svojoj stranci izbori vodeću ulogu u razjedinenom kampu nacionalističkih stranaka te, konačno, djelom *Mein Kampf* kao anticivilizacijskim programom koji je zasnovan na zaklinjanju na toliko toga u budućnosti i koji je najava za puno elemenata politike koja će se provoditi od 1933. do 1945. u Nacističkoj Njemačkoj.

Posljednjih pet poglavlja (str. 53–84) obrazlažu načela ovoga kritičkog izdanja. Kritički aparat uz tekst sastoji se od komentara i navođenja varijanti iz različitih edicija Hitlerove knjige. Komentari, koji su najveći „krivac“ za opseg izdanja, trebaju, tvrde urednici, iz samosvjesnog, odlučnog i posve kritičnog nazora sistematski razjasniti, kontekstualizirati i kritički ispitati tekst u Hitlerovoj knjizi, a time i razgraditi njenu simboličku moć. Svi komentari mogu se svrstati u sljedeće kategorije: a) ispitivanje i korektura biografskih navoda, b) identificiranje Hitlerovih izvora jer on bez navođenja preuzima ideje drugih autora i nije izvorni pisac, c) rasvjetljavanje idejno-povijesnih korijena Hitlerove knjige, d) ispravljanje faktičnih pogrešaka, e) suvremeno

kontekstualiziranje (jer se Hitler često igra riječima i aludira na tadašnje stanje), f) razjašnjenje centralnih ideoloških pojmova (njihova porijekla, širenja i utjecaja), g) informacije o činjenicama, h) korektura krivih ili jednostranih predodžbi, i) slaganje navoda iz djela *Mein Kampf*'s nacističkom politikom koja će se provoditi od 1933. do 1945. te j) proturječja s tom politikom. Jedan su od najvećih rezultata ovog izdanja opširni komentari za koje urednici smatraju da neće preopterećivati tekst.

S obzirom na to da izvorni rukopis nije sačuvan jer su sve njegove verzije uništene pred kraj Drugoga svjetskog rata, a sačuvani su samo fragmenti, podlogu odnosno predložak ovoga kritičkog izdanja čini prvo izdanje djela *Mein Kampf* (1925/27.). Iako je ono na njemačkom do 1945. prošlo kroz 1122 izdanja, u njima nema važnijih sadržajnih odstupanja jer Hitler nije htio da se u njegov tekst unose promjene, pa se najčešće nisu mijenjale čak niti najočiglednije pogreške ili tipfeleri. Varijante uz tekst uzete su stoga iz sedam različitih izdanja (uključujući i prvo) koja su izašla u godinama važnima za nacionalsocijalističku ideologiju.

Ovo je izdanje grafički oblikovano tako da u gornjem lijevom uglu svake prednje stranice vjerno reproducira svaku stranicu Hitlerove knjige odnosno veličinu i raspored teksta kakva je bila u prvome izdanju. Doduše, tekst nije tiskan u frakturi kako je u izvorniku, već u Scali i podebljanim slovima kako bi se isticao. Varijante su smještene uz desni rub teksta, a komentari na stražnjem dijelu prethodne stranice, ispod teksta ili (ukoliko njihov broj ili veličina to zahtijeva) na sljedećim stranicama. Svakome poglavlju dodan je kratki uvod urednika.

Hitlerova knjiga dijeli se na predgovor i dvanaest poglavlja u prvome svesku te petnaest poglavlja u drugome svesku. Ona su kronološki poredana jer prate Hitlerovu životnu „borbu“ od njegova djetinjstva do političkog djelovanja u Njemačkoj tijekom dvadesetih godina. Ipak, autobiografski su navodi često pogrešni i vrlo oskudni jer je tada većina svjedoka još bila na životu, kao i zbog očite Hitlerove intencije da se predstavi kao obećani Führer njemačke nacije. Veliki dio teksta zapravo zauzimaju opširne i zamarajuće digresije koje nemaju veze s naslovom poglavlja. U pravilu se tu radi o Hitlerovim nečovječnim, rasističkim i antisemitskim nazorima o židovskom narodu, radničkom pokretu, socijaldemokraciji i (vrlo široko definiranom) marksizmu, demokraciji i parlamentarizmu te o napadima na sve političke protivnike. U Hitlerovoj percepciji to je sve međusobno povezano i iza svega toga „zla“, kako ga on vidi, istaknuti su rasno definirani „Židovi“. Prema takvu je nazoru, primjerice, socijaldemokracija instrument „svjetskog židovstva“ (str. 418, 1422) i zajedno sa svim strankama ljevice („marksizmom“) povezana je u monolitni savez (str. 985). Parlamentarna demokracija je, pak, preteča „marksizma“ (str. 266) i njegovo sredstvo u iskorištavanju „kukavičkih“ građanskih stranaka za ostvarenje vlastitih ciljeva (str. 963, 979, 985). Jedno je od glavnih načela Hitlerove knjige stoga zagovaranje okupljanja snaga u socijaldarvinističkoj borbi za „opstanak“ odnosno životni prostor u Europi na šovinističkim i rasističkim načelima, što podrazumijeva i borbu protiv svih neistomišljenika, u prvome redu „marksizma“ koji djeluje i kao unutarnji i kao vanjski neprijatelj (str. 181, 399, 977). Spomenuta borba upravo je lajtmotiv (s kojim su povezani Hitlerovi nazori na vanjsku politiku) koji čitatelj ipak može s teškom mukom rekonstruirati iza svih digresija, anticivilizacijskih izjava i teško čitljivih formulacija.

Zbog svih spomenutih razloga nema smisla previše detaljno prepričavati sadržaj Hitlerove knjige. Nakon predgovora (str. 88–89) prvo je poglavlje „Im Elternhaus“ („U roditeljskoj kući“, str. 91–125) u kojemu je teško djetinjstvo prikazano kao pozitivno iskustvo i takoreći temelj za ispunjenje latinske izreke *per aspera ad astra*, drugo je poglavlje nazvano „Wiener Lehr- und Leidensjahre“ („Bečke godine naukovanja i patnji“, str. 127–231) i opisuje propale pokušaje

upisivanja na Akademiju likovnih umjetnosti u Beču, odbijanje integracije u društvo omrznute Habsburške Monarhije te prva promišljanja o „židovstvu i marksizmu“. Treće poglavlje zauzima „Allgemeine politische Betrachtungen aus meiner Wiener Zeit und Sonstiges“ („Općenita politička razmatranja iz moga vremena u Beču i ostalo“, str. 233–369) u kojemu uglavnom opisuju oblikovanje svoga političkoga nazora, pogotovo pod utjecajem Karla Luegera i Georga Schönerera, četvrto poglavlje, „München“ (str. 371–439), na primjeru političkih konstelacija pred Prvi svjetski rat daje prve Hitlerove nazore na vanjsku politiku i koncept *Lebensrauma*, peto poglavlje pod naslovom „Der Weltkrieg“ („Svjetski rat“, str. 441–485) ne donosi toliko Hitlerova osobna iskustva u Prvome svjetskom ratu koliko njegova tumačenja događaja neposredno prije i tijekom rata, a šesto poglavlje, „Kriegspropaganda“ („Ratna propaganda“, str. 487–513), bavi se uglavnom ulogom propagande zaraćenih strana tijekom spomenutog sukoba. Sedmo poglavlje nazvano je „Die Revolution“ (str. 515–557) i sadrži Hitlerove doživljaje na kraju rata te njegovo tumačenje revolucije u studenome 1918., osmo poglavlje opisuje „Beginn meiner politischen Tätigkeit“ („Početak moga političkog djelovanja“, str. 559–579) i s njim je usko povezano deveto poglavlje, „Die deutsche Arbeiterpartei“ („Njemačka radnička stranka“, str. 581–599) koje daje temelj za buduće (iskrivljene) prikaze povijesti „Hitlerove“ stranke. Deseto poglavlje, „Ursachen des Zusammenbruches“ („Uzroci sloma“, str. 600–733), tematski se vraća na sedmo poglavlje i cilj mu je dokazati da Njemačka u jesen 1918. nije poražena vojnim operacijama nego unutarnjom izdajom, nadograđujući time među njemačkim nacionalistima rasprostranjen mit o „nožu u leđa“. Jedanaesto poglavlje, „Volk und Rasse“ („Narod i rasa“, str. 734–859) obrazlaže Hitlerove rasističke nazore, pogotovo o „arijevcima“ i Židovima, a dvanaesto, posljednje poglavlje prvog sveska, „Die erste Entwicklungszeit der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei“ („Prvo vrijeme razvitka Nacionalsocijalističke njemačke radničke stranke“, str. 861–947), ponajviše se bavi izgradnjom i strategijom stranke u jesen i zimu 1919/20. godine.

Drugi svezak počinje poglavljem „Weltanschauung und Partei“ („Svjetonazor i stranka“, str. 957–987) koji se nastavlja na prethodni svezak temom o programatskim temeljima pokreta, drugo poglavlje, „Der Staat“ („Država, str. 989–1109), uglavnom je koncentrirano na državu i raso učenje te odgoj mladeži, a treće poglavlje naslovljeno je „Staatsangehöriger und Staatsbürger“ („Državljanin i građanin države“, str. 1111–1119) te razlaže Hitlerove rasističke nazore o tome tko ima pravo građanstva. Četvrto poglavlje, „Persönlichkeit und völkischer Staatsgedanke“ („Osobnost i nacionalistička državna misao“, str. 1121–1143), nastavlja razmatranja o državi i pravu građanstva, peto poglavlje pod naslovom „Weltanschauung und Organization“ („Svjetonazor i organizacija“, str. 1145–1171) tematski se nastavlja na prvo poglavlje ovog sveska i ishod je diskusija oko programa stranke koje je pokrenula grupa oko Gregora Straßera i Josepha Goebbelsa 1926., dok je šesto poglavlje, „Der Kampf der ersten Zeit – Die Bedeutung der Rede“ („Borba prvoga vremena – značenje govora“, str. 1173–1213), strukturno povezano sa sedmim, „Das Ringen mit der roten Front“ („Borba sa Crvenim frontom“, str. 1215–1277), jer se oba poglavlja bave poviješću stranke od jeseni 1919. do jeseni 1921. i time su tematski povezana s posljednjim poglavljem prvog sveska. Osmo poglavlje, „Der Starke ist am mächtigsten allein“ („Snaga je najmoćnija sama“, str. 1279–1303), bavi se međustranačkim borbama unutar *völkisch* pokreta, dok se deveto poglavlje, protivno naslovu koji glasi „Grundgedanken über Sinn und Organisation der S. A.“ („Temeljne misli o smislu i organizaciji S. A.“, str. 1305–1399) ne bavi samo organizacijom *Sturmabteilunga*, već i (opet) revolucijom iz studenoga 1918. te navodnim planovima stranke za 1. svibnja 1923. godine, jer je prvo bilo opravdanje za potonje.

Deseto poglavlje, „Der Föderalismus als Maske“ („Federalizam kao maska“, str. 1401–1467), kritizira unutarnju i vanjsku politiku Weimarske Republike, jedanaesto poglavlje s naslovom „Propaganda und Organisation“ („Propaganda i organizacija“, str. 1469–1509) govori o razlikama i zadacima propagande i organizacije te stranačkoj povijesti do 1921/22. godine, a dvanaesto poglavlje, „Die Gewerkschaftsfrage“ (str. 1511–1539), kako mu i naslov govori, odnosom nacionalsocijalističke ideologije prema pitanju sindikata. Posljednja tri poglavlja drugog sveska: „Deutsche Bündnispolitik nach dem Kriege“ („Njemačka saveznička politika poslije rata“, str. 1541–1623), „Ostorientierung oder Ostpolitik“ („Istočna orijentacija ili istočna politika“, str. 1625–1689) i „Notwehr als Recht“ („Nužna obrana kao pravo“, str. 1691–1741) izlažu Hitlerove nazore na vanjskopolitička pitanja, pri čemu se posljednje poglavlje dotiče i događaja u vezi s Münchenskim pučem iz 1923. godine.

Najveći dio vrijednosti ovoga izdanja čini znanstveno-kritički aparat, a prvenstveno komentari uz tekst koji čitanje Hitlerove knjige čine ne samo podnošljivim i znanstveno korisnim nego i, za povjesničare koji se bave ovim dijelom suvremene povijesti, neophodnim. Komentari se uglavnom baziraju na trenutnim spoznajama historiografije te, prema gore spomenutim načelima, ulaze duboko u materiju knjige. S obzirom na to da oni široko prate Hitlerovo razlaganje od rođenja i mladosti u Austro-Ugarskoj, preko sudjelovanja u Prvome svjetskom ratu, pa do političkog djelovanja u Njemačkoj tijekom dvadesetih godina, komentari su svojevrsni vrijedan sažetak historiografije o najrazličitijim aspektima povijesti (ponajviše, ali ne i isključivo) Srednje Europe tijekom „dugog“ 19. i prve polovine 20. stoljeća. Ipak, u komentare su se potkrale određene greške koje se uglavnom tiču prvih dijelova knjige odnosno povijesti Austro-Ugarske, što je razumljivije, iako ne i posve opravdano, s obzirom na to da uredništvo ovoga izdanja čine uglavnom stručnjaci iz Njemačke. Jedna od najvećih pogrešaka svakako je tvrdnja da je 1910. „u austrijskom dijelu Dvojne Monarhije živjelo (...) otprilike 800.000 Srbohrvata [sic!]“ i samo „250.000 Slovenaca“ (str. 137). Slično se iz jednoga komentara dade zaključiti da urednici smatraju kako je Dalmacija bila dio „Italije“ u 18. stoljeću (str. 380). Ipak, s obzirom na ogroman trud koji je uložen u pripremu ovoga kritičkog izdanja i na impresivan rezultat, bilo bi mu neopravdano zbog takvih grešaka osporavati vrijednost.

Međutim, ponekad, ali rijetko, upada u oči da se svjetonazorska načela uredništva kose s načelima kritičke znanosti. Tako je namjerno odbijeno tiskanje „počasnog popisa“ šesnaestoro nacista koji su ubijeni u Münchenskom puču 1923. godine (u kojemu je sudjelovao i Erich Lüdendorff), a koji u izvorniku stoji na početku knjige, što može biti razumljivo, ali je i sporno s obzirom na to da se ipak radi o povijesnom izvoru koji daje određene informacije i čiji je „posvećeni“ karakter mogao biti „razbijen“ različitim uredničkim rješenjima. Iz istoga razloga dolazi do proturječnosti u komentarima, primjerice, kada se tvrdi (str. 374) da Hitler stoji u tradiciji protuprosvjetiteljskog antiracionalizma koji suprotstavlja osjećajnu duševnost (*Gemüt*) razumijevanju (*Verstand*) što je u čistoj kontradikciji s Hitlerovim inzistiranjem na uklanjanju svake osjećajnosti odnosno sentimentalnosti iz politike i njegovim zagovaranjem „antisemitizma razuma“ (str. 208). Treba se istaknuti, doduše, da su to rijetki primjeri i da ne umanjuju znanstvenu vrijednost ovoga izdanja.

Opsežna bibliografija pri kraju knjige koristan je dodatak za svakog čitatelja i dobro polazište za buduća istraživanja. Kazala se odnose na svezak i stranice prvog izdanja Hitlerove knjige, koje su smještene u zagradama pokraj naslova kolumni na vrhu svake prednje stranice. Što se tiče uveza odnosno fizičkog oblikovanja ove knjige, on je (pogotovo s obzirom na cijenu) izuzetno kvalitetno napravljen.

Zaključno se može reći da će ovo kritičko izdanje Hitlerova djela *Mein Kampf* biti neophodno i zapravo jedino relevantno za sve stručnjake iz humanističkih i društvenih znanosti koji se bave poviješću prve polovine 20. stoljeća u bilo kojemu dijelu Europe. Ono ujedno visoko podiže ljestvicu za sva slična kritičko-znanstvena izdanja u budućnosti te predstavlja model kako se u povijesnoj znanosti može uspješno prirediti ovakva vrsta izvora koja stoji u najužoj vezi s jednim od najvećih zločina počinjenih u povijesti.

Matko Globačnik

Robert M. Edsel, *Spas Italije. Spašavanje nacionalnog blaga koje su oteli nacisti*, preveo s engleskog Saša Drach, Fraktura, Zaprešić 2015, 448 str.

U svojoj novoj knjizi *Spas Italije* Edsel tematizira povijest spašavanja umjetničkog blaga uslijed opasnosti ratnih razaranja u sjevernoj Africi i Italiji tijekom Drugog svjetskog rata. Svojevrstan je to nastavak priče koju je autor razvio u svojim knjigama *Spašavanje Da Vincija (Rescuing da Vinci, 2006.)* i *Odred za baštinu (Monuments Men, 2009.; u hrvatskom prijevodu objavljen 2013.)*. Ova zaboravljena epizoda Drugog svjetskog rata naišla je na velik odjek čemu svjedoči i činjenica da je George Clooney snimio istoimeni film prema autorovoj knjizi *Odred za baštinu*.

Da Edsel sa svojim istraživačkim timom tematiku u nekoliko knjiga nije iscrpio te da se čitalačka publika nije zasitila ove poprilično napete i pamćenja vrijedne epizode Drugog svjetskog rata vidi se iz toga što je *Spas Italije* dospio na top-ljestvicu bestselera *New York Timesa*, a sada ga imamo prilike čitati i u izvrsnom prijevodu Saše Dracha. Kako je u *Odredu za baštinu* autor već iznio priču o nastanku i djelovanju skupine arhitekata, povjesničara umjetnosti, kipara i umjetničkih kritičara u okviru američke i britanske vojske na području zapadne Europe nakon savezničkog iskrcavanja u Normandiji (*Monuments, Fine Arts and Archives section* pri Odjelu za civilne poslove savezničkih vojnih snaga proizišlima iz Robertsove komisije), sada Edsel iznosi i priču koja je započela znatno ranije na području sjeverne Afrike nakon operacije *Torch* u studenom 1942. godine nakon čega će uslijediti invazija na Siciliju i talijansko kopno u srpnju 1943. godine.

Upravo na području sjeverne Afrike pripadnici Odreda za baštinu započet će sa svojim radom pokušaja zaštite kulturnih i umjetničkih znamenitosti od ratnih razaranja koliko god to bude u njihovoj moći. Kako i sam Edsel pokazuje, vrlo često dolazilo je do trvenja običnih vojnika s njima jer nisu shvaćali kako netko u silnim strahotama rata može brinuti o antičkim ruševinama ili slikama. Sve su to bile prepreke koje su pripadnici Odreda za baštinu imali pred sobom na početku svojeg ratnog djelovanja. U procesu spašavanja, važno je napomenuti, uz Odred za baštinu sudjelovali su i njemački vojni zapovjednici, talijanski djelatnici u kulturi, predvodnici Katoličke crkve koji će Vatikan uslijed zaštite i pohrane umjetnina iz svih dijelova Italije pretvoriti u umjetnički najvrjednije mjesto na kugli zemaljskoj, njemački diplomati, povjesničari umjetnosti pa čak i nacistički časnici SS-a, operativci u američkom OSS-u ili pak talijanski partizani. Komplicirano je to platno čije mnogobrojne niti Edsel suvereno drži u svojim rukama te sigurno provodi čitatelja kroz njih.

Robert M. Edsel rodio se 1958. godine u Oak Parku u Illinoisu, a djetinjstvo je proveo u Dallasu. Vrlo brzo počinje se uspješno baviti tenisom i stječe iskustvo u naftnoj industriji, ali se 1996. preselio u Europu kako bi se bavio sudbinom europske umjetničke baštine tijekom trajanja Drugog svjetskog rata. Uz pisanje već spomenutih knjiga, Edsel se bavio i koproduciranjem

hvaljenog dokumentarnog filma *Otmica Europe (The Rape of Europa)*. Osnivač je i predsjednik Fondacije za očuvanje umjetnosti. To je neprofitna organizacija koja je bila nagrađena medaljom National Humanities što je najviše američko odlikovanje za djelovanje na području humanističkih znanosti. Edsel je nositelj odličja Texas Medal of Arts i President's Call to Service. Muzej Holokausta u Dallasu uručio mu je nagradu Hope for Humanity. Poradi svojih postignuća dobio je nagradu američke Fondacije za nacionalne arhive 2014. godine.

Iako je Edsel pomno proučio mnoštvo sitnih detalja važnih kako bi se popunio još uvijek nedovoljno istražen mozaik organizacije Odred za baštinu, uspio je napisati zanimljivu i dinamičnu povijesnu knjigu koja se zbog takvog stila pisanja vrlo lako čita. Naravno da je nužno zbog toga morao platiti danak u smislu da mu se pojedini dijelovi knjige opasno približavaju beletristici i publicistici, ali kako cjelokupna knjiga, tako i pojedini njezini dijelovi, imaju iznimnu historiografsku vrijednost.

Edsel svoju pripovijest započinje *in medias res*, savezničkim bombardiranjem Milana u kolovozu 1943. godine što ne bi imalo ništa spektakularnoga u sebi da bombe nisu pogodile dominikansku crkvu Santa Maria delle Grazie i njenu blagovaonicu na čijem je zidu slavni Leonardo da Vinci naslikao svoju *Posljednju večeru*, koja je jedino čudom ostala u većinom neoštećenom stanju. Italija je poznata po svojem veličanstvenom kulturnom blagu kojem rijetko koje zemlje mogu stati uz bok, a nadmašiti ga ne može niti jedna. Boreći se u takvoj zemlji, Nijemci i Saveznici bili su suočeni s opasnošću uništavanja prelijepih gradova poput Milana, Firence i Pise, drevnoga Rima, Sirakuze i Pompeja, veličanstvenih crkvi poput bazilike Sv. Petra, firentinske katedrale Santa Maria del Fiore, Koloseja, Kosog tornja u Pisi i Ponte Vecchia u Firenci.

Sve je to tek djelić onoga što čini bit Italije pa tako u potpunosti možemo razumjeti vrhovnog zapovjednika njemačkih oružanih snaga u Italiji, feldmaršala Alberta Kesselringa, koji je rekao da nije znao kako je to boriti se u muzeju sve dok nije stigao u Italiju. Iako je Edselov fokus na mikrohistorijskom prikazu ratnog puta svakog pojedinog člana Odreda za baštinu, ne zaboravlja širi kontekst u kojemu se sve događa, a vidjet ćemo i da pojedinci mogu itekako sudjelovati u stvaranju i raspletu širega konteksta poput generala Karla Wolffa, vrhovnog zapovjednika jedinica SS-a i policije u Italiji. Uz njega kao glavne sudionike u priči Edsel spominje satnika Deanea Kellera iz V. američke armije i poručnika Freda Hartta koji je bio zadužen za područje Toskane.

Da su se pripadnici Odreda za baštinu uistinu utrkivali s vremenom vidljivo je iz igara nadmudrivanja s pripadnicima ERR-a (*Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* – Rosenbergova specijalna postrojba, nazvana prema zapovjedniku postrojbe i nacionalsocijalističkom filozofu Alfredu Rosenbergu) koji su za cilj imali prikupljanje umjetnina za osobnu Hitlerovu kolekciju koju se jednog dana nadao postaviti u *Führersmuseumu* u gradu svog djetinjstva, u Linzu koji je u svojim maštanjima uz svesrdnu pomoć Alberta Speera i Hermanna Gieslera htio nanovo izgraditi. Slike su nabavljane mješavinom legalne kupnje, konfiskacija i prisila. Umjetnine od židovskih obitelji poput Rotschilda, David-Weilla, Bernheim-Jeunea, Seligmanna i Kanna bile su oduzimate pod okvirom „sklanjanja na sigurno“. Veliki kolekcionar bio je i *Reichsmarschall* Hermann Göring kojemu je Divizija Hermanna Göringa slala ukradene slike iz Italije koje je smještao na svoje imanje Carinhall, nazvano tako prema njegovoj prvoj supruzi. Većina će umjetničkog blaga završiti u rudniku soli Altaussee u Austriji. Postojala je još jedna njemačka organizacija čiji je cilj doista i bio zaštita umjetnina. Ta se organizacija nazivala *Kunstschutz*, a svoje početke ima u 1914. godini. Na čelu joj je bio Wolff-Metternich, dok je posebni odred u Italiji predvodio pukovnik SS-a Alexander Langsdorff koji će učiniti dosta za spas umjetnina.

Jedna od najžešćih bitaka u cijelom ratu bila je svakako bitka za Cassino. Započela je 17. siječnja 1944. godine s ciljem probijanja njemačke Gustavove linije, koja je, prema riječima vrhovnog zapovjednika savezničkih snaga na Sredozemlju feldmaršala Harolda Alexandra, bila na jednom od najčvršćih prirodnih obrambenih položaja. Budući da su se savezničke žrtve brojile u desetinama tisuća postajalo je sve izvjesnije kako će zbog ratnih potreba neminovno morati doći do uništenja benediktinske opatije Monte Cassino s neprocjenjivom kulturnom vrijednošću za zapadnu civilizaciju budući da je to prva opatiju koju je osnovao sam sv. Benedikt. Saveznici su ju savnili sa zemljom jer su sumnjali kako su Nijemci čvrsto ukopani u njenim zidinama. U tom bombardiranju niti jedan Nijemac nije poginuo jer Nijemci nisu bili ni ušli u opatiju, ali su tek sada odlučili iskoristiti njene ruševine za dodatno učvršćivanje svojih položaja. Saveznički zapovjednici, sve do vrha zapovjednog lanca i generala Eisenhewera, pretpjeli su žestoke kritike na račun bombardiranja opatije. Njemačka i talijanska propaganda uništavanje takve jedne znamenitosti vrlo su uspješno upotrijebile govoreći da Saveznici namjerno barbarski uništavaju talijansku kulturnu baštinu. To je imalo velikog odjeka u talijanskoj javnosti jer je pitanje umjetnina i kulturnih znamenitosti očito postalo pitanje od prvorazredne važnosti koje je prelazilo granice pukog međunarodnog ratnog sukoba.

Koliko su ratna razaranja doista teško pogodila talijanske gradove najbolje svjedoči primjer Firence, grada u kojem je većinu svog života proveo Michelangelo, a svoje zaštitnike u njemu su pronašli Botticelli, Donatello, Leonardo da Vinci i Rafael. Kako je Firenca grad podijeljen na dva dijela rijekom Arno, podijeljene dijelove spajaju dva mosta, Ponte Santa Trinita i Ponte Vecchio. Iako se sam Hitler založio kod njemačkog veleposlanika u Italiji Rahna da se Firenca poštedi zbog iznimne ljepote i umjetničke vrijednosti, grad ipak nije na vrijeme prihvaćen „otvorenim gradom“ jer su Saveznici tvrdili da u njemu vide njemačke topove i vojnike. Hitler je posjetio Firencu 9. svibnja 1938. godine kada je gotovo dva sata proučavao umjetnička djela u palači Pitti, Vasarijevu koridoru i Galeriji Uffizi. Tako su njemački vojnici prema naredbi Kesselringa, koji je uvidio ratnu nužnost, a uz oštro protivljenje konzula u Firenci, Gerharda Wolfa, uništili Ponte Santa Trinita prilikom svog povlačenja iz grada dok su Ponte Vecchio poštedjeli. Od nekoć veličanstvenog mosta ostali su samo potporni stupovi, a čitavom otužnom prizoru svjedočio je Giovanni Poggi, glavni upravitelj muzeja u Firenci, Arezzu i Pistoji.

Da rat ima svoje vlastite zakone koji vrijednost umjetničkih djela ne poznaju uvjerio se i Deane Keller kada se zajedno s V. američkom armijom našao u Pisi, nakon teških borbi s njemačkim postrojbama koje su se povukle na Gotsku liniju. Ona se prostirala od Pise sjeverno preko Apeninskog gorja sve do mjesta Pesara na istočnoj obali, nešto sjevernije od Ancone. Bila je dugačka preko četrdeset kilometara te je imala izrazitu braniteljsku vrijednost za Nijemce. Pisa je skupo platila njemačko odgađanje ulaska Saveznika u sam grad kako bi mogli na vrijeme dovršiti obrambene položaje na Gotskoj liniji. Procvat koji je Pisa doživjela već u 11. stoljeću rezultirao je gradnjom veličanstvenog Duoma, a zapravo katedrale, Campanilea di Santa Maria (zvonika poznatog pod imenom Kosi toranj) i groblja Camposanto, koje se smatralo najljepšim grobljem na svijetu. Neshvatljivo je da je Pisa zauzimala tek status grupe C u savezničkim planovima prilikom bombardiranja gradova. Za razliku od Firence koja je smatrana prioritetom za očuvanje i svrstana je u grupu A pa je ipak pretpjela tek manja oštećenja, za Pisu je smještaj u grupu C značio nekontrolirano i neselektivno savnjivanje grada sa zemljom. Keller je prilikom ulaska u grad primijetio manja oštećenja na katedrali i krstionici, dobro se držao i Kosi toranj, ali je zapao u stanje šoka kad je shvatio kako krova Camposanta više nema, od njege je ostalo tek nekoliko izgorjelih greda, a veličanstvene freske koje su istinski simbol Pise sada su bile potpuno oljuštene

pa se Keller svom snagom bacio na posao spašavanja onoga što se spasiti da jer je upravo to držao razlogom osnutka Odreda za baštinu.

Vjerojatno najznačajniji i najpoticajniji historiografski doprinos Edselove knjige je detaljan opis Operacije Zora u kojoj glavnu ulogu ima već spomenuti general SS-a Karl Wolff koji je očito volio biti u središtu tajnih dogovora jer je već u svibnju 1944. razgovarao s papom Pijom XII. o mogućnosti prestanka uzajamnih neprijateljstava. Uvidjevši kako je Njemačka osuđena na poraz nakon propasti Ardenske ofenzive u prosincu 1944. ukoliko se smjesti nešto ne poduzme, počinje tražiti kontakte sa zapadnim saveznicima. Istovremeno se vrlo pragmatično počinje odupirati napadima nasrtljivog austrijskog *gauleitera* Franza Hofera da se vrijedne talijanske umjetnine, smještene u San Leonardu i Campo Turesu, iz regije Alto Adige prebace u Innsbruck ili Bavarsku. Wolff u svojim pokušajima kontakta s Angloamerikancima nije bio usamljen pri vrhu SS-a, jer od veljače 1945. Himmler i Ernst Kaltenbrunner pokušavaju to isto sa švedskim diplomatom grofom Bernadotteom. Wolff će uistinu u tome i uspjeti jer će doći u blizak kontakt s Allenom Dullesom, šefom Ureda za strateške operacije u Švicarskoj (OSS-a, preteče CIA-e). Wolff je Saveznicima ponudio prestanak borbi u čitavoj Italiji ispravno prosuđujući kako je Saveznicima važno da V. američka i VIII. britanska armija što prije zauzmu sjever Italije i dijelove Austrije prije nego što to učini sovjetska Crvena armija. Osim toga nudio je i povrat umjetnina uskladištenih u regiji Alto Adige.

Ono što je kompliciralo stvari bila je činjenica da Wolff nije kontrolirao i armijsku grupu C pod zapovjedništvom Kesselringa kojemu se nije bilo tako lako odreći zakletve položene Hitleru i Njemačkoj, a usto ga je Hitler imenovao glavnim zapovjednikom Zapadne fronte umjesto smijenjenog feldmaršala Gerda von Rundstedta. Iako su za ove planove saznali Himmler i Kaltenbrunner, Wolff se uspješno branio pred njima, a čak je preživio i brifing kod Hitlera koji mu je savjetovao neka i dalje zavlaci Saveznike sve do sloma njihovih odnosa sa SSSR-om. Uz puno sreće, Wolffove spretnosti i Kesselringova popuštanja do predaje njemačkih snaga u Italiji i spašavanja tisuća vojničkih života na obje strane ipak je došlo 2. svibnja 1945. Tako je Operacija Zora uspješno privedena svome završetku, a prema Edselu, upravo je zaštita Allena Dullesa, koji će kasnije postati i peti ravnatelj CIA-e te se na tom položaju održati sve do 1961. i Kennedyjeva fijaska u Zaljevu svinja, razlog tomu što se Wolff nije našao s 21 optuženim na Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu. Čitava stvar postaje još sumnjivija jer je Wolff bio izričito spomenut u uvodnom iskazu tužitelja Roberta Jacksona. Wolffovo svjedočenje na sudu javno bi izložilo Dullesa i dogovore američkih obavještajnih službi s vodećim nacionalsocijalistima. Time bi bili ugroženi ionako krhki odnosi sa SSSR-om, kao i švicarska neutralnost budući da je ona odigrala ključnu posrednu ulogu. Iako je Dulles žestoko nijekao bilo kakve dogovore ove vrste evidentno je Wolffu i najužem krugu njegovih pomagača pružio zaštitu.

Edsel u svojoj knjizi *Spas Italije* pokazuje koliko je zapravo moguće postići ukoliko postoji dovoljno snažna volja za nečim. Pripadnici Odreda za baštinu uz pripadnike *Kunstschutz*a su u odnosu na ukupan broj pripadnika vojnih snaga bili tek zrnice u pustinji, ali su uspjeli postići neizmjereno puno spasiivši od uništenja blago zapadnokršćanske civilizacije od ratnih razaranja. Iako i dalje postoji velik broj nestalih umjetnina za kojima traganje još uvijek traje, sačuvalo se neizmjereno puno što je fascinantan uspjeh za tako malu skupinu entuzijasta koji su vršili izrazito pogibeljan i opasan posao u ratnim okolnostima. Koristeći se privatnim dnevnicima, pismima i svjedočenjima potomaka pripadnika Odreda za baštinu, Edsel im je još jedanput uspio svojom knjigom podići spomenik trajniji od mjedi.

Ivan Smiljanić

Tadeusz Borowski, *Kod nas u Auschwitzu*, s poljskog prevela Ivana Vidović Bolt, V.B.Z., Zagreb 2015, 232 str.

Prvi neuspjeli prikaz zbirke priča *Kod nas u Auschwitzu* Tadeusza Borowskog napisala sam u na-gonskoj potrazi za smislom u tekstu, očekujući pritom već poznati korpus znanja o holokaustu koji je narativno utvrđen u književnosti i historiografiji. Međutim, moj utisak o crvenoj knjizi poljskog autora izdanoj 2015. u nakladi V.B.Z.-a i uz potporu Europske unije razvodnio se ispr-va u esej, a zatim okopnio u besmislenom pokušaju razumijevanja svjedočanstva u pričama koje je izneseno na dvjestotinjak stranica. Hvatajući se za preostale, činilo mi se, smislene segmente ovog književnog svjedočanstva, od žanra pa do strukture i odnosa prema historiografiji, te isto-vremeno tražeći iskupljenje za autora koji je iznevjerio historiografska očekivanja, zaboravila sam da užas spoznaje *šoe* (*opustošenja i katastrofe* bez podsmijeha), u kojoj je ovdje zapravo riječ, leži u mom vlastitom iskustvu posjeta Auschwitzu. Oslanjajući se na Georgesa Didi-Hubermana i njegovo djelo *Kore*, shvatila sam da nije važno nužno razumjeti svjedočanstvo, već iza „objekti-va“ potražiti onaj užas logorske žice koja je ležala u *svom spokoju zelenila brezove šume*, odnosno, u slučaju Borowskog, na naslovnici u mirnom okruženju nakladničkog štanda. Tako je umjesto pasivnog užitka u tekstu počela moja aktivna potraga za intelektualcem, odnosno za konceptom koji opstaje i predstavlja čovjeka u trenutku kada on nestaje.

Djelo poljskoga književnika Tadeusza Borowskog sastavljeno je od deset kratkih priča od kojih je četvrta, *Kod nas u Auschwitzu*, izabrana za naslov knjige. Logika odabira nije tehničke prirode jer postoje priče koje su stranicama dulje (*Bitka kod Grunwalda*) i simetričnije (*Gospodo, izvolite u plinsku komoru*) od one naslovne, već se radi o pomno promišljenom postupku napu-štanja vjerovanja u platonističke ideje i individualnog prelaska u logorsku alijenaciju, konstantno tražeći način da se fizički preživi strahovita glad. Motiv Auschwitzta ovdje je dobrodošla, snažna asocijacija na stradavanje Židova, iako pripovjedači i likovi u djelu spominju ili prolaze kroz druge logore (Ravensbrück, Birkenau, Dachau itd.) i zatvore (Pawiak) kao, uglavnom, politički zatvorenici i logoraši poljske nacionalnosti. Istovremeno, vrijeme radnje je također individuali-zirano, ali i linearno organizirano na način da prva priča počinje *Maturom u Targowoj* nakon njemačke okupacije Poljske, a posljednja završava *Siječanjskom ofenzivom* i dolaskom američkih snaga u napuštene logorske komplekse. „Normalizacija“ proživljenog unesena je u same naslo-ve poglavlja budući da je kompleksan sustav dugogodišnje logorske kontrole ostavio za sobom uspostavljene tragove u komunikaciji. Pitam se kako bi Michel Foucault protumačio profane naslovne konstatacije poput *Ljudi koji su išli* ili pak uslužno obraćanje gospodi prije smrti, para-doksalno logorsko domaćinstvo „povlaštenih“ te *Dječaka s Biblijom* čiji je kraj tek naslućen hit-cima iz pištolja. Naime, dobrovoljno pristajanje na logorski poredak uz stalno uviđanje nepravde učinilo je ovaj bizarni eksperiment trajnom traumom svih logoraša.

Jedan je od njih bio i Borowski, ali tragedija njegova života nije isključivo u poslijeratnom samoubojstvu koje je počinio, već u prisilnom postajanju individualcem prema uvriježenom znanstvenom uvjerenju Daniela Morata („Intelektualci i intelektualna historija“, u: *Intelektual-na historija*, prir. B. Janković) da se individualcem, odnosno intelektualcem, još od istupa Émila Zole u *J'accuse*, postaje ulaženjem u prostor javnoga djelovanja. Natjeran stoga vanjskim dikta-tom vlastita tijela da u osobnom diskursu vlastite književne profesije tašto svjedoči smrt koju u logoru nije doživio, Borowski metodološki poseže za *historiografskom metafikcijom* i to upravo onakvom kakvom ju je zamislila Linda Hutcheon. Dakle posve namjernom i asocijativnom alu-zijom na prošlost, ali u posve nestvarnoj želji da se ona uopće zanatski pronikne pa da Borowski

ne dobije pravo da njegov pripovjedač u svjesnoj fikciji zaključi da je *pjesnik sve to nakitio*. Danas bismo rekli da se radi tek o jednom od postmodernističkih ironijskih obrata, ali objašnjenje Giorgia Agambena o namjernom ulasku u iskustvo pisanja bez slobode da se iz jezika svjedočenja izade označava konstantno stanje krivnje u kojoj vlada neizdrživo nadmetanje između identiteta i uloga, između onoga što jest i onoga što bi trebalo postati. Borowski u tom smislu ne predstavlja iznimku iako u njegovom djelu ironije ne nedostaje.

Roland Barthes u svom djelu *Roland Barthes o Rolandu Barthesu* daje uvodnu napomenu da je njegovo djelo važno čitati i tumačiti kao da ga govori lik u priči, a ne autor, Roland Barthes. Pristajanje na tu funkcionalnu igru vidljivo je i u varijaciji imena Tadek u djelu *Kod nas u Auschwitzu*. Iako je nemoguće uvijek odrediti tko govori, važno je uočiti da se gotovo sigurno radi o istoj skupini mladih poljskih srednjoškolaca (a zatim i studenata) koji intenzivno čitaju knjige i čiji su životi fokusirani oko uočavanja neuspjeha ideja unutar logorskog i zatvorskog sustava, a koje pronalaze u knjigama. Radi se o intelektualcima koji tajno raznose i čitaju konspirativne novine, no koji istovremeno svaki trenutak koriste da bi čitali i pisali, pozivajući se isprva na antičku tradiciju (Platona i Horacija) i Bibliju, a zatim na socijalističke i komunističke ideje klasne nepravde. Prekretnicu između ovih krajnosti čini upravo prvo iskustvo logora opisano u priči *Kod nas u Auschwitzu*. „Prvi tjedan nisam mogao shvatiti dan bez knjige [...] hodao sam po ćeliji u ritmu koraka i sastavljao pjesme. Jednu od njih zapisao sam prijatelju iz zatvorske ćelije, u Bibliju [...]“, napisao je pripovjedač svojoj zaručnici u odvojenom logoru da bi kasnije, iscrpljen radom nedostojnim čovjeka, zaključio da je cijelo antičko doba bio veliki koncentracijski logor: „Sječaš li se koliko sam volio Platona. Danas znam da je lagao. Jer se u zemaljskim stvarima ne odražava ideal nego leži težak, krvav čovjekov rad. [...] Mi smo bili prljavi i doista umirali. Oni su bili estetični i navodno diskutirali“. Ovo obrtanje teza pratile su i informacije o vojnim uspjesima Sovjetskog Saveza.

Između ova dva citata prošlo je logorsko razdoblje lišeno bilo kakve La Caprine (*negativne*) sakralizacije. Poljaci su – obilježeni kao *Arijevc* zelenim trokutima (politički zatvorenici) – nastojali preživjeti, koristeći se pritom svim sredstvima: krađom pri otimanju zarobljenicima stvari koje su odlazile u najbogatiji dio logora (*Kanadu*), krađom sirove repe u polju, razmjenom vrijednih stvari za hranu i obrnuto, ne štedeći u logoru Židove kojima bi, očekivano, pripadao najveći dio narativa o holokaustu, a koje bi komunist, pjesnik i još koji *Arijevac* iz ovoga djela *najradije dohvatili šakama* jer su podmukli trgovci i spletkaroši. Isto je vrijedilo i za skupinu *Grka* ili pak za sudionike Varšavskog ustanka. Borowski tako želi prikazati da je preživljavanje bilo osobno iskustvo bez želje da se ikome pomogne. Stoga sva čitateljska očekivanja uobličena u potragu za „duhovnom utjehom“ onih koji su krvnicima oprostili ovdje ne nailaze na plodno tlo. Borowski je prikazao logoraški zločin u standardiziranom obliku povlaštenih, odnosno onih koji su igrom slučaja preživjeli jer su nosili pogušena dječja trupla i radili po nalogu *kapoa*. Još jedan od preživjelih, Jean Améry, u djelu *S onu stranu krivnje i zadovoljštine*, navodi da pisanje o „intelektualcima u Auschwitzu“ podrazumijeva pisanje o „duhovnom čovjeku“ bez zanata koji bi mu u logoru pomogao da preuzme zanimanje, odnosno posao od kojeg neće odmah umrijeti. Međutim, dok Améry pod time podrazumijeva pojedince sposobne estetski razmišljati, ali bez nužnog praktičnog znanja (poput bravara), u slučaju Borowskog identitet intelektualca nije tako strogo podijeljen, već je jednostavno preobražen iz Moratove u definiciju Antonija Gramscija. Pjesnik koji se protiv povijesti „borio“ heksametrima, u idućoj priči, u drugačijem glasu, na sanitetskom tečaju izučava za bolničara, nakon toga popravlja prugu kao logorska snaga koju su unajmljivale velike tvrtke (npr. Organizacija Todt) ili gradi nogometna igrališta. Iako se od knji-

ga bilo teško rasti, od njih zapravo nije bilo praktične koristi, dok je, recimo, znanje jezika već podrazumijevalo određeni oblik preživljavanja („s engleskim možeš prijeći cijeli svijet“). Doista, svaki je pojedinac u logoru morao postati intelektualac, odnosno morao je dati intelektualnu smisao vlastitoj aktivnosti jer u smrt, prema Borowski, nisu odlazili Améryjevi „duhovni“ intelektualci, već oni koji svoju duhovnost nisu znali zatamiti.

Očitovanje stvarnosti nije organizirano oko progresivnog očekivanja spasenja (jer, kao što u djelu kaže komunist Marsejac: „Religija je opijum za narod. Strašno volim pušiti opijum“), već je očekivana sloboda metaforički prikazana u liku Nine, niti Poljakinje niti Židovke, odnosno djevojke bez identiteta. U nju pucaju oprezni osloboditelji logora, Amerikanci, a njezino bježenje od Palestine (cionizma), Poljske i Njemačke na željeni studij, otkriva svu slojevitost kompleksnih misaonih struktura unutar naizgled jasne poslijeratne slike: „Panično se bojim da ću otići u Palestinu. Što ja imam sa Židovima? Biti privatno Židovka – u redu! Ali živjeti u židovskom selu, musti krave, pipati židovske kokoši, udati se za Židova? Ne, ne!“.

Kafkijanski odnos spram njezine smrti ocrta cjelokupnu atmosferu romana koja je posve suprotna Améryjevoj analitičnosti. Razmišljati o poslijeratnom svijetu bez granica odvijalo se na jednakoj razini kao i pogubljenje tri tisuće ljudi u plinskoj komori za vrijeme igranja nogometne utakmice, a koncept intelektualca je kopnio u relativizaciji poljskih pristaša Domovine i poraženih SS-ovaca. Za pripovjedača, sve je bilo isto jer su dani mjereni logorskom logikom, a ne logikom vanjskoga svijeta koji je proživljavao rat: „On je cijeli rat proveo negdje u velikom svijetu, znaš što je to: herojstvo i Domovina, i malo Boga. A mi smo živjeli negdje drugdje, to su repa, stjenice i flegmone. On je sigurno sit, a ja želim jesti. On na današnju svečanost gleda iz perspektive Poljske, a ja – gulaša i sutrašnje posne juhe“. Odnos prema Poljskoj Borowski prikazuje jednako apsurdno kao i cjelokupni logorski sustav. Romantičarske priče o zemlji koja je stoljećima bila rastrgana i izdana, a sada ponovno pokušava iznijeti pobjedu, pripovjedača nimalo ne intrigiraju. On želi biti daleko od Poljske iako je dio Poljskog komiteta, štoviše, on želi živjeti idealnim životom prosječnog Nijemca – *bez logora, bez vojske, bez domoljublja, bez discipline, normalno, a ne za paradu*. Obrtanjem „prirodnih“ nacionalnih htijenja, Borowski omalovažava nacionalna „jedinstva“ te problematizira mjesta kolektivnog sjećanja poput smaknuća poljskih časnika u Katynskoj šumi. Upravo se na tim temama eksplicitno prelamaju dvije Poljske, istočna i zapadna, jasno izražavajući ideološke pozicije pojedinih aktera koji u prijelaznim logorima nastoje pronaći zajedničku nacionalnu matricu koja svoju budućnost vidi u isključivosti, fokusirajući se samo na Poljake, ali ne i na čovjeka. Zbog toga je pripovjedačeva uloga orijentirana prema *Uredniku* čiji je anonimni autoritet jasno usmjeren na tekst, a ne na kontekst.

Pa ipak, ne smijemo u potpunosti odbaciti Améryjevog „duhovnog“ intelektualca. Taj je metahistorijski koncept Borowski zadržao kao autobiografski doprinos vlastitome djelu. Isto je učinio i Roland Barthes nekoliko godina kasnije. Sustav duhovne identifikacije intelektualca i dalje ostaje književno djelo od kojeg se pojedinac ne odvaja čak ni pod cijenu slobode. Knjiga u djelu uvijek cirkulira kao vezivno tkivo i duhovno dobro te jasna poruka (čitanje Tilla Eulenspiegela ili ljubavnih romana). Međutim, upravo je ta duhovna identifikacija izvor najvećih trauma pjesnika i književnika Tadeusza Borowskog. Naime, u posljednjoj priči koja funkcionira kao svojevrсни epilog, trojica logoraša (od kojih je jedan postao pisac) žele iskoristiti svoja logoraška iskustva i steći slavu koja će im pomoći u bijegu s kontinenta. U sukobu s klasičnom filologijom koja predstavlja antičke vrijednosti s početka djela, logoraši zaključuju da ne postoji ništa nemoralno u taštini literarnog polja jer moralna obaveza u svijetu gdje *u njemačkim gradovima*

u izlozima leže knjige i relikvije, a u šumama se dime krematoriji ne propisuje zakon svjedočenja, već on dolazi naknadno, kao mučni zadatak kojime se postaje punopravnim intelektualcem.

Knjiga Tadeusza Borowskog *Kod nas u Auschwitzu* književno je djelo bogatog historio-grafskog potencijala. Premreženost teksta najrazličitijim aluzijama i značenjima daje čitatelju mogućnost proučavanja pročitanog na nekoliko razina od kojih je metodološki možda najzanimljivija ona o (među)odnosu fikcije i historiografije (iako ne u (auto)biografskom smislu), ali i funkciji same fikcije u historiografskom polju. Bez obzira u koju razinu odlučili prodrijeti, valja imati na umu da koncepti (poput onog o intelektualcu) mogu opstati na bilo kojoj razini samo ako se književnost prihvati kao punopravnu članicu historiografije. U tom smislu, željela sam pokazati tek jednu konceptualnu mogućnost ovoga djela, imajući na umu njegovu težinu budući da *šoa* u istraživačkom i objasnidbenom smislu još uvijek predstavlja najzazovnijii trenutak ljudskog postojanja. Tadeusz Borowski interpretirao je povijest iskustveno, uobličivši mnogostruke identitete i profesije u deset književnih priča vjerojatno inspiriranih vlastitim životom jer, kako sugerira njegov pripovjedač, „možda ćemo iz ovog logora, iz ovog vremena obmana, morati podnijeti izvještaj živim ljudima i ustati u obranu mrtvih.“ Koliko god književno stvaranje svjedočanstva i njegova interpretacija bio mukotrpan i zahtjevan posao ili poziv, vrijedan je istraživačke pažnje jer naša moralna obaveza itekako postoji.

Lucija Bakšić

Ana Antić, *Therapeutic Fascism: Experiencing the Violence of the Nazi New Order in Yugoslavia*, Oxford University Press, Oxford 2017, 262 str.

Therapeutic Fascism: Experiencing the Violence of the Nazi New Order in Yugoslavia, monografija povjesničarke Ane Antić sa Sveučilišta u Exeteru, jedna je od nekolicine historiografskih djela o Jugoslaviji objavljenih 2017. na engleskom jeziku, a koja zbog teme i načina na koji je obrađuje privlači pozornost ne samo specijalista za modernu povijest Jugoslavije. Knjiga je nastala na temelju doktorske disertacije koju je autorica 2012. obranila na Sveučilištu Columbia u New Yorku pod mentorstvom Marka Mazowera. Na početku valja napomenuti da je iz atraktivnog naslova teško naslutiti opseg i detaljnost autoričina istraživanja – sadržaj knjige, naime, nadilazi kronološki i tematski okvir što ga naslov sugerira. Riječ je o knjizi koja se obraća raznolikoj publici i koju nije lako žanrovski definirati.

S jedne strane, knjigu je moguće čitati kao povijest psihijatrije u Jugoslaviji 1930-ih i 1940-ih godina. Način na koji Antić koristi medicinsku dokumentaciju, interpretira odnose između pacijenata i psihijatarata te ih smješta u politički kontekst formiran je pod utjecajem metodoloških postavki proizašlih iz različitih historiografskih, antropoloških i književno-teorijskih tradicija. Analizirajući psihijatrijski diskurs i praksu, Antić uspješno nadilazi ograničenja karakteristična za povijest znanstvenih disciplina usredotočenu na institucionalni razvoj. Umjesto narativa o linearnom i nezaustavljivom napretku psihijatrije, čije „oslobađanje“ onemogućavaju ideološki uplivi i opća nerazvijenost zemlje, Antić detaljno dokumentira frustracije psihijatarata proizašle iz nemogućnosti da kroz tada dominantni biološki i nasljedni model mentalnih bolesti odrede njihove uzroke te pomognu pacijentima; otpor psihijatarata novim paradigmatama ali i njihovu ponekad tek djelomičnu učinkovitost; potporu koju su „progresivnom“ pristupu mentalnim poremećajima tijekom Drugog svjetskog rata neočekivano pružili ekstremno desni politički projekti; te ambivalentnu ulogu psihijatrije u socijalističkoj Jugoslaviji kao i politički osjetljive

implikacije partizanske histerije u kontekstu socijalističke revolucije. S druge strane, knjigu je moguće čitati i kao povijest Jugoslavije kroz prizmu psihijatrije: kako se čuveni „obični čovjek“ nosio s političkim i socio-ekonomskim previranjima i sveprisutnim nasiljem. No ni takvo čitanje ne nudi jednostavna rješenja: umjesto osviještenih identiteta i političke lojalnosti, izjave pacijenata svjedoče o lomu i rekonfiguraciji društvenih odnosa, političkoj neupućenosti i strahu od svega političkoga. Knjiga se stoga uklapa u barem dva velika žanra: povijest (inherentno politizirane) psihijatrije u Srednjoistočnoj Europi te mikrostudije Drugog svjetskog rata ili povijest rata „odozdo“. Antić je pritom svjesna problema nereprezentativnosti, tj. specifične reprezentativnosti svojih izvora, no predlaže da sadržaj narativa psihijatrijskih pacijenata ne promatramo kao „bizarne rezultate bezvremenske biološke bolesti“ već kao „dokumente i pripovijesti uvelike strukturirane i određene društvenim, kulturnim i političkim čimbenicima“ (str. 3).

Znatan dio uvoda (str. 1-26) posvećen je takvim razmatranjima. Antić kao jedan od svojih ciljeva definira istraživanje načina na koje su „politički pojmovi i kategorije funkcionirali u narativima psihijatrijskih pacijenata: kako su politički sukobi oblikovali i utjecali na sadržaj ludila, oblike u kojima se ono očitivalo te kako su se središnji politički sukobi, socio-ekonomski slomovi i onovremena nesigurnost odražavali u izjavama psihijatrijskih pacijenata“ (str. 3). Na krilima ubrzanog institucionalnog razvoja discipline, jugoslavenski psihijatri svjesno su politizirali svoju praksu te su cjelokupno stanovništvo zemlje pokušali uspostaviti kao psihijatrijske pacijente u sklopu projekta oblikovanja i transformiranja svijesti nacije. No od srednjoeuropske psihijatrijske tradicije baštinili su organski, tj. biološki model koji je implicirao pesimističan pogled na mentalne bolesti kao degenerativne i neizlječive. Iako jugoslavenska psihijatrija više nije bila ovisna o „povratnicima“ koji su se školovali u inozemstvu, „cijela generacija psihijatara koji su dominirali jugoslavenskim bolnicama i klinikama tijekom 1920-ih, 1930-ih i 1940-ih bila je školovana na vodećim centrima europskog medicinskog i psihijatrijskog istraživanja“ (str. 11-12). Psihijatri Laza Stanojević, Vladimir Vujić, Nadežda Jevtić, Hugo Klajn, Nikola Sučić, Stjepan Betlheim, Milan Geratović, Dezider Julius i mnogi drugi, obilježili su nekoliko desetljeća jugoslavenske psihijatrije. Shizofrenija je bila u središtu njihova interesa; istovremeno je uzrokovala i odražavala njihove frustracije zbog nejasne patogeneze i organskih uzroka bolesti, pesimističnog stava prema mogućnosti liječenja i sprječavanja, nepostojanja jasnog i jedinstvenog seta simptoma, te dubokog i naizgled nepremostivog jaza između pacijenata i liječnika. Sredinom 1920-ih, po povratku iz Beča, Nikola Šugar uveo je terapiju razgovorom (*talking cure*) u Jugoslaviju, prvo u Beogradu, potom u Subotici, ali s ograničenim uspjehom, isto kao i Stjepan Betlheim u Zagrebu. Hugo Klajn psihoterapijom se bavio u privatnoj praksi, dok je u državnim bolnicama prakticirao tradicionalnu psihijatriju. Psihijatri naklonjeni psihoterapiji usvojili su neke marksističke poglede, smatrajući da su mentalna oboljenja simptomi patologije kapitalističkog društva te da ih nije moguće liječiti pristupajući bolestima i pacijentima kao izoliranim i statičnim fenomenima odvojenima od okoline.

Prvo poglavlje, „Reading Psychiatric Case Histories“ (str. 27-62), posvećeno je velikim dijelom temeljnom metodološkom problemu: kako čitati psihijatrijsku medicinsku dokumentaciju. Intervjui su bili temeljni oblik interakcije liječnika i pacijenata, bez obzira kako su psihijatri pristupali mentalnim oboljenjima. Oslanjajući se na koncept lingvističkih zona Mihaila Bakhtina, Antić uočava promjenu do koje je došlo s vremenom: tijekom rata upitnici su postajali kraći i manje detaljni te davali više prostora glasu pacijenata, no uloga psihijatara kao naratora nije dovedena u pitanje. Slučaj „domobrana Branka“, hospitaliziranog u Vrapču krajem 1941. godine (str. 45-47), posebno je ilustrativan: način na koji je psihijatar strukturirao njegov iskaz sugerira

da se Brankovo svjedočanstvo o rušenju crkava, bezbožnosti i lijenosti ljudi – iskustvo koje je on povezivao sa svojim oboljenjem – odnosi na (ne)djela partizana; tek *close reading* narativa, kojeg bilješke psihijatra karakteriziraju kao antikomunistički, otkriva da su počinioci bili njegovi hrvatski sumještani i suborci. Tijekom Drugog svjetskog rata „laboratorijski eksperiment“ postao je dijelom standardne terapije u psihijatrijskim bolnicama u Nedićevoj Srbiji i NDH; dapače, činilo se da je razgovor postao svrha terapije, a ne tek dijagnostičko sredstvo. Kroz cjelokupno razmatrano razdoblje psihijatri su „normalnost“ pacijenata testirali ispitujući njihova shvaćanja društveno, kulturno i povijesno specifičnih pojmova, internalizaciju društvenih normi te snalaženje u trenutnim političkim prilikama, što nije išlo na ruku pacijentima koji su u golemoj većini bili pripadnici niže klase. Ako su tijekom rata pacijenti bili pitani vole li Pavelića ili Nedića te mrze li partizane, nakon 1945. tip pitanja ostao je isti, ali je drugačiji odgovor implicirao nečiju „normalnost“.

Drugo poglavlje, „Change of Paradigm“ (str. 63-96), prati postupni prijelaz s biološko-organskog modela shvaćanja mentalnih oboljenja na psihogeni model, koji je u Zapadnoj Europi bio potaknut *shell shock*-om nakon Prvog svjetskog rata. Drugi svjetski rat za jugoslavensku psihijatriju učinio je ono što je Prvi svjetski rat bio učinio za francusku i britansku: ukazao je na ograničenja biološkog modela i ponudio alternativu. U svega pet godina jugoslavenska psihijatrija transformirana je iz „gotovo u potpunosti organskog srednjoeuropskog okvira u progresivnu paradigmu usmjerenu na psihoterapiju“ (str. 65). Tijekom rata psihijatrijsko razmatranje shizofrenije prvi je puta eksplicitno uzelo u razmatranje čisto psihogena objašnjenja. Preobrazba jugoslavenske psihijatrije bila je brža i temeljitija nego u drugim europskim zemljama, a nakon 1945. Jugoslavija je bila jedina istočnoeuropska socijalistička zemlja u kojoj se razvila potpuno europeizirana psihoanalitička profesija.

Treće poglavlje, „Politics in the Files“ (str. 97-142), analizira politički sadržaj narativa pacijenta u vrijeme kada se činilo da je od politike nemoguće pobjeći, a kada su svaki politički čin i izjava mogli imati katastrofalne posljedice. Mnogi štćenici psihijatrijskih bolnica burno su reagirali na režimske zahtjeve za apsolutnom odanošću; osjećali su da ih ne mogu ispuniti. Jedan pacijent, seljak iz Bosne, sažeo je doživljaj te „zamke“: „čim se spomene politika, počnem se tresti“, kazao je (str. 106). Politička pitanja bila su u središtu mnogih narativa psihijatrijskih pacijenata, koji su se o svojim najintimnijim osjećajima izražavali u političkom i ideološkom registru. Privatno je postalo političko; osobni narativi postali su potpuno ideologizirani. Pacijenti su naglašavali prijateljstva i romantične veze s poznatim državicima, ponekad s obje zaraćene strane. „Romantična veza“ s Hitlerom davala je privid sigurnosti „ženama koje su se osjećale posebice bespomoćnima i ugroženima u trenutnom socio-političkom kontekstu“ (str. 99). Antić naglašava da je malo pažnje poklanjano nacionalnom pitanju i sukobu, već da je iskustvo proživljenog nasilja bilo u središtu narativa pacijenata. Mnogi od njih iskazivali su uopćen strah od partizana. Zbog činjenice da je taj strah ponekad bio praćen implicitnom podrškom partizanskim ciljevima, Antić sugerira da su partizani postali „prazni označitelj“. Čak i pacijenti koji su bili u nekoj od vojnih jedinica tek su površno razumijevali tko su bili ustaše, nacisti ili komunisti. Umjesto da proizvode „nemilosrdne, disciplinirane, ideološki osviještene i lojalne ratnike“, domobranska vojska, pa čak i ustaške jedinice unovačili su „alarmantan broj zbunjenih, prestrašenih i uopće politički nepismenih regruta“ (str. 126-7), a i među pripadnicima Ljotićeva Srpskog dobrovoljačkog korpusa bilo je sličnih slučajeva: Mladen, hospitaliziran zbog shizofrenije, borio se protiv „komunističkih bandita“ iako je želio osvetiti smrt svoga brata, kojega su ubili Nijemci (str. 130-1).

Četvrto poglavlje, „Fascism and Psychoanalysis: ‘Re-educating’ the Communists“ (str. 143-185), najvjerojatnije će privući posebno zanimanje čitatelja. Poglavlje obrađuje slabo poznat a fascinantan slučaj Zavoda za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci u kojem je između svibnja 1942. i listopada 1944. „liječeno“ 1270 mladih pripadnika partizanskog pokreta iz Srbije. Dio srpskih kolaboracionista pojavu komunističkog pokreta otpora interpretirao je kao „tragičnu posljedicu općeg političkog neznanja ‘običnih ljudi’ koje je lako zavesti zloćudnim ideologijama“ (str. 149) – no vjerovali su da ovi mogu biti izliječeni preodgojem. „Rehabilitacija“ političkih protivnika nije se uklapala u organicističko shvaćanje društva i biološko-degenerativni model psihičkih poremećaja, koji su u ovom kontekstu implicirali trajno i nezaustavljivo propadanje srpske nacije. Prije svega, tako „benevolentan“ stav bio je u suprotnosti s diskursom Nedićeva režima koji komuniste nije smatrao dijelom srpskog nacionalnog korpusa te je odbacivao mogućnost njihova „povratka“. Nedić i Ljotić shvaćali su ljudski um i društvo u naglašeno rasističkim i organicističkim okvirima, no Ljotić je snažno podupro ideju Miloša Popovića koji je inzistirao da mladi srpski partizani mogu biti iznova rođeni kao srpski domoljubi samo ako se do njih prodre nenasilnim metodama, prije svega preodgojem. To je ovisilo o uspostavljanju povjerenja nalik na odnos pacijenta i psihijatra, što je pak zahtijevalo prihvaćanje psihogenog modela mentalne patologije. Zavod za prinudno vaspitanje omladine bio je prvi slučaj u Jugoslaviji da se o mentalnim oboljenjima govorilo *isključivo* u psihogenetskim, psihoterapeutskim i psihoanalitičkim terminima (str. 145). Situacija je bila paradoksalna jer je kolaboracionistička država koju su vodili fašistički elementi „službeno prigrlila psihoterapiju, ‘terapiju razgovorom’ i svoju vlastitu verziju freudizma kako bi se nosila s problemom nezadovoljne populacije i širenja komunizma“ (str. 144). Popović, upravitelj Zavoda, naglašavao je da „oboljeli“ ne mogu biti smatrani odgovornima za svoju bolest; ona je, naposljetku, pogađala i najbolje elemente srpskoga društva, pogotovo zato što su mnogi „oboljeli“ imali tek površno razumijevanje politike te su se pridruživali partizanima iz praktičnih razloga, često nakon gubitka članova obitelji. Iako zamišljen kao nenasilni preodgoj (štićenici – zapravo zatvorenici – uređivali su svoje novine i vodili kazališnu skupinu), tretman štíćenika s vremenom se pogoršavao, kako se pokazivalo da Popovićev pristup ne daje očekivane rezultate. K tome je Popović nailazio na otpor dijelova Nedićeva režima i njemačkih okupacijskih snaga, koji su cijelu ideju smatrali krajnje opasnom i kojima se činilo da Zavod *stvara* umjesto da *preodgaja* komunističke simpatizere. Svega 104 pacijenata koji su svoju „izliječenost“ dokazali pristupanjem Ljotićevu Srpskom dobrovoljačkom korpusu te djelovanje partijskih aktivista unutar Zavoda, koji su marksističku literaturu čitali ne kako je Popović zamislio, kao sredstvo preodgoja – da čitajući Lenjinova djela uvide greške i neprimjenjivost marksizma na srpske prilike – već za odgoj kadrova, upućuju da njihovi strahovi nisu bili neosnovani.

Peto poglavlje, „Heroes and Hysterics“ (str. 186-225) ističe se uspjelom političkom kontekstualizacijom uzroka, simptoma, razumijevanja i liječenja „partizanske hysterije“ krajem Drugoga svjetskoga rata. Prvi slučajevi zabilježeni su na prostoru Kozare u jesen 1943., što je dalo ime „kozarska hysterija“. Intenzitet neuroze nije se smanjivao s krajem rata, već je rastao te je ona poprimila razmjere epidemije, s oko 5000 zabilježenih slučajeva. Oboljeli su „padali u trans i iznova proživljavali intenzivne emocije povezane s borbom“ (str. 186). Nisu mogli sudjelovati u borbi ni obavljati civilne poslove te su predstavljali prijatnu sebi i okolini. Problemu se moralo oprezno pristupiti jer su oboljeli, kao sudionici partizanskog pokreta, bili heroji socijalističke Jugoslavije, no nove političke elite strahovale su da bi njihova nediscipliniranost mogla dovesti do društvenog kaosa te ugroziti temelje i legitimitet novog režima. Rano je sugerirano da neu-

roza ima specifično jugoslavensko-socijalističke karakteristike koje su upućivale na superiornost novog režima: za razliku od američkih ili engleskih vojnika, koji su se nisu mogli poistovjetiti s ratnim ciljevima svojih elita te su patili od iscrpljenosti i bježali od borbe, jugoslavenski partizani, naprotiv, pokazivali su pojačanu volju za borbom.

Hugo Klajn, koji je postao vodeći ekspert za partizansku histeriju i upravitelj Vojno-psihigijenskog zavoda u Kovinu, gdje je 1945. i 1946. liječio oboljele, smatrao je da su oni ogorčeni jer su očekivali nagrade za žrtvu koju su podnijeli u ratu, no bile su im dodijeljene zadaće koje nisu mogli izvršavati zbog nesposobnosti ili nepripremljenosti. Pojava histerije, koja je pogađala samo partizane iz nižih društvenih slojeva, podudarala se s transformacijom partizanskih jedinica u tradicionalno hijerarhijski organiziranu vojsku tijekom 1943. Antić povlači usporedbu sa sovjetskim partizanima koji su očekivali da će „partizanski etos“ spontanosti i ravnopravnosti (p)ostati dijelom političkog života i nakon rata te su bili teško pogođeni obračunom sovjetskih vlasti s „partizanštinom“ koja je bila smatrana prijetnjom poretku. Klajn je uočio da su preustroj partizanske vojske i kraj rata pružali manje (i drugačiju vrstu) mogućnosti pojedincima da se istaknu i uspnu u hijerarhiji točno u vrijeme kada je to postajalo sve važnije za određivanje njihova budućeg položaja u poslijeratnom društvu (str. 202).

Bila su formirana dva različita pristupa partizanskoj histeriji: s jedne strane, Klajn je naglašavao i utjecaj ratne iscrpljenosti na razvoj bolesti, zagovarao je psihoterapiju i postavljao optimističnu dijagnozu; s druge strane, skupina oko zagrebačkog vojnog psihijatra Josipa Dojča oboljele je smatrala labilnim i psihopatskim ličnostima koji simuliraju poremećaj da bi pobjegli od borbe te se zalagala za stroge disciplinske mjere. Stavovi dvaju skupina odražavali su spomenuti sukob između biomedicinskog i psihogenog modela. No obje skupine naglašavale su „primitivizam“ oboljelih, što Antić interpretira kao „strah od nižih klasa“ (str. 204) te smatra da su psihijatri, neovisno kojoj su skupini pripadali, patologizirali društvenu mobilnost i koristili priliku da posredno kritiziraju društveno-političke promjene. Dojč je otišao korak dalje: suprotstavljajući se ne samo Klajnu već i partijskoj agendi, tražio je od vojnih i političkih rukovodilaca da prepoznaju i prihvate ograničene intelektualne sposobnosti ruralnih i urbanih nižih klasa. U rijetkim obrađenim slučajevima oboljelih partizanki, neuroza je prikazivana kao izraženo seksualizirana – čak homoerotska – te Antić sugerira da su njihovi napadi interpretirani kao izraz agresivne seksualnosti „nove žene“, što je potvrdilo „neprimjerenost“ partizanki u okvirima tradicionalnog morala. Klajnov pristup pokazao se razmjerno uspješnim; istraživanje iz 1957. pokazalo je da se većina pacijenata prilagodila civilnom životu.

Ako peto poglavlje implicira da je Klajnov pristup zacementirao nadmoć psihogene paradigme, epilog, naslovljen „After the War: Adjusting to Socialism“ (str. 226-237), ponovno komplicira stvari, barem što se tiče druge polovice 1940-ih, prije nego što je 1950-ih i 1960-ih (još jednom) potvrđena veza između jugoslavenske i zapadnih psihijatrijskih i psihoterapeutskih tradicija. Na prvom poslijeratnom kongresu jugoslavenskih psihijatara 1946. pojam „psihološke traume“ službeno je uveden u profesionalni rječnik psihijatara. Odbačena je ideja da je nasljednost *jedini* čimbenik u etiologiji psihičkih oboljenja. Tradicionalna paradigma, među ostalim, bila bi kontraproduktivna za reintegraciju bivših pripadnika raznih kolaboracionističkih jedinica. No kratkotrajni pokušaji „staljinizacije“ jugoslavenskog zdravstvenog – a zapravo cjelokupnog znanstvenog – sustava išli su na ruku organskoj, materijalističkoj psihijatrijskoj teoriji i praksi koja se tijekom rata pokazala nedostatnom, što pak upućuje na složene, dvosmjerne i često neočekivane odnose između političkog i znanstvenog polja. U konačnici, cjelokupno iskustvo rata središnji je motiv knjige. Primjer Zavoda za prinudno vaspitanje omladine pokazuje da

dominacija psihogenog modela nije uspostavljena s pobjedom Narodnooslobodilačkog pokreta i socijalističkom revolucijom, a ideja o preodgoju u Zavodu baštinila je elemente psihijatrijskih debata iz 1930-ih. Kao dio ili nasuprot tog kontinuiteta nalazi se rat, koji je, kako Antić zaključuje, bio „golem (i duboko tragičan) historijski eksperiment koji je ispitivao komparativnu psihijatrijsku relevantnost nasljednog i društveno-kulturnog konteksta“ (str. 230) te koji je u konačnici „razriješio duboku epistemološku krizu“ (str. 241).

Ova knjiga nije tek uspješan primjer interdisciplinarnе historiografije koja pouzdano gradi i s lakoćom brani svoj višestruki (sub)disciplinarni identitet; ona je i uvjerljiv odgovor na sad već klišeizirano pitanje ima li smisla dalje se baviti „ustašama, partizanima (i Nedićevcima, Ljotićevcima i četnicima)“ te primjer kako to napraviti na način da od knjige profitira raznovrsno čitateljstvo.

Vedran Duančić

Drago Roksandić i Vlatka Filipčić Maligec, *Kultura hrvatskog antifašizma. Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske (Topusko, 25. – 27. lipnja 1944.). Između „mjesta pamćenja“ i kritičke refleksije, Zagrebačka naklada – Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2016, 304 str.*

U vremenima kada su događaji iz NOB-a kontaminirani različitim prikazima i tumačenjima istih zbivanja, a njihove interpretacije svoja polazišta imaju u ideloškim stavovima, godine 2016. tiskana je knjiga Drage Roksandića i Vlatke Filipčić Maligec *Kultura hrvatskog antifašizma*, koja bez predrasuda koristi izvore, sjećanja, fotografije postavljajući jedan kulturni događaj – *Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske* – u širi kontekst kulture i kulturne politike hrvatskog antifašizma nastojeći dati svoj pogled na pripreme, tijek i prijepore među sudionicima Kongresa održanog u Topuskom 25., 26. i 27. lipnja 1944.

Budući da se do danas objavljena sjećanja sudionika Kongresa ne podudaraju, što je pak posve razumljivo kad se zna da pojedini događaj svatko od onih koji su u njemu sudjelovali, nakon prolaza vremena, zbog svojih svjetonazora ili političkog opredjeljenja, pamti na drugačiji način, obično ističući jedne, a zanemarujući druge činjenice, to je slučaj i sa sjećanjima i tekstovima onih koji su se bavili *Prvim kongresom kulturnih radnika Hrvatske*. Autori ponajprije utvrđuju da u četverotomnoj zbirci Zbornika dokumenata ZAVNOH-a ima tek nekoliko dokumenata koji se izravno odnose na Prvi kongres kulturnih radnika te da oni ne daju detaljniji uvid u njegov rad, dok znanstveni skup organiziran u prigodi 30. obljetnice održavanja Kongresa naslovljen *Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj* (1974.) i tiskani zbornik radova godinu dana kasnije sadrže tek kraći prigodni članak Vice Zaninovića. Arhivsko gradivo o *Prvome kongresu kulturnih radnika Hrvatske*, koje su pripremili Ivan Jelić i suradnice Slavka Kalinić i Ljiljana Modrić, a koje je objavljeno kao izbor iz građe u *Časopisu za suvremenu povijest* (II. i III. / 1976.), samo su svojevrsno vraćanje duga iz 1970. godine nastalog uslijed restriktivne politike u vrijeme objavljivanja Zbornika dokumenata. Nadalje, s obzirom na činjenice da su Dnevnički zapisi (oblikovana sjećanja Vladimira Nazora) ograničeni na razdoblje od siječnja do svibnja 1943., te da jedan od glavnih organizatora skupa Marijan Stilinović nije o tomu ništa objavio, a Ivo Vejvoda svoju šutnju o Kongresu posmrtno prekinuo tek godine 2013. zapisom da je „[...] sramota što nema nijedne naučne sinteze kulturnog fenomena u našoj revoluciji [...]“, autori zaključuju da Prvi kongres nije nikad prestao biti povod prijemima na raznim kultur-

nim frontovima i to od 1944. godine do danas. Ne nalazeći u sjećanjima i dostupnoj literaturi odgovore na brojna pitanja (npr. Tko je sve sudjelovao u kongresnim raspravama? Tko je imao status sudionika Kongresa? Tko je bio, a tko nije bio na svečanoj sjednici? Koliko je i u čemu sve sudjelovao Vladimir Nazor kada je riječ o Kongresu?...), sagledavši važnost sekundarnog izvora – velikog broja fotografija te ponovnim isčitavanjem korištenih i nekorisćenih izvora odlučili su učiniti iskorak i odmaknuti se od mistifikacija nastalih „[...] u funkciji utilitarnih potreba razdoblja nakon 1945. godine [...]“.

Mislim da su u tomu uspjeli! Pred nama je knjiga *Kultura hrvatskog antifašizma* s odgovarajućim podnaslovom koji umnogome određuje pristup temi: *Između „mjesta pamćenja“ i kritičke refleksije*.

Knjigu čine četiri cjeline – prva, koju autor Roksandić naslovljuje *Iznevjerena tradicija*, podnaslovima je podijeljena na podteme: *Partizanski ver sacrum, Lijeva strana kulturne fronte u Hrvatskoj, Narodnooslobodilački rat u Hrvatskoj kao fenomen masovne kulture, Od agitacije i propagande prema angažiranoj umjetnosti, Kongresne debatne rutine i iskoraci. Zaključna razmatranja* ističu da je Kongres bio multimedijalni događaj i da se zbilo u vremenu kada je partizanski pokret ojačao vojno i institucionalno te kada je širi politički kontekst bio važan čimbenik, a „partizanska Jugoslavija“ i „partizanska Hrvatska“ bile međunarodno sve prepoznatljivije i priznatije. Temu zatvara objašnjenjem o onomu što se kasnije dogodilo s ključnim osobama koje su sudjelovale u organizaciji i radu Kongresa.

Utvrđuje da bi bilo pogrešno svesti Kongres u Topuskom na razinu partijsko-političke instrumentalizacije, iako su najvjerojatnije i Karlo Mrazović – Gašpar i Andrija Hebrang čitali sve referate kao i prijedloge završnih dokumenata, jer Kongresa ne bi ni bilo da partizansku Hrvatsku nisu stvarali partizani – kulturni radnici budući da su se do lipnja 1944. u partizanskom pokretu u najvećem broju okupili svi akteri hrvatske kulture i umjetnosti iz razdoblja prije 1941. godine. Ukazuje i na sastav radnog predsjedništva u kome nije bilo više članova Sazivačkog odbora Kongresa i da Đoka Petrović i Ivan Supek nisu ni bili članovi Sazivačkog odbora te da je sastav Počasnog radnog predsjedništva bio politički i kulturno promišljen i Kongresu otvorio svjetska obzorja s jakim sveslavenskim epicentriranjem. Analizira poruke iz pozdravnih govora Franje Gažija, general-lajtanta Ivana Gošnjaka, Moše Pijade, Erosa Sequija, Zdenka Štambuka, Ive Tjardovića... te će primjerice u govoru Franje Gažija, istaknutog HSS-ovca, uočiti tri naglaska: prvo, da se treba ponositi odabirom puta, drugo da je JNOF-a jamstvo ujedinjenja svih poštenih ljudi i treće da je u toj istoj dvorani održana sjednica Hrvatskog sabora. Zaključit će da su različiti akteri slali različite poruke iako su imali prividno zajednički nazivnik u paroli „Smrt fašizmu – sloboda narodu“, ali da između hrvatsko-talijanskog pomirenja i zajedničkog južnoslavenskog odlaska na moskovsku pozornicu, između kulturno-emancipacijski naglašenog narodnooslobodilačkog programa i obračuna po matrici „Tko nije s nama taj je protiv“, ipak postoje nepremostive razlike. Iščitat će na primjereniji način poruke organizatora, objasniti razmimoilaženja među pojedinim sudionicima, upozoriti na nelogičnosti nekih tvrdnji te demistificirati dotadašnje napise o nekim uputama kao direktivnim dokumentima (budući da su one bile samo sakupljeno iskustvo koje je Narodnooslobodilački pokret u Hrvatskoj do tada imao). Tako će primjerice upozoriti da „Pismena propaganda Propodjela Zavnoh-a“ ima ne samo snažan mobilizacijski naglasak već i jasan stav da se nakon oslobođenja računa samo na ljude od pera koji su suradnici NOP-a na neoslobođenim krajevima te da se ne računa na one koji su surađivali ili surađuju u glasilima NDH.

Drugu cjelinu čine poglavlja: *Glazbeno-scenski program, Izložbe: slikarska, fotografska, tisak i Sudionici i njihove kulturne legitimacije*. Autorica Vlatka Filipčić Maligec objedinjuje ih naslovom *Kulturna multimedijalnost Kongresa* kojim ukazuje na događanja, multimedijalnost, probleme u organizaciji, sukobe i razmimoilaženja te analizira postojeći popis učesnika pa potom slijedi revidirani popis učesnika s osnovnim biografskim podacima (doduše bez jedinstvenih kriterija). Kao najčešći izvor podataka koristi Hrvatski biografski leksikon.

Treću cjelinu čine *Izvori i literatura* koja je podijeljena na Neobjavljene izvore (koji se nalaze u Hrvatskome državnom arhivu i Nacionalnoj sveučilišnoj knjižnici), Objavljene izvore te internetske izvore (ukupno 10 str.).

Četvrti dio čine *Prilozi* – njih ukupno 6 – Prilog br. 1.: Dopis Propodjela Oblasnog NOO-a za Istru – Prop-odjelu ZAVNOH-a od lipnja 1944.; Prilog br. 2.: dopis Ive Vojvode Mladenu Ivekoviću od 11. lipnja 1944.; Prilog br. 3.: Pismo – Poziv Mladena Ivekovića Miroslavu Krleži iz lipnja 1944.; Prilog br. 4.: Realizirani program rada Prvog kongresa kulturnih radnika Hrvatske; Prilog br. 5.: Stenografski zapisnik Prvog kongresa gdje su radovi – referati po pojedinim temama [Put naše književnosti (Petra Laste), O našoj publicistici (Mladena Ivekovića), Kazalište u Narodnooslobodilačkoj borbi (Đoke Petrovića), Narodni samoaktivizam u umjetnosti (Ivana Čaće), O likovnoj umjetnosti (Vanje Radauša), O razvitku seljačkog slikarstva i književnosti (Franje Mraza), O glazbi (Miroslava Špilera), Nauka i društvo (Ivana Supeka), O arhitekturi (Kazimira Ostrogovića)] umetnuti na ona mjesta u Zapisniku gdje kronološki po logici događanja trebaju i biti te na kraju Prilog br. 6.: Odgovor Odjela informacija ZAVNOH-a Komisiji pri predsjedništvu ZAVNOH-a od 2. rujna 1944. (da sve ustanove preuzima Odjel, navodi se koji dnevnic, tjednici, mjesečnici trebaju prestati izlaziti, listovi za koje se predviđa da će nastaviti izlaziti pod starim ili novim imenom, koja izdavačka poduzeća treba preuzeti, koja privatna izdavačka poduzeća bi, naravno pod nadzorom, trebala nastaviti raditi, koje tiskare nastavljaju rad s povjerenikom i koji će listovi u trenutku ulaska partizanske vojske u Zagreb nastaviti izlaziti). Šest priloga, smisleno odabranih, svojim sadržajem potvrđuju, dopunjuju ili upućuju na problematiku na koju su autori prethodno ukazivali ostavljajući dovoljno prostora za stjecanje vlastitih saznanja i zaključaka o Prvom kongresu kulturnih i javnih radnika Hrvatske.

I na kraju spomenimo da su uz autore svoj obol nastanku knjige dali recenzenti Damir Agičić i Filip Škiljan te urednik Krešimir Maligec. Lekturu potpisuje Samanta Paronić, a likovnu opremu naslovnice Tihomir Tikulin.

Knjiga je tiskana u izdanju Zagrebačke naklade i Filozofskog fakulteta u Zagrebu – Centra za komparativnohistorijske i intelektualne studije i objavljena uz financijsku potporu Ministarstva kulture i Ministarstva obrazovanja RH.

Za Istru je zanimljivo (što je i razumljivo) svjedočanstvo Zdenka Štambuka koji je „[...] bez poziva i bez namjere stigao u Topusko [...]“ i priključio se organizatorima te bio zadužen za ustanovljavanje informativnog punkta za doček sudionika i izdavanje propusnica. Pozdravljajući sudionike u ime Istre, Zdenko Štambuk je istaknuo da usprkos masovnim ubojstvima, paljenju sela i pljački Istra vodi odlučujuću borbu za oslobođenje, za sretan život u miru i radu. Ustvrdit će da se prosvjetni i kulturni radnici bore s velikim poteškoćama, da je Istra u posljednjim desetljećima bila prepuštena fašističkoj talijanizaciji, da je hrvatski jezik pretrpio teška „iznakaženja“ i u samom dijalektu, a literarni (književni) jezik masama nepristupačan i da je upravo stoga politički rad više nego drugdje vezan uz kulturno-prosvjetni rad, da Istri treba pomoć u kulturno-prosvjetnim djelatnostima budući da se nakon toliko „[...] stoljeća ropstva vraća u [...] krilo hrvatske domovine [...]“.

Iako u dijelu teksta naslovljenom *Prilozi već* u prvome prilogu nalazimo dopis Prop-odjela Oblasnog NOO-a za Istru koji razotkriva probleme s kojima se Istra suočava na polju kulturno-prosvjetnoga rada, a koje je ranije u pozdravnom govoru Kongresa dopunio Zdenko Štambuk, posebno je naglašena činjenica da se u Istri osjeća potreba za kulturnim i prosvjetnim radom, da nema dovoljno kulturnih radnika, uz mišljenje da o radu na prosvjetno-kulturnom polju ovisi i uspjeh borbe i uz objašnjenje da je poziv stigao prekasno da bi istarski predstavnici mogli stići na vrijeme u Topusko. Podatak da su poslali pozdravno pismo Kongresu koje su potpisali „svi kulturni radnici koji rade u Istri aktivno i koji se nalaze u ‘našim redovima‘“ i saznanje o kojim je osobama riječ bez sumnje bi bilo značajni za Istru kad bi pismo bilo sačuvano. Tada bi, naime, postojao podatak koji su to kulturni radnici koji rade u Istri u ljeto 1944. godine. Vrijedi spomenuti da je tijekom NOR-a, kada govorimo o kulturi i onome što danas nazivamo kongresima, skupovima, kolokvijima, Istra uz Dalmaciju bila jedina hrvatska oblast u kojoj je samo četrdesetak dana nakon Kongresa kulturnih radnika u Topuskom održana Konferencija kulturnih i javnih radnika Istre. Održana je u Kožljaku, u selu na sjeverno-istočnom rubu Čepičkog polja, u osnovnoj školi (koju je nota bene izgradila Lega Nazionale kao dio programa talijanizacije Istre), dana 15., 16. i 17. kolovoza 1944. Naime, samo petnaestak dana nakon održanog Kongresa u Topuskom, Kulturno umjetnički odsjek Prop-odjela Oblasnog NOO-a za Istru uputio je obavijest (12. srpnja 1944.) okružnim i kotarskim Prop-odjelima (na tragu zaključaka Kongresa) da se priprema Konferencija kulturnih radnika Istre te da je nužno pristupiti organiziranom kulturnom radu budući da nije dovoljno „ući u oslobođene gradove nego je potrebno i preuzeti sve grane života“. O vremenu i mjestu održavanja savjetovanja, tj. konferencije (kako je u stajalo u pozivu) obavijestit će dana 4. kolovoza uz objavu tko sve prema funkcijama koje obnaša mora nazočiti Konferenciji te kada i gdje mora doći. Među onima koji su trebali nazočiti bili su i članovi kazališnih družina koje su tada djelovale u Istri (Kazališna družina Okružnog NOO-a Pazin, Kazališna družina Okružnog NOO-a za Buzet i Kazališna družina Oblasnog NOO-a za Istru „Otokar Keršovani“) ili su bile u fazi ustrojavanja ili uvježbavanja repertoara (Talijanska kazališna družina) te članovi kazališne družine Zavnoh-a August Cesarec – njih ukupno 69. Činjenica da je organizator Konferencije bio Kulturno-umjetnički odsjek Prop-odjela Oblasnog NOO-a za Istru odredio je osnovne teme Konferencije – organizacija, rad i djelatnost kazališnih družina, organizacija, rad i značaj zidnih novina, usmenih novina, fotosekcija i kina... Iz sačuvanog zapisnika vidljive su teme, imena izvjestitelja pojedinih tema, koje samo prepisuju ono što nalazimo u zapisniku Kongresa. Iz Zapisnika saznajemo imena onih koji su na zadanu temu sudjelovali u raspravi, tijekom konferencije, ali ne i popis onih koji su bili sudionici Prve oblasne konferencije kulturnih radnika Istre. Posredno temeljem Okružnice, rasprave, sjećanja, vijesti ili fotografije može se sa sigurnošću zaključiti da je Konferenciji nazočilo osamdesetak osoba koje kasnije nalazimo na istaknutim funkcijama kao ravnatelje kazališta u Puli i Rijeci, redakcijama novina na području današnje Primorsko-goranske i Istarske županije, kao pročelnike Odjela za prosvjetu i kulturu kotara, odnosno općina u Istri. Jedan će sudionik obnašati i funkciju ministra kulture NRH. Ovi su podaci povezani s onima iz Priloga 6. knjige o kojoj govorimo. Činjenica da je konferencija trajala tri dana, umjesto dva koliko je bilo najavljeno, ukazuje da su u Istri postojali problemi, ali i da su se kroz raspravu i diskusiju stvorili temelji za bolji i uspješniji rad na upoznavanju stanovništva Istre sa zadacima i ciljevima Pokreta i homogenizacije stanovništva, te da je skup organiziran po istom obrascu kao i Kongres u Topuskom.

I na kraju ponovimo da je knjiga Drage Roksandića i Vlatke Filipčić Maligec *Kultura hrvatskog antifašizma* novi pogled na pripreme, tijek i prijepore među sudionicima Prvog kongresa

kulturnih radnika Hrvatske, a autori, analizirajući objavljene i neobjavljene izvore, izdvajaju Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske kao važan događaj postavljajući ga u širi kontekst kulture i kulturne politike hrvatskog antifašizma općenito.

Davor Mandić

Škeljzen Malići, *Kosovo i raspad Jugoslavije*, preveo s albanskog Anton Berišaj, RK Links i Mostart, Beograd 2014, 289 str.

Za generacije rođene i intelektualno formirane u socijalističkoj Jugoslaviji, raspad zemlje i (post) jugoslavenski ratovi koji su uslijedili, bili su po mnogočemu prijelomno, nerijetko i traumatično iskustvo. Dvije velike modernizacijske, emancipacijske i integracijske ideje – jugoslavizam i socijalizam – doživjele su, kako se za sada čini, svoj povijesni slom na južnoslavenskim prostorima, dijelom kao kolateralna posljedica globalnih procesa, a dijelom kao posljedica procesa koji su se desetljećima odvijali unutar samoga jugoslavenskog društva, odnosno jugoslavenskih društava (ako stvari sagledamo iz neke druge perspektive). Mnoge intimne, obiteljske, kulturne i društvene veze i kontinuiteti doživjeli su u tim procesima svoje temeljito protresanje, a svjetonazorske, političke i nacionalne koncepcije svoje redefiniranje. U potrazi za odgovorima u individualnim i kolektivnim suočavanjima s prošlom stvarnošću bivše države i njezinom ulogom u vlastitim životima, taj, na određeni način, presudni generacijski lom, počesto je pratilo „remiksanje“ osobnih sjećanja, potiskivanje i odricanje od „nefunkcionalne prošlosti“, reorganiziranje kolektivnog pamćenja, kao i različite nove konstrukcije nacionalnih i osobnih narativa. Stalna napetost između osobnoga psihološkog i kolektivnog vremena i pamćenja i potrebe njihova usklađivanja, odrazila se prilično zorno u suočavanju s „ubrzanjem povijesti“ i hiperprodukcijom „viška povijesti“ koje je donio raspad Jugoslavije.

Pri takvim, ali i onim bitno objektivnijim i uravnoteženijim autonarativnim zahvatima, interpretacije disolucijskih procesa druge jugoslavenske države, u hrvatskoj su se javnosti do sada uglavnom oslanjale na perspektive i nacionalne narative „temeljnih“ nacionalnih entiteta, prije svega hrvatskog i srpskog, eventualno slovenskog i bošnjačkog, ili pomalo blasfemičnog „jugoslavenskog“, te na njihove dijaloške, najčešće polemičke susrete i srazove. Interpretacijski pristupi ovim složenim procesima iz „rubnih“ vizura, poput makedonske, mađarske ili albanske, ostali su do danas trajno deficitarni u hrvatskoj javnosti i gotovo potpuno zanemareni u historiografskoj publicistici koja se bavi spomenutim razdobljem.

Mogući doprinos nijansiranjem i kompleksnijem sagledavanju procesa raspada Jugoslavije, ali i razdoblja njezina „zrelog“ egzistiranja od 60-ih godina kroz uvid u njezinu kosovsku perspektivu, svakako predstavlja knjiga kosovskoga albanskog intelektualca, publicista i političkog analitičara Shkëlzena Maliqija *Kosovo i raspad Jugoslavije*. Ova „knjiga-dijalog“, kako je u predgovoru karakterizira Maliqi, objavljena je 2014. u Beogradu, u izdanju RK Linksa i Mostarta. Radi se o prijevodu originala objavljenog 2011. u Tirani (*Shembja e Jugosllavisë dhe rrëfime të tjera politike: dialog i Shkëlzen Maliqit me Baton Haxhiun*, UET Press, Tiranë 2011.), koji je s albanskog na srpski jezik preveo Anton Berišaj.

Shkëlzen Maliqi zanimljiva je pojava među kosovskim intelektualcima i javnim osobama. Rođen je u Prizrenu 1947. godine (neki izvori kao mjesto rođenja navode i Orahovac na Kosovu) u obitelji pripadnika pokrajinske partijske nomenklature Mehmeta Maliqija, predratnog komunista i partizana, kasnijeg ministra unutarnjih poslova Kosova i saveznog funkcionara. Ma-

liqi, što je određena rijetkost među kosovskim Albancima, i s majčine strane također baštini „revolucionarni“ background utjelovljen u liku i djelu ujaka Sadika Staviljecija, martira albanskoga antifašističkog pokreta. Djetinjstvo provodi između Prizrena i Prištine, slijedeći putanju očevih političkih funkcija. Kao klasični prizrenski *kasabalijski*, odrasta bilingvalno, spontano oscilirajući između albanskog i turskog, kao izvornog jezika prizrenske čaršije. S druge strane, vrlo rano na savjet obiteljskog prijatelja (učitelja Đona Orošija) počinje sa školovanjem na srpskom jeziku, koji se iz perspektive pokrajinske kulturno-političke elite činio kao neophodna kulturalna kompetencija za bilo kakvu ambiciozniju karijeru u novoj jugoslavenskoj zajednici.

Kao povučen, introvertiran mladić, sklon melankoliji, knjigama i razmišljanju, nakon maturnog rada o Kafki i Camusu, Maliqi 1966., nekoliko mjeseci nakon pada Rankovića, odlazi na studij u Beograd, gdje upisuje Filozofski fakultet. Između svojih brojnih afiniteta (književnost, likovna umjetnost, režija...) odabire studij „čiste“ filozofije. Godine 1968. kao pripadnik radikalne ljevičarske („anarho-liberalne“) studentske grupe sudjeluje u studentskim demonstracijama i nakratko biva uhapšen te osuđen na kraću zatvorsku kaznu, stekavši tako i stanoviti disidentski status. Od odlaska na studij pa do 1982. Maliqi živi u Beogradu, integriran u vibrantni i po mnogočemu „kozmpolitski“ kulturni život tadašnje jugoslavenske prijestolnice. Bavi se restauracijom i konzervacijom srpskih srednjovjekovnih freski po manastirima u unutrašnjosti Srbije, radi na Odsjeku za albanologiju na Filozofskom fakultetu, piše studiju o „vizantijskoj estetici“, intenzivno čita, piše i druži se s različitim profilom ljudi, od sunarodnjaka koji studiraju i žive u Beogradu, kosovskih funkcionara na privremenom radu u upravnim tijelima federacije, pa do političkih disidenata, pisaca, slikara, novinara i konceptualnih umjetnika. Jednim dijelom potaknut promjenom društvene klime u Beogradu nakon kosovskih demonstracija 1981., a s druge strane iz osobnih razloga, Maliqi se nakon 16 godina života u Beogradu vraća u Prištinu, pokušavajući se skrasiti na nekom „mirnom“ poslu koji će mu ostavljati dovoljno vremena za bavljenje njegovim spoznajnim preokupacijama i književnim radom.

Na javnu scenu do tada široj javnosti nepoznati Maliqi stupa 1982. u svojoj 35. godini, u zapaženoj polemici sa srpskim akademikom Pavlom Ivićem na stranicama beogradskog *NIN-a* i prištinske *Rilindje*. Pišući elokventno, odmjereno i upućeno, na besprijekornom „srpskom“ jeziku nekarakterističnom za većinu albanskih intelektualaca, Maliqi se u ovoj polemici suprotstavlja srpskoj nacionalističkoj retorici, artikulirajući umjerene albanske stavove i oslanjajući se u svojoj argumentaciji na ustavnopravnu baštinu jugoslavenskoga federalnog modela. Gotovo preko noći Maliqi, od izgubljenog i zabludjelog sina, postaje uzdanica „ustavobraniteljskog“ dijela kosovske albanske javnosti, duboko pogođene i demoralizirane prevladavajućim antialbanskim tonovima u medijima nakon kosovskih događaja iz 1981.

Posljednje desetljeće postojanja jugoslavenske zajednice, Maliqi intenzivno objavljuje različite publicističke tekstove u jugoslavenskoj štampi, izvan Kosova najčešće u Sloveniji i Hrvatskoj, postajući tako na neki način „glasom Kosova“ za određeni dio tadašnje liberalne intelektualne javnosti „gladne“ insajderskih, nefriziranih informacija o ovoj iz njihove perspektive zabačenoj jugoslavenskoj pokrajini. Krajem 80-ih aktivno se uključuje u različite političke inicijative, angažirajući se posebno oko osnutka UJDI-a (Udruženja za jugoslavensku demokratsku inicijativu), kao „prvog političkog jugoslovenskog alternativnog udruženja“.

U 90-im Maliqi intenzivira svoj politički angažman u kosovskoj alternativni (Kordinacioni savet političkih partija Kosova, Kordinacioni savet političkih partija Albanaca u Jugoslaviji, Socijaldemokratska partija Kosova...). Postaje jednim od osnivača Helsinškog odbora Kosova i Fonda za otvoreno društvo Kosova, čiji je bio predsjednik. Politički angažman prati i inten-

zivna publicistička i promotivna djelatnost koja se nastavila i u 2000-im – autorstvo 7 knjiga, uređivanje časopisa *Fjala*, *Thema*, *MM* i *Art*, brojni komentari i analize u kosovskim i albanskim medijima na temu politike i umjetnosti, prevoditeljska djelatnost, rad na promoviranju i populariziranju suvremene kosovske umjetničke scene... Danas Maliqi, potpuno u duhu kako sam kaže „nasilnog“ preusmjeravanja svojih interesa, radi kao savjetnik albanskog premijera Edija Rame.

Kao osoba s takvim biografskim i društvenim referencama, Maliqi je tokom života bio u prilici iz prve ruke upoznati većinu aktera kosovskoga javnog života posljednjih tridesetak godina, a zahvaljujući svome dugogodišnjem boravku u Beogradu, kontaktima diljem bivše Jugoslavije i integriranosti u jugoslavenski kulturni prostor, i brojne javne osobe s područja čitave bivše države, što ovu knjigu čini još zanimljivijom i vrednijom.

Knjiga *Kosovo i raspad Jugoslavije* predstavlja jedan hibridni oblik memoarističke publicistike, izdanak određene vrste „kulture sjećanja“, nešto što Maliqi autorefleksivno naziva „knjigom-dijalogom“. Knjiga je to koja hrvatskom čitatelju otvara perspektivu jednoga novog sagledavanja povijesti Druge Jugoslavije i njezina raspada iz perspektive netipičnoga albanskog intelektualca, čija su razmišljanja bez obzira na svoju mnogostruku „netipičnost“, ipak dovoljno generacijski, „etnički“ i svjetonazorski reprezentativna i poticajna.

Okosnicu knjige čine intervjui i razgovori Shkëlzena Maliqija s novinarom i urednikom Batonom Haxhiuom vođeni tijekom gotovo dva desetljeća, koji su za potrebe ove publikacije redigirani, dopunjeni i integrirani u najopsežniju cjelinu knjige nazvanu *Dijalog*. Uz uvodno poglavlje *Napiši to Zeni! Predgovor srpskom izdanju*, u kojem Maliqi elaborira historijat i motivaciju za nastanak knjige te razloge njezine stanovite „nedovršenosti“, treću cjelinu knjige čine *Tri eseja*, intimistički autorski tekstovi ranije objavljeni u različitim kosovskim i albanskim publikacijama u kojima se Maliqi bavi nekim od istaknutih protagonista kosovske političke scene (Ibrahim Rugova, Fehmi Agani, Gafur Kiseri...) s kojima je svojedobno surađivao i koje je dobro poznao, ali i svojim životom u Beogradu i odnosom prema „liberalnom i kozmopolitskom“ duhu ovoga grada.

Središnja i najopsežnija cjelina knjige, već spomenuti *Dijalog*, strukturirana je u osam poglavlja koja uz brojne nelinearne digresije i reminiscencije prate određene faze u životu Shkëlzena Maliqija u interakciji s društvenim i političkim kontekstom vremena u kojem se zbivaju.

U poglavlju *Uvod*, Maliqi se vođen Haxhiujevim pitanjima prisjeća polemike s akademikom Ivicem iz 1982., koja je ujedno predstavljala i njegov debi u široj jugoslavenskoj javnosti. Maliqi nastoji objasniti svoju motivaciju za ulazak u javnu arenu, političko-medijisku situaciju u zemlji i svoju tadašnju osobnu životnu i intelektualnu poziciju. Kroz tu inicijalnu temu, razgovor ove dvojice sugovornika putem različitih „hiperlinkova“ klizi i digresira na sve strane, ocrtavajući konture jedne složene društveno-političko-intelektualno-nacionalne-intimne kompozicije – kosovske demonstracije 1981., priroda tadašnje antialbanske kampanje u medijima, razgovori s ocem o situaciji u političkom rukovodstvu, čitanje literature o albanskom pitanju, krugovi u Beogradu u kojima se kretao u 70-im, atmosfera u nacionalističkim krugovima u Srbiji, odnos prema Jugoslaviji i službenom „titoizmu“, miting na Ušću, osnivanje UJDI-a, štrajk albanskih rudara u Trepči i Kučanova izjava o obrani avnojevske Jugoslavije, protestni skup u Cankarjevom domu u Ljubljani, brutalna policijska represija na Kosovu u 80-ima, ukidanje autonomije Kosova i ustavna kriza, susret s Kučanom na skupu PEN kluba na Bledu...

Poglavljem *Šezdesete* Maliqi nas uvodi u svoje djetinjstvo i povijest svoje obitelji te mentalitetsku i patrijahalnu strukturu albanske obitelji – Kosovo, Prizren, veze s Turskom i osmanskim nasljeđem, modernizacija pokrajine, školovanje na albanskom i srpskom, indoktrinacija i utjecaj

komunističke ideologije, apokrifna antienerveristička obiteljska legenda o pogibiji ujaka Sadika Staviljecija u Tirani, obilno, svaštarsko čitanje, utjecaj egzistencijalističke literature na intelektualno formiranje, učestale selidbe na relaciji Prizren-Priština, enverizam i titoizam, emancipacija Albanaca, stvaranje pokrajinske kulturne i političke elite, ambivalentna politika federalne države na Kosovu, Prizrenski proces, adolescentske „patnje“, pritisak provincijskog mentaliteta, razmišljanja o religiji i Bogu, opredjeljenje za filozofiju, odnos s roditeljima...

Život u glavnom gradu Jugoslavije prati Maliqijev odlazak na studij u Beogradu i donosi utiske o glavnom gradu federaciju krajem 60-ih – dileme oko izbora studija, rano detektirana talentiranost za filozofiju, razlog za izbor Beograda kao mjesta studiranja, atmosfera u Beogradu nakon Rankovićeve pada, lik oca Mehmeta, materijalne prilike u obitelji, skroman studentski život u Beogradu.

Poglavlje *Šezdeset osma* – u kojem Maliqi detaljno, s dosta humora i autoironije, ali i iskrene ogorčenosti tadašnjim postupcima represivnog aparata, opisuje svoje sudjelovanje u studentskim demonstracijama na Beogradskom univerzitetu – spada vjerojatno u najživopisnija poglavlja knjige. U njemu se prikazuju korijeni „radikalne“ studentske grupe kojoj je pripadao Maliqi, regrutiranje u anarho-liberalnu grupu koja djeluje s radikalno lijevih pozicija, ozljede u sukobu s policijom prilikom demonstracija protiv Vijetnamskog rata 1966., praćenje i komentiranje aktualnih događaja u zemlji i svijetu, piknik na Avali s disidentskim profesorima s fakulteta neposredno prije izbijanja demonstracija, švercanje u studentskom domu *Rifat Burdžević* kod prijatelja i zemljaka Gafura Kiserija, uključivanje Maliqijeve grupe kao „najorganizovanije i najradikalnije“ u studentski pokret i podršku demonstracijama, atmosfera studentskog bunta, proglašenje *Slobodnog univerziteta Karla Marxa*, svakodnevni organizacijski rad (održavanje veze s profesorima i drugim studentskim grupama, šapirografiranje materijala, dijeljenje letaka, organiziranje skupova, dežuranja pokraj telefona i praćenje vijesti...), večernja zasjedanja studentskog plenuma, deklaracije i zaključci, zahtjevi studenata, društveni život koji je pratio studentsku pobunu (koncerti, predstave, recitali, vatrene diskusije, alkohol, mala „izdaja revolucije“ zbog gledanja finala europskog prvenstva u nogometu...), hapšenje prilikom dijeljenja letaka i usputne batine u „marici“, sprovođenje na razgovor s istražnim sucem i osuda na 10 dana zatvora, informativni razgovori kod „inspektora Pantelića“, Titov manevar „podrške“ studentima nakon povratka iz Bukurešta, odlazak noćnim vlakom u Prištinu i povratak nakon jedne noći na Kosovu, strahovanja obitelji za njegovu sudbinu, skeptičnost u ishod i krajnji doseg studentskog pokreta, postupni raspad studentske grupe kojoj je pripadao i razočaranje cijelim pokretom...

U poglavlju *Sedamdesete* Maliqi se na početku vraća svom dolasku u Beograd i opisuje svoju poziciju kao Albanca u Beogradu. Izuzetno su zanimljiva i njegova zapažanja o percepciji Albanaca i Kosova u građanskim krugovima u Beogradu. Maliqi elaborira svoje utiske o političkoj situaciji u zemlji, odnosu prema aktualnom režimu i njegovoj ideologiji, svome odnosu prema „pitanju Kosova“, ideološkom razlazu s ocem, krugu srpskih prijatelja disidenata u kojem se kretao, hapšenjima prijatelja i njihovim iskustvima iz zatvora, o beogradskim Albancima, počecima svoga interesa za bizantsku umjetnost, upoznavanju srbijanskog sela uz restauratorski i konzervatorski rad u pravoslavnim manastirima, radu u Albanološkom institutu... Na samom kraju ovoga poglavlja Maliqi vrlo koncizno i upečatljivo sumira svoje viđenje Druge Jugoslavije i njezinog po njemu emancipacijskog (društvenog i nacionalnog) djelovanja te ambivalentnosti svoga odnosa spram njezine baštine.

Iako *Osamdesete* počinju podnaslovom „O erupciji srpskog vulkana“, koji na neki način određuje pretežitu tematiku ovog poglavlja, Maliqi se u njemu uz genezu događaja koji su bili

glavni akcelerator raspada Jugoslavije, paralelno bavi i svojim osobnim razmišljanjima i preokupacijama iz toga vremena – preseljenje u Prištinu, posao u Narodnoj biblioteci Kosova, tadašnja lektira, književne ambicije, zapažanja o jugoslavenskoj kulturi i mjestu Kosova unutar nje, raspored političkih snaga na Kosovu, defanziva kosovskog rukovodstva nakon '81., srpska politika na Kosovu, odnos prema Titu kod Albanaca, zahtjevi za „republikom“ i obrana autonomije pokrajine, pojava Miloševića i incident u Kosovu Polju, Miloševićovo rušenje Ustava, pojava Demokratskog saveza Kosova (DSK) i tzv. kosovske alternative krajem '80-ih...

Poglavlje *Devedesete* počinje opisom atmosfere u prištinskoj slastičarnici *Elida* krajem 80-ih i početkom 90-ih, mjestu neformalnog okupljanja kosovskih intelektualaca, novinara, književnika, političara i umjetnika, koji će dobrim dijelom postati glavna kadrovska baza onoga što će u 90-ima postati poznato pod nazivom „kosovska alternativa“. Uz galeriju likova koja nam promiče pred očima, Maliqi minuciozno analizira tadašnju jugoslavensku krizu i njezine kosovske reperkusije, od Deklaracije o nezavisnosti i proglašenja Republike Kosovo u Kačaniku, preko Maliqijeva političkog angažmana, do DSK-ovog i Rugovinog preuzimanja vodeće političke uloge među kosovskim Albancima.

Završno poglavlje cjeline *Dijalog, Zašto je propao mirni otpor*, posvećeno je uglavnom društvenoj i političkoj situaciji na Kosovu 90-ih godina, i prema procjeni samog Maliqija iz predgovora, ima donekle status „nedovršenosti“ – uspostavljenje paralelnog sistema u odnosu na službeni srpski, hegemonija DSK-a u političkom životu, Rugovina mirovna filozofija, „politika nenasilja i čekanja“ i nastojanja oko internacionalizacije kosovskog pitanja, uloga profesora Fehmija Aganija, konvertitske transformacije dijela nacionalne elite, Dejtonski sporazum i njegovi odjeci na Kosovu, propast Rugovine nenasilne politike i pokreta nenasilnog otpora, unutaralbanska previranja, nastanak OVK-a i početak oružanih sukoba.

Cjelina *Tri eseja* sastoji se od eseja „O normalnosti“, „Priča o decembrima Ibrahima Rugove“ i „Seme nezavisnosti“. Kao što je već naznačeno, radi se o prethodno objavljenim esejima u kosovskim i albanskim publikacijama kojima je nadopunjeno originalno izdanje ove knjige iz 2011. „O normalnosti“ je zapravo esej napisan povodom knjige srpskog pisca Vladimira Arsenijevića *Mexico: ratni dnevnik*. U njemu autor potaknut Arsenijevićevom knjigom i opisom atmosfere u Beogradu u vrijeme NATO-ovog bombardiranja Srbije još jednom recapitulira svoj život u Beogradu i svoje osjećaje prema srpskoj prijestolnici i prijateljima iz studentskih dana. „Priča o decembrima Ibrahima Rugove“ jedna je vrsta autorova intimnog svodenja računa s ovom istaknutom figurom kosovske politike i društvenog života. Esaj „Seme nezavisnosti“ posvećen je dvojici važnih figura u procesu osamostaljivanja Kosova i autorovim „ličnim herojima“ – tragično poginulom profesoru Fehmiju Aganiju, glavnoj pokretačkoj i intelektualnoj snazi DSK-a, i pokojnom Gafuru Kiseriju, autorovom prijatelju iz djetinjstva.

Uz sve već rečeno o sadržaju i značaju ove knjige, posebno o njezinom doprinosu multiperspektivnosti viđenja povijesti postojanja i raspada SFRJ iz jedne „rubne“ „nacionalne“ vizure, treba istaknuti još dvije njezine važne dimenzije koje pridonose slojevitijoj i kompletnijoj spoznaji prošle stvarnosti.

Prva od njih odnosi se na stanovitu „eksplanatornu metodologiju“ koju Maliqi djelomično latentno, ali i djelomično eksplicitno demonstrira u ovoj knjizi. Radi se o razvijenoj samokritičkoj svijesti, odnosno samosvijesti, da su osobni sudovi, interpretacije i razmišljanja o Jugoslaviji, Kosovu i svim ostalim velikim pitanjima i temama knjige na određeni način „metastabilni“, uvjetovani određenim društvenim trenutkom i osobnim preokupacijama, afinitetima i eventualnim nepotpunim informacijama. Ovakav pristup interpretaciji sebe samoga i društvenog kon-

teksta u kojem se u određenom vremenskom horizontu nalazi pripovjedač, „svjedok povijesti“ i protagonist određenih događaja, omogućio je Maliqiju da s obzirom na središnju temu knjige izbjegne „crno-bijele“ interpretacije i relativno uravnoteženo razloži emancipacijsko-modernizacijske doprinose jugoslavenskog sustava, kao i njegove brojne deficite.

Druga važna dimenzija je ona generacijski intelektualno autobiografska – inspirativan prikaz intelektualnog i političkog sazrijevanja jedne mlade, senzibilne i znatiželjne osobe, nominalno manjinskog „etničkog“ identiteta u socijalističkoj Jugoslaviji, sa svim lutanjima i dilemama karakterističnim za vrijeme o kojemu je riječ. Iz neke osobne pozicije, radi se o možda i najvrjednijoj perspektivi koju nam ova knjiga otvara.

Tomislav Štuka

Stevo Đurašković, *The Politics of History in Croatia and Slovakia in the 1990s*, Srednja Europa, Zagreb 2016, 225 str.

Osnovni istraživački zadatak koji pred sebe postavlja recentna studija politologa Steve Đuraškovića, nastala kao proširenje autorove doktorske disertacije, jest ispitati kako su politike povijesti i nacionalističke ideologije dviju vladajućih partija u Hrvatskoj i Slovačkoj (HDZ F. Tuđmana i HZDS V. Mečiara) tijekom devedesetih godina prošloga stoljeća korištene od njezinih kreatora za održanje političke moći, a u kontekstu raspada višenacionalnih zajednica. Autor povrh toga nastoji utvrditi postoji li i u kojoj mjeri utjecaj razlika u povijesnome nasljeđu na oblikovanje dviju politika povijesti (ideologiju, ostale politike i moduse vladanja, uključujući sam proces disolucije).

Odabir upravo Hrvatske i Slovačke za sastavnice komparacije Đurašković obrazlaže upadljivom činjenicom da Hrvatska i Slovačka 1990-ih predstavljaju jedine zemlje u regiji Srednjoistočne Europe (uključujući tri baltičke države) koje pokazuju ozbiljnije demokratske deficite. Ta činjenica nameće pitanje na koji način brojni raniji povijesni paralelizmi između dvije zemlje ili naroda/nacije (nezavisnost u ranome srednjem vijeku, Habsburška Monarhija, Austro-Ugarska, nositelji nadnacionalnih identitetskih koncepata čehoslovakizam i jugoslavizam, resentiman prema jačim partnerima u složenoj državi, iste godine povijesnih lomova, satelitske države u II. svjetskom ratu, narativi o tisućgodišnjoj borbi za slobodu), ali i određene specifičnosti povijesnoga razvoja utječu na sličnosti i divergencije u politikama povijesti HDZ-a i HZDS-a. Njihova se ocjena u radovima većine ranijih relevantnih istraživača daje sažeti u definiciju pretpolitičkih nacionalističkih pokreta uvezanih ideologijom eklektičkoga karaktera, odnosno heterogenih izvorišta.

Prihvatajući ovo određenje, autor ranijim razmatranjima ovoga problema (najobuhvatnije je ono Sharon Fisher) predbacuje da ne nude interpretacijsku poveznicu s povijesnim nasljeđem, osobito onim socijalističkoga perioda (koje razjašnjava autorovu provodnu interpretacijsku sintagmu „nacionalizma resentimana“), čime se lišavaju mogućnosti da ponude uvjerljivo objašnjenje zašto su se dva pokreta pokazala u zadobivanju podrške elektorata bitno uspješnijim od nekih stranaka s ideološki „čišćim“ nacionalističkim *backgroundom*.

Fenomen politike povijesti autor određuje, slijedeći doajena ove discipline u hrvatskoj znanosti Tihomira Cipeka, prvenstveno kao uporabu povijesti u svrhu političke legitimizacije, odnosno utjecaj povijesnih narativa i simboličkih praksi na procese izgradnje nacionalnih identiteta, kao i one demokracije i formiranja specifične političke kulture. Kao disciplina politika

povijesti se oblikuje u Njemačkoj devedesetih godina prošloga stoljeća u sklopu istraživanja o utjecaju različitih povijesnih iskustava i sjećanja Istočnih i Zapadnih Nijemaca na proces ujedinjenja te zemlje, da bi se ubrzo prešlo na vezu između teškoća u demokratskoj tranziciji u Istočnoj Europi s različitim fenomenima iz totalitarne, komunističke i fašističke, prošlosti. (Tome se mogu, držimo, pridodati i širi povijesni odnosno akademski konteksti, poput buđenja etničkog, kulturnoga obrata i postmoderne).

Njezini specifični vidovi koje većina istraživača stavlja u fokus svojih studija uglavnom jesu problemi poput uporabe povijesti za političku legitimaciju te pitanje suočavanja s prošlošću i tranzicijske pravde. Teorijsko-metodološki koncept za koji se autor odlučuje jest onaj politološke kulturne poredbe, smatrajući ga osobito pogodnim za proučavanje procesa političke tranzicije i revolucija, u kojima je izgradnja nacionalnoga identiteta bitan faktor. Ovaj pristup, naime, ne tendira ispitivanju međudjelovanja strogo definiranih varijabli, nego, naprotiv, tretira jedinice komparacije u njihovoj povijesnoj i društvenoj specifičnosti, što ga upućuje na iskustvo komparativne historije (prije svega one asimetričnoga tipa), utiskujući Đuraškovićevoj studiji pečat interdisciplinarnih perspektive ne samo u tematskome smislu, već i onom metodološkom.

U prvome poglavlju nakon donošenja pregleda razvoja nacionalnih ideologija, odnosno identitetskih koncepta (pojava konkurentnih supranacionalnih odnosno ekskluzivističkih nacionalno-integracijskih ideologija u 19. stoljeću, rast alternative ekskluzivnoga nacionalizma autonomističkom opozicijom integralističkim projektima „jačega“ etničkog partnera u međuratnome razdoblju, utjecanje komunista nacionalnome sentimentu pri izgradnji pokreta otpora domaćim kvislinzima, poslijeratni centralizam jednopartijske vlasti praćen vjerom u prevladavanje nacionalnih suprotnosti razvojnim ekonomizmom), autor se usredotočava na razdoblje zreloga socijalizma, koje će iznjedruti predložke politike povijesti i ideološke formacije koji će igrati ključnu ulogu pri gradnji politika povijesti vladajućih stranaka u prvom razdoblju tranzicije.

U autonomnoj će Slovačkoj Republici tako husakovska nomenklatura podupirati nastojanja lojalne inteligencije na (re)kodiranju devetnaestostoljetnog narativa o „plebejskoj naciji“ – masovno populariziranoga od međuratnih klerikalnih autonomista – na jezik službenoga marksizma. Time će SNP u djelima povjesničara i, osobito, književnih „nacionalnih bardova“ figurirati kao vrhunac tradicije narodnih buna, a pozitivnom prevrednovanju bit će podvrgnuta i uloga rehabilitiranih „nacionalista“ u slovačkoj Partiji. Obnovljenoj socijalističkoj državnosti povjesničari će pak tražiti preteču u „zlatnom dobu“ Velike Moravske. S druge strane, po smjeni „proljećarskoga“ rukovodstva odnos prema hrvatskoj posebnosti može se opisati kao paradoksalna kombinacija dvije nespojive politike: supresije iskazivanja kulturnoga nacionalizma pratit će ubrzanje procesa afirmiranja republičke državnosti („federiranja federacije“).

Ipak, oba slučaja povezuje funkcija federalizacije kao supstituta zaustavljenog procesa liberalizacije. To za nenamjeravanu posljedicu ima fenomen etnicizacije politike (opisan konceptom „institucionalizacije etničnosti“ R. Brubakera, koji utvrđuje poveznicu lenjinističkoga odgovara na tzv. nacionalno pitanje s jačanjem etničkoga nacionalizma u praksi istočnoeuropskih režima i društava, odnosno njihov utjecaj na političke trendove perioda tranzicije), koji će u slučaju Jugoslavije postati očiglednijim u uvjetima liberalizacije 1980-ih. S obzirom na ulogu pri oblikovanju tranzicijskih politika povijesti Đurašković parnjaka slovačkome oficijelnom „crvenome nacionalizmu“ u hrvatskome slučaju nalazi u političkoj misli, odnosno filozofiji povijesti Franje Tuđmana, prominentnoga partijskog povjesničara koji je zapao u nemilost zbog svojih pokušaja revizije određenih dogmi službene partijske historiografije, koji se mogu podvesti pod težnju

nacionalizacije povijesti NOB-a, s naznakama pretpostavljanja nacionalnoga momenta onom klasnom.

U daljnjem razvijanju svoje misli budući će lider HDZ-a u metapovijesnim promišljanjima iz vremena disidentstva ponuditi osobeno organicističko i teleološko viđenje nacionalne povijesti, čiju će jezgru činiti zaključak kako bi mali narodi trebali odbaciti ideje supranacionalnih integracija, s obzirom da se ove u praksi nužno pokazuju kao instrument imperijalizma jačih nacija. Ta će se teza logički nadopunjavati s Tuđmanovim predlaganjem projekta tzv. nacionalnoga pomirenja – preuzeta od nekadašnjega ustaškog dužnosnika M. Luburića – zapravo poziva ustašama i komunistima, odnosno njihovim ideološkim ili biološkim potomcima da se zajedno okupe oko borbe za hrvatsku nezavisnost, a protiv navodne srpske hegemonije.

Međutim autorovo viđenje tuđmanizma kao jedne kompleksne nacionalističke ideologije izrazito osobne inspiracije, odnosno pretežito originalnih karakteristika, moglo bi se, čini nam se, u određenoj mjeri dovesti u pitanje. Naime, ispravno izdvajajući zazor spram supranacionalnih ideoloških i identitetskih koncepata kao jezgrenu misao Tuđmanove ideologije, Đurašković propušta pobliže odrediti njezine intelektualne korijene. Prema (i) našem mišljenju, nit njihove geneze, uz uvažavanje svih dijakronijskih modifikacija, bi valjalo pratiti još od političkoga mišljenja grupe međuratnih hrvatskih lijevih intelektualaca razočaranih integralističkim idejama svoje mladosti (indikativna je u ovome smislu, primjerice, Tuđmanova fascinacija kerestinečkim klicanjem „sovjetskoj Hrvatskoj“).

Najznačajnije i najdugovječnije ime ove generacije svakako je ono pisca Miroslava Krleže, Tuđmanova poznanika, ali kroz desetljeća i jednoga od najkrupnijih intelektualnih pojava hrvatske i jugoslavenske Partije. Krleža u svome djelu znatno prije slovačkoga husakovskog barda Vladimira Minača gradi osobenu viziju rebelskoga, klasnog hrvatstva, koji svoju zaokruženu poetsku apoteozu zadobiva u plebejskome martirologiju *Balada Petrice Kerempuha*. Premda ne može biti govora o njegovome sustavnom njegovanju kao u slovačkome slučaju, ovakav će tip lijevoga nacionalizma zahvaljujući Krležinom gotovo sakrosanctnom statusu u određenome smislu biti „prokrijumčaren“ i u oficijelnu kulturu socijalističke Hrvatske (dakako, ne zanemarujući ne manje bitan fenomen Krležina jugoslavenstva).

Pukim slučajem se zasigurno ne može smatrati činjenicu da će neki će od Krležinih najznačajnijih literarnih discipula proisteklih iz predratnoga kruga „pečatovaca“ poput Ranka Marinkovića ili Petra Šegedina (u čijim „proljećarskim“ esejima krležijanska vizija nacionalnoga identiteta dobiva nekovrsnu svoju daljnu razradu) devedestih godina, donekle usporedivo sa svojim slovačkim kolegama, prihvatiti Tuđmanov politički projekt kao ostvarenje vlastitih ideala (uostalom, ne ukazuje li na ove tijekomve simbolički i jedna karakteristična kasnotuđmanistička groteska u vidu proslave Poglavarova rođendana kazališnom obradom Krležinih *Balada*, znakovito naslovljenih stihom *Seh križnih putev konec i kraj?*). Stoga se, usudit ćemo se ustvrditi, veze Tuđmanova mišljenja s tradicijama hrvatske (komunističke) ljevice otkrivaju u mnogostrukijoj, pa i intimnijoj uvjetovanosti od one na koju bi mogla upućivati sama karijera partijskoga historičara, odnosno strukturne podloge „etnicizacije politike“ kasnoga jugoslavenskog socijalizma.

Kako autor pokazuje u drugome poglavlje svoje studije (o politici povijesti i vlasti u Hrvatskoj i Slovačkoj 1990-ih), obje partije pozicije moći zadobivaju u kontekstu akutne krize, koja donosi imperativ nacionalne homogenizacije. U Slovačkoj Mečiar gradi popularnost na rastućem nezadovoljstvu upravljačkom izvedbom prve postkomunističke garniture na vlasti, koju dio javnosti smatra odgovornom za pojave ekonomskih teškoća i društvenoga raslojavanja uslijed otpočetoga procesa privatizacije, ali i popustljiv odnos prema svojim liberalnim partnerima u

Pragu. Tuđmanov HDZ pak pobjeđuje na prvim višestranačkim izborima u uvjetima ofenzive Miloševićeve politike na *de facto* konfederalistički ustavni aranžman Jugoslavije.

Ideologija HZDS-a preuzela je već uobličene ideje platforme grupe nacionalističkih intelektualaca okupljenih oko Matice slovačke, koji su na krizu reagirali pozivom na stvaranje svenarodnoga pokreta independističkoga usmjerenja kao alternative navodnome jalovom stranačkom politikantstvu, pri čemu je osobito bitno da su kako sastav ovoga miljea, tako i njihove ideje odavale poveznicu s „crvenim nacionalizmom“. Populistički program nove stranke smjerao je delegitimizaciji s jedne strane „praških Slovaka“ iz VPN-a, koji su predstavljani kao kulturno otuđene elite intelektualaca u službi tuđih interesa (odbacivanje češke tradicije liberalizma povezovalo je Mečiarov pokret i s međuratnim autonomistima, ali i s oficijelnim stavovima komunističkoga razdoblja), a s druge revizionističke desnice (SNS), prvenstveno obranom tradicije SNP-a.

Jednako se tako pokazao i uspješnijom alternativom nasljednicima izvornoga ludakizma, nasuprot kojih je HZDS kao adut imao i već javljajuću nostalgiju za socijalnom sigurnošću i relativno zadovoljavajućim životnim standardom husakizma (što predstavlja sukob s Crkvom, dok će Crkva ostati nedeklarirani saveznik HDZ-a). U tome smislu autor prihvaća ocjenu mečiarizma kao „očuvanja prošlosti u sadašnjosti“ (G. Eyal). S druge strane, u program HDZ-a jednostavno je pretočen Tuđmanov eklektički (vertikala Starčević-Radić-hrvatska ljevica), transideološki koncept nacionalizma, koji u predizbornoj kampanji 1990. uspijeva zadobiti prednost nad reformiranim komunistima te liberalnom, umjereno nacionalističkom Koalicijom narodnoga sporazuma, oslikavajući prve kao marionete Beograda, odnosno predbacujući potonjima manjak odlučnosti u artikuliranju hrvatskih interesa. Tijekom prvih godina može se govoriti o svojevrsnom „zlatnom razdoblju“ njihovih politika povijesti.

Tako u Hrvatskoj s eskalacijom krize i izbijanjem otvorenoga rata, u namjeri homogenizacije političkih aktera oko cilja obrane nacionalnoga suvereniteta i teritorijalnog integriteta, Tuđman zauzima pomirljiviji stav prema opoziciji, pozivajući je u Vladu nacionalnoga jedinstva te obznajuje kraj ideološkoga građanskog rata koji traje od II. svjetskoga rata. Iz toga razloga, ali i zbog podrške međunarodne zajednice, osuđuje proustaški ekstremizam HSP-a. S druge strane, narativ nacionalnoga pomirenja iskazuje kao inherentno antagonizirajući prema srpskoj zajednici u Hrvatskoj, što se ogleda, primjerice, u navadi da se komunistički zločini pripišu partizanima srpske nacionalnosti (što prerasta u „pomirateljski“ ekvivalent Jasenovca). Povrh toga, Tuđman nakon Sarajevskoga primirja i s eskalacijom sukoba u BiH, uz tinjajući frakcijski rat u HDZ-u, sve očitije počinje provoditi ambivalentnu, dvostruku politiku javne osude ekstremizma, uz istodobno popuštanje radikalnoj stranačkoj struji koja vrši pritisak u korist revizije povijesti, uključujući i rehabilitaciju kvislinškoga režima.

U manje zaoštrenom vidu slične tendencije mogu se uočiti i u Slovačkoj, pa tako Mečiarove osude „normalizacije“ (odgovornost koju, slično kao i za raniji period staljinizma, pripisuje češkim komunistima) prate i njegove pohvale idealizmu „socijalističkih patriota“ (mada ne i samoga Husaka). Usto, u oba slučaja i sami narativi vladajućih u sebi sadrže elemente povijesnoga revizionizma (sklonost tumačenju SNP-a kao ustanka protiv Tisina režima, uz istodobno implicitno tretiranje satelitske države kao dokaza sposobnosti Slovaka za neovisnost, odnosno Tuđmanova ocjena o NDH kao i izrazu povijesnih težnji hrvatskoga naroda). Prvu ozbiljniju krizu politike povijesti dviju stranaka doživjet će intenziviranjem frakcijskih borbi krajem prve polovice desetljeća, koje će zaprijetiti gubitkom parlamentarne većine. Naime, nakon uspješnoga odstranjenja nezadovoljnika u svojim redovima Mečiar i Tuđman prividno izlaze jači, ali cijena pobjede je savezništvo s desnicom.

Revizionističke težnje ovih nevoljnih saveznika ugrožavaju politiku nacionalnoga pomirenja, a zbog iscrpljenja državotvorne agende, uparenim s gospodarskim pokazateljima i znacima sistemske korupcije, legitimizirajući narativ u obje zemlje sredinom desetljeća proživljava krizu. Autoritarniji stil vladanja i njegov organicistički karakter, koji se pokazao efektinim u homogeniziranju nacije naspram vanjskoga protivnika, sada se očituje u vidu oslikavanja opozicije, podržavane od međunarodnih faktora, kao novoga izdanka izdajničke elite koja služi stranim centrima moći. HDZ se u tom pogledu pokazuje uspješnijim, što se može pripisati nezadovoljstvu reakcijom međunarodne zajednice na ratnu krizu, ali i za vladajuće također povoljnoj činjenici da vodeće oporbene snage zadugo nisu dovodile u pitanje samu srž vladajućega narativa, već su svoju kritiku ograničavale na transideološka pitanja poput problema korupcije i gospodarskoga stanja.

U trećemu dijelu knjige govori se o širim politikama povijesti (*politics of history*) u Slovačkoj i Hrvatskoj tijekom 1990-ih godina. Navedeni pojam, naime, obuhvaća „konkretnije“ povijesne sadržaje koje se smatra vrijednima nacionalnoga pamćenja (državni simboli, udžbenici, praznici, komemoracije, „mjesto nacionalnoga pamćenja“...). Oni se mogu sagledavati kao svojevrsan potporan narativnoj dimenziji politike povijesti (*politics of history*), koja čini jezgru procesa gradnje nacionalnoga identiteta i najbitniji izvor legitimiteta nositelja političke moći. Ipak, pored tri preostale kategorije politika povijesti (političko-obrazovna dimenzija, politika nacionalnih simbola, političko-administrativna dimenzija), Đurašković osobiti fokus stavlja na najmanje istraženu politiku suočavanja s autoritarnom prošlošću (*Vergangeheitspolitik*), koja se u konkretnom vidu manifestira u mjerama poput suđenja, abolacije, amnestija itd., kao i onom ekonomske restitucije, odnosno odštete za nacionaliziranu imovinu.

U slučaju Slovačke, kako autor pokazuje, Mečiarov je HZDS kao alternativu inzistiranju VPN-ove vlade na – u uvjetima ekonomskih teškoća za širu javnost – efermernome pitanju provedbe lustracije, praćenome uporabom dosjea u obračunima s političkim protivnicima (od njezinih će kritičara ono biti predstavljeno kao pokazatelj spremnosti liberala na denunciranje sunarodnjaka za račun „praških“ mentora), ponudio kombinaciju verbalne osude komunističkoga režima i pohvale djelovanja „socijalističkih patriota“ poslije 1968. godine. U Hrvatskoj je pak Tuđman argument ratne ugroze koristio kao sredstvo pri ograničavanju pokušaja desne frakcije HDZ-a da se obračuna sa svojim unutarstranačkim protivnicima korištenjem Udbinih dosjea i sl.

Zakonska rješenja i sudska praksa u obje zemlje ne pokazuju nikakva sistemskog nastojanja vladajućega establišmenta na polju *Vergangeheitspolitik* (izuzetak donekle predstavlja Mečiarova primoranost da nastavi provoditi restitucijske zakone donesene za vlasti VPN-a, pri čemu se to pitanje nastoji „tehnificirati“ kao isključivo posao sudbene vlasti). One, pak, malobrojne i parcijalne mjere u tom pravcu (restitucija židovske imovine u Slovačkoj, suđenje Dinku Šakiću 1998-1999) provedene su prvenstveno kao ustupak međunarodnoj kritici rastućih revizionističkih tendencija vlasti (premda im se može pripisati, osobito u slovačkom slučaju, i poruka krajnoj desnici). Iz svega navedenoga autor zaključuje kako upravo u konceptu „nacionalnoga pomirenja“ vladajućih garnitura valja tražiti onu suštinsku kočnicu procesu suočavanja s prošlošću u oba tranzicijska društva.

Slijedom razlika u povijesnim naslijeđima, ali i specifičnosti dinamika političkih zbivanja u razdoblju početaka tranzicije i disolucije federativnih država, ovaj negativni aspekt politika povijesti u dvije se zemlje manifestirao na donekle različit način. U slovačkome slučaju može se govoriti o procesu inducirano „odumiranja“ od liberalnih prethodnika na vlasti započetoga sukcesivnim taktikama njihove kompromitacije odnosno marginalizacije u političkome

životu i javnome diskursu uopće. U Tuđmanovoj Hrvatskoj utjecanje sveobjašnjavajućoj interpretacijskoj panaceji „jugokomunizma“ trebalo je spriječiti otvaranje sadržajnije rasprave o odgovornosti (ma) za represiju u prošlosti. Unatoč tome, u oba je primjera krajnji rezon kreatora opisanih politika bio preventivne naravi na dvije razine: pored praktičnih razloga dnevne politike (uklanjanje fokusa s optužbi za režimsku prošlost pripadnika ili saveznika novoga establišmenta), njihova je svrha, naime, bila osloboditi nacionalni identitet bilo kakve povijesne odgovornosti za nepravde u prošlosti i tako potvrditi službenu predstavu o povijesti kao iznutra nekonzistentne, a izvana uvijek ugnjetavane organicistički shvaćene etničke zajednice, odnosno, u konačnoj instanci, očuvati koheziju same jezgre legitimirajućega narativa vladajućih partija.

Što se ostalih dimenzija povijesti tiče, pored brojnih podudarnosti zamjećuje se i donekle različit odnos spram ideologijske jezgre. Novčanice u oba slučaja simbolički vjerno reprezentiraju povijesni narativ stranaka: na slovačkima su zastupljene sve tri zaglavne vrijednosti iz prvog programa stranke (ćirilometodska tradicija, narodni preporod, međuratna borba za autonomiju), dok hrvatske uglavnom donose ličnosti vezane uz državnopravnu vertikalu. Upadljivo su izostavljene ličnosti vezane uz nadnacionalne koncepte jugoslavizma i čehoslovakizma. Novi će udžbenici pak slijediti etnocentričku viziju nacionalne prošlosti, s vidljivom zastupljenošću teleološke predstave o „tisućgodišnjoj borbi za državnost“, delegitimizacijom nadnacionalnih ideologija i inzistiranjem na nacionalnom martirologiju. Ipak, hrvatski udžbenici u većoj će mjeri pokazivati tendenciju opravdavanja kolaboracije, praćenu relativno slabijim naglaskom na domaći pokret otpora u odnosu na slovačke autore. Naglašeni će biti i negativno stereotipiziranje glavnog etničkog Drugog, pa će uloga Srba kao stereotipnih antagonista zadobiti gotovo atemporalnu, transpovijesnu dimenziju.

Međutim, u slovačkome slučaju pokušaji nacionalističke politizacije struke izazivaju odlučniju reakciju povjesničarske zajednice, odnosno „institucionalne“ historiografije, a grupa povjesničara oko nacionalne akademije ujedno im postavlja svojevrstu branu u vidu službenih udžbenika, uglavnom oslobođenih teleološke perspektive i viktimološke mitologije. Uz mjere njihove dekomunizacije i nacionalizacije, praznici i muzejski postavi koji komemoriraju SNP u Slovačkoj uspijevaju sačuvati svoju prisutnost, dok je usprkos Tuđmanovim nastojanjima legitimizacije pamćenja antifašističke borbe posredstvom njezine nacionalizirane interpretacije ono izloženo procesu marginalizacije, a moglo bi se govoriti i o ozračju supresije sjećanja, s obzirom na raširenu pojavu zapuštanja odnosno izostanka sankcioniranja uništavanja partizanskih spomenika. Stoga Đurašković zaključuje kako se u Hrvatskoj epohe tuđmanizma, osobito njezina zrelog perioda, politike povijesti smještaju bliže desnomo političkom polu od samoga ideološkoga narativa vladajuće stranke i, osobito, metapovijesne misli njezinoga lidera-ideologa, gotovo u potpunosti obesnažujući njezinu lijevonacionalnu sastavnicu, za razliku od Slovačke gdje one pretežito prate smjer HZDS-a.

Premda ne isključuje važnost zatečenoga konteksta, poput ranije etabliranoga dioništva identitetotvorne uloge Katoličke crkve ili ratne ugroženosti (osobito kontekst konfrontacije s „partizanskom“ JNA), razloge ovakvoj „konceptualnoj diskrepanciji“ unutar Tuđmanove ideologije autor pronalazi i u svjesnim političkim odlukama vlasti, videći u toleriranju brisanja antifašističkih „mjest a sjećanja“ onaj ishodišni faktor koji je kreirao povoljno društveno ozračje za pojavu eksplicitnijih revizionističkih politika povijesti, poput imenovanja nove valute, pitanja „šahovnice“ ili osobne predsjednikove zamisli „miješanja kostiju“ u Jasenovcu. Unatoč rečenoj inherentnoj kontradikciji, HDZ-ove politike povijesti će se u svojoj legitimizirajućoj funkciji pokazati uspješnima, s obzirom da je vladajućima uvijek bilo moguće pronaći zaklon od prijepo-

ra o Drugome svjetskom ratu u utjecanju općeprihvaćenome (barem od etničke većine) narativu o žrtvovanju i pobjedi u Domovinskom ratu. Za razliku od Jasenovca i Bleiburga, Tuđman će rado pohoditi komemoracije *svoje* pobjede. I u hrvatskom i u slovačkom slučaju politike povijesti iskazale su funkciju podupiranja narativa o vladajućoj partiji kao utemeljitelju i jedinom kredibilnom garantu opstojnosti nacionalne državnosti.

Rukovodeći se spoznajama proizišlim iz ovoga istraživanja, autor u zaključku sugerira mogućnost proširenja komparacije ovoga tipa pomoću klasičnijih politoloških modela na druge slučajeve istočnoeuropskih zemalja i društava karakteriziranih sličnim povijesnim nasljeđem i političkim trendovima iskazanim tijekom tranzicije, primjerice nekadašnje sovjetske republike. Pritom pretpostavlja da bi ovaj postupak potvrdio zaključak kako prisustvo varijabli resentmentana prema jačemu partneru u federativnoj državi s jedne i povijesne tradicije zagovaranja stvaranja supranacionalnih identiteta s druge strane predstavlja onu kauzalnu „jezgru“ koja će rezultirati javljanjem ozbiljnih (sistemskih) demokratskih deficita.

Ne uklanjajući se zahtjevu šire društvene odgovornosti akademske zajednice, Đurašković izražava nadu da bi se ovaj predloženi spoj klasičnoga i kulturnokomparativnoga pristupa u politologiji, kao i sami zaključci slovačko-hrvatske poredbe, mogli pokazati korisnim za daljnje usmjeravanje procesa suočavanja s prošlošću, pa stoga i demokratizaciju nacionalnih identiteta, odnosno političke kulture općenito, koji na ovim geografskim širinama umnogome i dalje predstavljaju prije *desideratum*, negoli društvenu realnost. U konačnici, određeni recentni razvoji događaja upečatljivo pokazuju kako nespretno rukovanje ovim instrumentima znade polučiti sasvim suprotne posljedice od onih željenih.

Sven Španić

Yuval Noah Harari, *Homo Deus. Kratka povijest sutrašnjice*, prevela s engleskog Marija Perišić, Fokus komunikacije, Zagreb 2017, 461 str.

Nakon globalnog uspjeha, kako u komercijalnom tako i u smislu priznanja kritike, te pozornosti koju je izazvala knjiga *Sapiens: kratka povijest čovječanstva* (2014), Yuval Noah Harari nastavio je svoje istraživanje o problematici cjelokupnog ljudskog iskustva monografijom *Homo Deus: kratka povijest sutrašnjice*. Upustiti se u proces analize obimne teme sveukupnog ljudskog postojanja čini se pomalo nevjerojatnim činom, koji iz vizure danas sveprisutne specijalizacije izgleda znanstveno neodgovornim. No impresivna autorova moć sinteze je ono što je učinilo *Sapiensa* bestsellerom, a Yuval Noah Harari, bivši oxfordski đak te trenutno profesor na Hebrejskom sveučilištu u Jeruzalemu, doživio je međunarodno priznanje nakon čega je uslijedio niz gostovanja na istaknutim medijskim platformama poput TED-a (globalnog skupa konferencija u vlasništvu privatne neprofitne zaklade Sapling Foundation) te pokretanje međunarodnog online kolegija „Kratka povijest čovječanstva“ s desecima tisuća polaznika. Djelo *Sapiens: kratka povijest čovječanstva* nije prošlo nezapaženo ni u Hrvatskoj, gdje je autor 2015. održao predavanje u sklopu promocije hrvatskog izdanja knjige pred prepunim gledalištem zagrebačkog kina Europa, a gostovao je i u emisiji „Treća povijest“ i dao nekoliko intervjua.

U tematskom smislu *Homo Deus* nastavlja tamo gdje je stala prva autorova uspješnica te se ponajprije bavi pitanjem razvojne putanje ljudske rase te eventualnom budućem scenariju koji bi iz nje proizašao. U strukturnom pogledu knjiga je podijeljena na opsežan uvodni dio i tri velika poglavlja. Pritom uvodni dio monografije („Nova ljudska agenda“) krasi optimističan

ton, s obzirom da Harari iznosi niz dokaza koji upućuju na uspjeh u iskorjenjivanju tri velika zla koja su oduvijek predstavljala prijetnju opstanku čovječanstva, a to su ratovi, glad i zaraze. No taj optimizam ne traje dugo budući da autor postavlja hipotezu da povijest ne trpi vakuum, iz koje slijedi neizbježno pitanje smjera daljnjeg razvoja čovječanstva sada kada su riješeni problemi koji su okupirali čovječanstvo tisućljećima. U nastojanju da ponudi nekoliko rješenja na to pitanje, autor u prvi plan ističe težnju za besmrtnošću te poboljšane tjelesne i duhovne sposobnosti ljudi kao buduće projekte prema kojima će čovječanstvo kao kolektiv usmjeriti vlastite napore. Iz navedenog je razložno da se uvodni dio monografije hvata u koštac s prednostima, nedostacima i opasnostima za postojeći društveni poredak koji bi nastali kao posljedica unapređenja ljudi kroz razne metode poput biološkog inženjeringa.

Prvo poglavlje („Homo sapiens osvaja svijet“) posvećeno je interakciji sapiensa s ostatkom flore i faune na planeti Zemlji te iz nje proizišlim posljedicama. Opisujući put sapiensa prema vrhu hranidbenog lanca, poziciji koju i danas suvereno zauzima, autor umnogome ponavlja te na nekim mjestima proširuje argumentaciju koju je koristio i u djelu *Sapiens: kratka povijest čovječanstva*. U tom smislu, radi se o poglavlju u kojem će se čitatelji susresti s već poznatom argumentacijom o intersubjektivnim fenomenima poput religije ili nacije, koji su omogućili suradnju velikog broja ljudi što je dovelo do dominacije sapiensa kao vrste. S druge strane, u priču se uvodi pojam algoritma kao ključnog koncepta što ga autor koristi pri opisivanju svih živih bića, a koji predstavlja jednu od najčešćih i najvažnijih riječi u čitavoj knjizi. Upravo se pomoću algoritma pokušava objasniti (ili čak negirati) „posebnost“ ljudske vrste, dok su tradicionalni koncepti pomoću kojih se inače objašnjava veća vrijednost sapiensa od ostalih životinjskih vrsta, poput duše ili svijesti, dovedeni u pitanje. Kod jednog dijela čitateljstva takav pristup problematiki koji negira postojanje neke „posebne“ ili „svete“ odrednice Homo sapiensa zasigurno može biti nelagodan.

Drugo poglavlje („Homo sapiens daje smisao svijetu“) posvećeno je bivšim i aktualnim mitovima pomoću kojih ljudska vrsta objašnjava, ili čak kreira, stvarnost koja ju okružuje. Među njima autor ističe znanost i religiju te pritom nudi vlastitu interpretaciju na, kako sam tvrdi, jedno od najneugodnijih pitanja, a koje se tiče odnosa između znanosti i religije. Kroz međusobnu interakciju tih dvaju civilizacijskih aspekata, Harari objašnjava proces u kojem su se moderni ljudi odrekli smisla što su ga nudile religije kroz velike kozmičke planove u zamjenu za moć koja je ograničena jedino našim neznanjem te novom ulogom pojedinca koji je zamijenio Boga kao izvor smisla i autoriteta. Uprava je ta nova uloga pojedinca, kojeg je humanizam postavio na pijedestal, predmet analize u ovom poglavlju.

Posljednje poglavlje upozoravajućeg naslova („Homo sapiens gubi nadzor“) proučava način na koji umjetna inteligencija, biotehnologija i ostale grane laboratorijskog rada potkopavaju temelje na kojima su izgrađeni moderni društveni odnosi, pri čemu autor ističe doktrine liberalizma i humanizma kao direktno ugrožene aktualnom razvojnom putanjom. Pritom se navodi da su „znanstvenici otvorili sapiensovu crnu kutiju no u njoj nisu otkrili ni dušu, ni slobodnu volju, ni „ja“, nego samo gene, hormone i neurone koji se pokoravaju istim fizikalnim i kemijskim zakonima koji upravljaju ostatkom stvarnosti“ (str. 294). Monopol na informacije, pitanje dostupnosti tehnologija koje garantiraju poboljšane tjelesne i duhovne sposobnosti, a koje mogu prouzročiti radikalni društveni lom i nejednakost, samo su neke od potencijalnih prijetnji koje Harari uočava.

Djelo *Homo Deus* knjiga je koju je napisao povjesničar no ne treba ju nužno tretirati kao organski dio historiografije, s obzirom da ulazi u područje od kojeg zaziru mnogi pripadnici

struke, a to je područje predviđanja budućeg razvoja. Bez obzira na proučavanu tematiku, knjiga ne sadržava pretenciozan karakter te sam autor tvrdi da „sva predviđanja razbacana po ovoj knjizi nisu ništa više od pokušaja rasprave o današnjim dvojabama te pozivnica da promijenimo budućnost“ (str. 72). S druge strane, ono po čemu ova knjiga može biti važna za historiografiju jest njezin stil i autorov pristup proučavanoj problematici. Knjiga je to koja, poput prethodne autorove uspješnice, odiše tečnošću i lakoćom kako pisanja, tako i čitanja. Historiografija nije (ili barem ne bi trebala biti) dovoljna sama sebi, a Hararijev pristup je nacrt za povijest koja će biti zabavna, edukativna i razumljiva svim čitaocima, bez obzira na njihovo profesionalno usmjerenje. Pomalo je izlizana i pretenciozna izreka o povijesti kao učiteljici života, no usprkos tomu, ako želimo učiti iz povijesti valja ju najprije razumjeti i upravo je sposobnost Yuvala Noaha Hararija da komplicirane fenomene objasni jednostavnim jezikom ono što ga čini jednim od najtraženijih suvremenih povjesničara.

Tizian Raspor

ZNANSTVENI I STRUČNI SKUPOVI, MANIFESTACIJE

Ruske povorke Stanislava Vinavera: povodom znanstvenog skupa „Stanislav Vinaver i ruska kultura“ (Šabac, 14-16. lipnja 2017)

Na portalu *Oktobarika*, pokrenutom povodom obilježavanja stogodišnjice Ruske revolucije (na kojem je prvotno objavljen ovaj tekst), prethodno sam pisao o mjestu Rusije kod Josipa Horvata (tekst je zatim objavljen u *Gordoganu*, god. XV, br. 35-36, 2017, str. 10-11). Istaknuo sam tada potrebu kontekstualnog uključivanja drugih autora koji su, posebno između dva svjetska rata, polemički raspravljali o vrednovanju Ruske revolucije i socijalističkog eksperimenta, što je bilo „ključno društveno pitanje međuraća“. Zasebna analiza pojedinačnih slučajeva je dakako ilustrativna, ali je bitno ulaziti u komparativne aranžmane, kao i na druge načine prelaziti nacionalne okvire. Napose jer su ti okviri tijekom 20. stoljeća znatno drugačije poimani nego danas.

Tom prilikom spomenutom Miroslavu Krleži i Augustu Cesarcu moguće je analitički pridružiti Stanislava Vinavera (1891-1955), književnika, kritičara, prevoditelja i novinara, autora bogatog i važnog opusa srpskog modernizma. Vinaver je studirao u Parizu, dobrovoljno sudjelovao u balkanskim ratovima i Prvom svjetskom ratu te od 1917. boravio u Rusiji u sklopu vojne misije srpskog poslanstva. Navodi se da je misija „prikupljala zarobljene austro-ugarske vojnike južnoslavenskog podrijetla radi slanja na solunsku frontu“ (Velimir Visković, „Vinaver, Stanislav“, *Krležijana*, sv. 2, Zagreb 1999, str. 503). U Drugom svjetskom ratu zarobljenik je pak bio sam Vinaver, provedši rat u njemačkom logoru.

Za vrijeme boravka u Rusiji 1917-1919. godine Vinaver je pisao tekstove o Ruskoj revoluciji, koje je nastavio objavljivati i nakon povratka u Srbiju. Ti su tekstovi okupljeni u knjizi *Ruske povorke* objavljenoj 1924. godine. Za knjigu u zadnje vrijeme vlada priličan istraživački interes, koji je dakako sukladan stogodišnjici revolucije i intenziviranom interesu za Vinavera. Nedavno su primjerice objavljena sabrana djela Stanislava Vinavera u 18 svezaka (priređivač Gojko Tešić, Beograd 2012-2015). Na tragu tog interesa održavaju se u Šapcu „Vinaverovi dani evropske kulture“. U sklopu njih je ove godine, od 14. do 16. lipnja 2017, održan znanstveni skup „Stanislav Vinaver i ruska kultura“.

Za skup je bio prijavljen niz izlaganja koja tematiziraju Vinaverov odnos prema Ruskoj revoluciji. Među opća izlaganja o tome moguće je ubrojiti prijavljene referate Gorane Raičević „Vinaver i Ruska revolucija“, Biljane Andonovske „Vinaver, revolucija“, Vlahe Bogišića „Vinaver i Krleža u sjeni Crvenog Oktobra“, Aleksandra Gordića „Vinaverovo traganje za ruskom dušom kroz socijalnu misao i iskustvo revolucije“.

Izdvoja se zatim blok izlaganja o *Ruskim povorkama*: Ivane Živančević Sekeruš „Imagološko čitanje Vinaverovih Ruskih povorki“, Vladimira Gvozdena „Vinaverove Ruske povorke u komparativnom kontekstu: politika i poetika međuratnih putopisa o Sovjetskom Savezu“, Gojka Tešića „Vinaverove Ruske povorke: priče, eseji, dramoleti ili roman o Oktobarskoj revoluciji“ i Igora Perišića „Antiautoritarni smeh Ruskih povorki Stanislava Vinavera“.

Problematici revolucionarne i sovjetske povijesti pripadaju primjerice izlaganja Jelene Milinković „Politika o Oktobarskoj revoluciji perom Stanislava Vinavera“, Momčila Isića „Stanislav Vinaver o boljševizmu“, Janje Aleksić „Nova muzika u Oktobarskoj revoluciji: Stanislav Vinaver i Aleksandar Blok“, Stevana Bradića „Nova muzika i Oktobarska revolucija: Vinaverovi prevod i razumevanje Blokove poeme ‘Dvanaestorica’“, Kornelije Ičin „Ruski teatar 1920-ih:

impresije S. Vinavera i W. Benjamina”, Stanislave Barać “Vinaverova uloga u recepciji sovjetskih pesnika u Kraljevini SHS/Jugoslaviji” i dr.

Sa zanimanjem stoga očekujemo najavljeni zbornik radova koji bi trebao izaći tijekom 2018. godine. Do tada je s obzirom na odnos Vinavera prema Ruskoj revoluciji moguće uputiti na rad Radivoja Cvetičanina „Vinaver i Oktobarska revolucija“ iz prethodnog zbornika o Vinaveru: *Književno delo Stanislava Vinavera*, ur. Gojko Tešić, Beograd 1990. Osim toga, u recentnoj je literaturi Vinaver obrađivan u suodnosu spram Krleže i Cesarca.

Iako se navodi da je Cesarčeva kritika Vinaverovih *Ruskih povorki* – objavljena u *Književnoj republici* 1924. – došla nakon Vinaverovog polemičkog teksta o Krleži iz iste godine, Cesarec je već 1923. godine napisao sljedeću primjedbu: „To je naša književna lijeva fronta, koja stoji u uskoj vezi s komunističkom pokretom. Kao i na svakoj fronti, tako se i na ovoj nalaze ljudi koji simpatiziraju s borbom, ali je radije gledaju izdaleka i bave se ‘uzvišenijim’ stvarima, kao na primjer ekspresionizmom. Oni su se ujedinili u beogradskoj grupi ‘Alfa’ pod rukovodstvom Vinavera i Boška Tokina.“ („LEF u Jugoslaviji“, u: *Svjetlost u mraku. Publicistički radovi i članci Augusta Cesarca*, priredio Jure Kaštelan, Zagreb 1963, str. 128).

Sljedeće, 1924. godine u *Književnoj republici* u tekstu „Stanislav Vinaver kao simpatizer ruske revolucije“ kritika je bitno zaoštrenija. Cesarec najprije spominje, kao što stoji u naslovu teksta, da je u početku držao da Vinaver simpatizira revoluciju. Retrospektivno je međutim smatrao da nije imao dovoljno dokaza za to, primjerice u njegovim djelima, osim što je „g. Vinaver makar i loše, a ono ipak dobronamjerno preveo Blokovu ‘Dvanaesticu’“. Cesarec ističe da se posve razuvjerio čitajući tada upravo izašlu Vinaverovu knjigu *Ruske povorki*. Treba imati u vidu da je Cesarec stava da je boljševizam „jedino shvatanje po kome je revolucija mogla ostati revolucionarnom“, dok je „uloga onih koji su dijelili drugo shvatanje morala kao i ovo da bude neispravna, kontrarevolucionarna i samo kontrarevolucionarna“.

„Usprkos fami koja se širi o njemu kao simpatizeru ruske revolucije“, Cesarac naglašava da je Vinaveru tijekom boravka u Rusiji za vrijeme Prvog svjetskog rata „ko svim patriotima i socijalpatriotima nacionalizam išao nad internacionalizam, ‘oslobođenje’ Jugoslavena išlo nad rusku revoluciju“. K tome je, prema njemu, „Vinaverovo gledanje na rusku revoluciju bilo tipično inteligentsko, čitaj u tom slučaju: buržoasko“. Bez obzira što je Vinaver „prvi i jedini od sviju naših inteligenata, očevidaca revolucije, kod nas o toj revoluciji izdao knjigu“ on međutim „ne prikazuje lice revolucije, no njezino naličje“.

Stoga Cesarec zaključuje: „Prva knjiga o ruskoj revoluciji pojavila se tako kod nas u znaku defetizma, uobičajenog već i bez toga kod naše inteligencije, *naravno one na srpskoj strani*“. Štoviše, s obzirom na jugoslavenski kontekst, u „vrijeme naše revolucije kakvu proživljavamo danas“ Vinaver je svojom knjigom „učinio jednu malu uslugu baš toj reakciji“, glasi zaključak Cesarčeve kritike Vinaverove knjige. (Citati prema spomenutom izdanju *Svjetlost u mraku*, str. 139-146). Visković je napisao da je u toj kritici Cesarec prikazao Vinavera kao da se „politički iskazuje kao buržoaski reakcionar“.

S obzirom na odnos Vinavera i Krleže, Visković je u navedenoj natuknici o Vinaveru zapisao: „Vinaverov odnos prema Krleži ambivalentan je: obilježen je s jedne strane polit. neslaganjem, ali s druge i iznimnim uvažavanjem Krležina statusa na kulturnoj sceni tadašnje države: K. se, pak, Vinaverom manje bavio, a kad ga je spominjao, onda je to redovito obilježeno polit. distanciranjem od Vinavera kao eksponenta građanske desnice“ (*Krležijana*, sv. 2, str. 504).

Osim samog njihovog odnosa, poseban interes za opreku Krleža – Vinaver vidljiv je u uspoređivanju njihovih dvaju knjiga o Rusiji objavljenih sredinom 1920-ih godina. Pritom je po-

lazište sljedeće: „Krlježin *Izlet u Rusiju* zapravo je svojevrsna protuknjiga Vinaverovim *Ruskim povorkama*“ (Velimir Visković, *Krlježološki fragmenti: Krlježa između umjetnosti i ideologije*, Zagreb 2001, str. 59).

Mnogi tumači Krlježinog *Izleta u Rusiju* (Zagreb 1926) ističu njegovo izriječkom spominjano odmicanje od putopisaca, među kojima je naveden Vinaver, kojima žanr putopisa uvelike služi za pokazivanje svoje erudicije. Razlike su međutim opsežnije od poimanja putopisnog žanra. O usporedbi Vinaverovih *Ruskih povorki* i Krlježina *Izleta u Rusiju* dodatno je pisao Vlaho Bogišić u tekstu „Povijesno i pamćeno u Krlježinoj putopisnoj memoaristici“ (*Dani Hvarškoga kazališta*, god. 37, 2011, str. 200-220) prikazujući „Krlježin otklon od Vinavera“. S obzirom na druge putopise, Bogišić navodi da „dosada nisu usporedno pročitani *Izlet u Rusiju* i *Utisci iz Rusije* srpskog pripovjedača Dragana Vasića“ objavljeni u Beogradu 1928. godine.

Recentno je objavljen tekst Predraga Brebanovića „Ko-tekst kao kontekst: Krlježin *Izlet u Rusiju* i Vinaverove *Ruske povorke*“ (*Filološke studije*, god. XIV, br. 1, 2016, str. 127-143). Brebanović pritom Krlježinu knjigu *Izlet u Rusiju* smatra „relevantnom i u (naj)širim, svetskim okvirima“ te u njoj vidi „jedan od *jugoslavenskih* izdanaka specifičnog podžanra ‘povratak iz SSSR-a’“ kako ga je – po poznatoj istoimenoj knjizi Andréa Gidea iz 1936. godine – formulirao Jacques Derrida. Brebanović u tu tradiciju uključuje sljedeće autore: „Henri Barbusse, Walter Benjamin, e. e. cummings, Roland Dorgeles, Georges Duhamel, René Étiemble, Lion Feuchtwanger, René Füllöp-Miller, Panait Istrati, Franz Jung, George Kennan, Egon Erwin Kisch, Arthur Koestler, Malcolm Muggeridge, Vitezslav Nezval, John Reed, Joseph Roth, Victor Serge, Karel Teige, Ernst Toller, H. G. Wells, Edmund Wilson...“, kao i August Cesarec, Ante Ciliga, Stjepan Radić, Mijo Radošević ili Ervin Šinko. Ali pripadaju joj, ništa manje, i Živojin Pavlović, i Sreten Stojanović, i Dragiša Vasić, a nadasve sâm Vinaver – koji je u ovom slučaju odigrao ulogu ključnog Krlježinog prethodnika i antagonistice.“

Podcrtava da su Vinaverove *Ruske povorke* iz 1924. godine „prvi jugoslavenski postrevolucionarni putopis iz Rusije“. Za Krlježin i Vinaverov prikaz Rusije Brebanović ističe da su to „dve slike jedne zemlje koje ne samo da su dijametralno suprotstavljene, nego je druga (Krlježina) uobličavana kao negacija prve (Vinaverove)“. Brebanović daje sustavnu komparativnu analizu dvaju putopisa. Tom prilikom je naveo da je primjerice izvršena usporedba sličnosti i razlika Krlježina *Izleta u Rusiju* i *Moskovskog dnevnika* Waltera Benjamina (Zoran Janić, „Putovanje u srce utopije (moskovski dani Krlježe i Benjamina)“, *Krlježa danas: 1893–1981–2011*, priir. T. Sabljak, Zagreb 2012, str. 58–93). Brebanović je iznio zanimljivu tezu „po kojoj je suprotnost između Krlježe i Vinavera u velikoj meri analogna onoj koju je Derrida (oslonivši se na etijamblovsku komparatističku metodologiju) uočio između Benjamina i Gidea“.

Prema autoru, razlike dvaju knjiga o Rusiji su, između ostalog, u „diskrepancijama između dvaju oprečnih habitusa: građansko-liberalnog (Vinaver) i komunističko-revolucionarnog (Krlježa)“, sličnosti u tome što i Krlježa i Vinaver daju prostore „glasovima nezadovoljnika“. Nadalje, razlike se očituju u tome što u „*Izletu u Rusiju* preovlađuje afirmacija sovjetske stvarnosti, dok se u *Ruskim povorkama* nariče nad time što je revolucija ‘tako užasna, tako krvava i tako bezdušna’“, uz „antitezu između dva poimanja Revolucije – koja je za Vinavera nasilni proces kanonizacije, a za Krlježu prometejski proces emancipacije“. Spomenuto je da „*Ruskim povorkama* najviše sliče *Utisci iz Rusije* (1928) tadašnjeg Krlježinog prijatelja Dragiše Vasića“.

I Bogišić i Brebanović priključivali su tako Krlježi i Vinaveru putopis D. Vasića. Uključivanje pak njegovog i drugih putopisa u samu obradu primijenila je Vesna Matović u tekstu „*Ruski arhiv* i ‘povraci iz SSSR-a’ (Dragiša Vasić, Sreten Stojanović, Stanislav Vinaver, Miroslav Krlježa)“,

Časopis Ruski arhiv (1928-1937) i kultura ruske emigracije u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, ur. Vesna Matović, Stanislava Barać, Beograd 2015. Kao što je navedeno u podnaslovu, obrada uključuje knjige koje su nakon boravka u Sovjetskom savezu objavili Stanislav Vinaver (*Ruske povorke*, 1924), Miroslav Krleža (*Izlet u Rusiju*, 1926), Dragiša Vasić (*Utisci iz Rusije*, 1928) i Sreten Stojanović (*Impresije iz Rusije*, 1928). Dok je Vinaver u Rusiji bio još 1917, a Krleža 1924, Vasić i Stojanović boravili su 1927. godine povodom proslave 10. godišnjice Oktobarske revolucije.

Autorica se u analizi spomenutih djela oslanjala na knjige Jacquesa Derride, *Za Moskvu u oba pravca* (Beograd 2012) i Mihaila Riklina, *Komunizam kao religija. Intelektualci i Oktobarska revolucija* (Zagreb 2010). Koristeći, kao i Brebanović, Derridino označavanje žanra „povratka iz SSSR-a“, autorica smatra da u taj korpus svakako ulaze djela jugoslavenskih autora koji su u međuratnom razdoblju putovali u Sovjetski Savez. To vidi u načinu na koji se Vinaver, Krleža, Vasić i Stojanović u svojim djelima odnose prema isprepletanju književnosti/umjetnosti i politike, kako argumentima eksperimenta i izgradnje objašnjavaju razlike između očekivanja i zatečenog stanja u sovjetskoj Rusiji, kako se odnose prema Lenjinovom kultu kao sekularnoj religiji i nizu drugih aspekata. Osim toga, autorica zaključuje da je Vinaver prema Ruskoj revoluciji bio skeptičniji i kritičniji od Krleže, Vasića i Stojanovića.

Što se općenito međuratnih putopisa u SSSR tiče, autorica prenosi sljedeće zanimljive riječi Branislava Miljkovića iz njegova prikaza Vasićevog i Stojanovićevog putopisa (u kojem spominje i Krležin): „U Rusiju danas odlaze mnogi i odlaze sve više; idu tamo sociolozi i ekonomisti, umetnici i novinari da osmotre nove organizacije života stvaranog na drugim osnovama i drugačijim odnosima no po Evropi. U tu 'drugu' Evropu odlaze prijatelji i neprijatelji, i oni koji tamo traže dublje odgovore, i oni koji tamo love senzacije. Rusija je u središtu interesa, i oko nje i iz nje podižu se mnoga pitanja danas kada se u Evropi diglo toliko glasova, i od najboljih njenih duhova, protiv degenerisanih sistema i zastarelih kalupa u kojim se navikao evropski život. Odande se sa verom i sumnjom, ili strahom i strepnjom očekuje. Kod nas se o Rusiji uglavnom ćuti; *ko da se tamo ne zameću nove osnove života, koje čovečanstvo vode na prekretnicu.*“ (*Srpski književni glasnik*, knj. XXIV, br. 4, 1928, str. 302).

Vesna Matović je pritom navodila i Miloša Moskovljevića, čije su dnevničke bilješke iz Petrograda 1917. objavljene 2007. pod naslovom *U Velikoj ruskoj revoluciji*. Upućivala je i na knjigu Vojislava Đurića *Oktobarska revolucija i beogradski književni časopisi 1919-1941*. iz 1967. godine u kojoj su analizirali različiti pogledi na Oktobarsku revoluciju u međuratnoj Jugoslaviji predstavljeni u beogradskim časopisima.

U svakom slučaju *Ruske povorke* Stanislava Vinavera, osim svoje pripadnosti žanru „povratka iz SSSR-a“, potvrđuju napomenu iz spomenutog teksta o Josipu Horvatu da su tekstovi o sovjetskoj Rusiji uvijek situacijski pozicionirani, postavljeni u opreci spram drugih autora i tekstova te da ih treba promatrati u širem jugoslavenskom i europskom okviru. To znači da valja računati na intenzivna međusobna prožimanja hrvatskih i srpskih autora. Problematika „povratka iz SSSR-a“ – upućuju njihovi domaći proučavatelji – nezaobilazno obuhvaća kako djela Miroslava Krleže, Augusta Cesarca, Ervina Šinka i Ante Cilige tako i Stanislava Vinavera, Dragiše Vasića, Sretena Stojanovića, Živojina Pavlovića i drugih. Radilo se ustvari o borbi knjigama, koja osim domaćih uključuje i putopise i knjige stranih autora koji su prevedeni u međuratnoj Jugoslaviji s ciljem dodatnog podupiranja određenih pogleda na Rusku revoluciju i suprotstavljanja onim pogledima koji im oponiraju.

Branimir Janković

Deveta konferencija Europskog društva za povijest okoliša – Priroda između: okoliš u kontaktnim područjima među državama, ekonomskim sustavima, kulturama i religijama, Zagreb, 28. VI. – 2. VII. 2017 (9th European Society for Environmental History Biennial Conference – Natures in between: Environments in areas of contact among states, economic systems, cultures and religions)

Na europskoj konferenciji (kongresu) povijesti okoliša u Versaillesu 2015. Hrvatska je odabrana kao domaćin konferencije Europskog udruženja za povijest okoliša (European Society for Environmental History – ESEH) 2017. godine. Na osnovu te odluke zagrebačka je konferencija pod naslovom *Natures in between: Environments in areas of contacts among states, economic systems, cultures and religions* realizirana od 28. lipnja do 2. srpnja 2017. godine u organizaciji Geografskog odsjeka Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Odsjeka za povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Odjela za geografiju Sveučilišta u Zadru. Prethodile su joj dvije stručne ekskurzije: u nacionalni park Kornate i park prirode Telašćica 26. lipnja te u Ravne Kotare 27. lipnja. Nakon radnog dijela konferencije, u Zadru je od 4. do 7. srpnja održana ljetna škola za doktorante iz povijesti okoliša pod naslovom *Natural and Cultural Heritage under Different Governments* u organizaciji Odjela za geografiju Sveučilišta u Zadru, Geografskog odsjeka Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu i Odsjeka za povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Na konferenciji u Zagrebu ukupno je s izlaganjima sudjelovalo 444 sudionika iz 43 države. Najviše ih je bilo iz Sjedinjenih Američkih Država (76), a nakon toga iz Njemačke (64). Iz Ujedinjenog Kraljevstva je sudjelovalo 35 predavača, Rusije i Švedske po 19, Austrije 18, Francuske 17, Hrvatske i Švicarske po 16, Nizozemske 15, Australije 13, Italije, Belgije, Kanade i Finske po 11, Španjolske 10, Brazila 9, Češke 8, Estonije 7, Indije, Portugala i Poljske 5, Grčke, Izraela i Kine 4, Mađarske, Irske, Danske i Norveške po 3, Rumunjske, Slovenije, Kolumbije, Južne Afrike i Turske po 2 te Bjelorusije, Bugarske, Japana, Kosova, Litve, Srbije i Ukrajine po 1 predavač.

Na svečanom otvaranju konferencije uvodno izlaganje imao je Drago Roksandić s Odsjeka za povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, koji je predstavio razvoj, stanje i potencijal povijesti okoliša (ekohistorije) u Hrvatskoj. Isprava su istraživanja povijesti okoliša u Hrvatskoj imala dublje korijene u geografiji dok se interes u hrvatskoj historiografiji javio tek u posljednjoj četvrtini 20. stoljeća. Za ustrojavanje ekohistorije u nas je od osobitog značenja bilo osnivanje međunarodnog istraživačkog projekta Triplex Confinium što su ga 1996. utemeljili Karl Kaser sa Sveučilišta u Grazu i Drago Roksandić koji je tada uz redoviti rad na Sveučilištu u Zagrebu predavao i na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti. U organizaciji projekta održan je 2000. godine na Sveučilištu u Zadru međunarodni znanstveni skup „Eco-history of the Triplex Confinium (c. 1500-1800)”, prvi takve vrste ne samo u Hrvatskoj, već i u jugoistočnoj Europi. Time je u hrvatskoj historiografiji i formalno konstituirana ekohistorija kakvu danas poznajemo. Nakon izlaganja profesora Roksandića slijedilo je pozvano predavanje koje je održao profesor Andrew W. A. Baldwin (Durham University): „From determinism to complexity: historical disaffiliation in climate change and migration“.

Iako je iz Hrvatske bilo samo 16 referenata, možemo biti zadovoljni s vidljivošću hrvatskih tema koje su izložili ne samo afirmirani znanstvenici Sveučilišta u Zagrebu (s Odsjeka za povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Geografskog odsjeka PMF-a i Geodetskoga fakulteta u Zagrebu), Odjela za geografiju te Odjela za etnologiju i antropologiju Sveučilišta u Zadru, zagrebačkog Instituta za migracije i narodnosti, Instituta za antropologiju, Hrvatskog

geološkog instituta, Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje te Hrvatskog instituta za povijest, nego i diplomski studenti Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Na konferenciji je s predavanjima sudjelovalo i nekoliko inozemnih istraživača hrvatskog podrijetla, većinom povjesničara, primjerice Frank Zelko s University of Vermont, Sabrina Perić s University of Calgary odnosno Diane Erceg s Australian National University.

Osim toga naši znanstvenici koji su slušali predavanja ili sudjelovali u raspravama, studenti pa i gimnazijalci imali su prilike upoznati niz vodećih povjesničara okoliša (Verena Winiwarter, John McNeill, William Cronon, J. Donald Hughes, Libby Robin, Jane Carruthers, Christof Mauch, Harriet Ritvo, Eunice Nodari, Sverker Sörlin, Gregg Mitman, Richard Tucker, Richard W. Unger, Simo Laakkonen, Stefania Barca, Peter Coates, Richard Hoffmann, Marcus Hall, Christian Rohr, Martin Schmid, Eva Jakobsson, Marco Armiero, koji je predsjedao Programskim odborom zagrebačke konferencije itd.) te uspostaviti komunikaciju s brojnim kolegicama i kolegama.

Hrvatskoj historiografiji, i ne samo njoj, konferencija je donijela niz poticaja za traženje novih putova jer povijest okoliša nesumnjivo pruža ne samo mogućnost veće uključenosti naše historiografije u europske tokove, nego predstavlja i izazov otvaranja multidisciplinarnosti te komunikacije između različitih struka i znanstvenih područja. Za nadati se da će ova konferencija upravo na Sveučilištu u Zagrebu i drugim institucijama osnažiti započete napore na razvoju povijesti okoliša u Hrvatskoj i njenom susjedstvu, kako unutar povijesnih znanosti tako i unutar geografije. Konferencija je pružila priliku i za ukazivanjem na važnost povijesti okoliša ne samo u istraživanjima nego i u nastavi.

Na izbornoj skupštini European Society for Environmental History izabran je novi predsjednik, medijevist Péter Szabó, zaposlen na Botaničkom institutu Češke akademije znanosti. Novi tajnik je postao Giacomo Parrinello, a sveučilišna profesorica geografije i predsjednica lokalnog organizacijskog odbora Borna Fuerst Bjeliš s PMF-a, zajedno sa Wilkom Hardenbergom, izabrana je za potpredsjednicu ESEH-a, dok je povjesničar Hrvoje Petrić iznova izabran za jednog od pet članova upravnog odbora ESEH-a.

Konferencija je predstavila raznolikost povijesti okoliša u Europi, ali i na drugim kontinentima, posebno u Sjevernoj i Južnoj Americi te Australiji. S obzirom da je osim povjesničara i geografa sudjelovao veliki broj istraživača drugih struka, posebno iz prirodnih znanosti, do izražaja je došao potencijal za jačanje suradnje i povezivanje društvenih i humanističkih znanosti s prirodnim i biotehničkim znanostima. Izdvojio bih nekoliko poticajnih primjera: izlaganja o tome kako je zelena revolucija napravila utjecaj na poljoprivredu i proizvodnju hrane do današnjice, o povezivanju ekonomske historije i povijesti okoliša, o rodnoj povijesti, tehnologiji i povijesti okoliša, povijesti klimatskih promjena s posebnim naglaskom na suvremenost, ekotopiji, vrlo aktualnoj problematici otpada, ekološkim konfliktima, tzv. urbanom metabolizmu, problematici životinja, šuma, rijeka, mora (i oceana), opskrbe energijom itd.

Obimna rasprava vodila se između povjesničara okoliša s obje strane Atlantika o antropocenu (dobu čovjeka i njegova globalnog utjecaja), koja je pokazala odlučujući utjecaj čovjeka na naš planet. U svakom slučaju možemo biti zadovoljni s više od 300 predavanja, osam okruglih stolova i nekoliko eksperimentalnih prezentacija, kao i s nizom popratnih događanja poput tematskih ekoloških filmskih večeri „*Green movie soiree*“, izložbama knjiga svjetskih i hrvatskih izdavača, projekata i laboratorija. Izuzetno je zanimljiv bio plenarni okrugli stol „*Trespassing: Environmental history and the challenges of migrations*“, s uvodničarima: Marco Armiero, Peter Coates, Shen Hou i Eunice Nodari.

U sklopu konferencije predstavljeno je nekoliko knjiga, od kojih je najveću pozornost zbog aktualnosti teme dobio zbornik radova *Environmental History of Modern Migrations*. Sudionici konferencije su se mogli upoznati i s hrvatskim časopisom za povijest okoliša *Ekonomska i ekohistorija*, a poseban je interes privukao broj 11 posvećen povijesti održivog razvoja, koji je nedavno u cijelosti objavljen na engleskom jeziku.

Posljednji dan konferencije dodijeljene su sljedeće nagrade vezane uz europsku povijest okoliša: a) Za najbolji članak iz europske povijesti okoliša nagradu je primila Maïka De Keyzer za članak „All we are is dust in the wind: The social causes of a ‘subculture of coping’ in the late medieval coversand belt” (*Journal for the History of Environment and Society*, 2016); b) Za najbolju novu monografiju iz europske povijesti okoliša visoko priznanje je primio William M. Cavert za knjigu *The Smoke of London: Energy and Environment in the Early Modern City* (Cambridge University Press, 2016). U užem izboru za tu nagradu bile su još knjige: Bruce M. S. Campbell, *The Great Transition: Climate, Disease and Society in the Late-Medieval World* (Cambridge University Press, 2016), Kieko Matteson, *Forests in Revolutionary France: Conservation, Community, and Conflict, 1669–1848* (Cambridge University Press, 2015), Giacomo Parrinello, *Fault Lines: Earthquakes and Urbanism in Modern Italy* (Berghahn Books, 2015) i Peter Thorsheim, *Waste into Weapons: Recycling in Britain during the Second World War* (Cambridge University Press, 2015); c) Nagradu za najbolji predstavljeni poster primio je Lukas Heinzmann za “Climate reconstruction in north-east Switzerland during the Late Maunder Minimum – An analysis of the weather observations in the Einsiedeln monastery’s diary between 1670 and 1704”.

Treba istaknuti kako na konferenciji nisu sudjelovali samo povjesničari i geografi već i znanstvenici iz prirodnih znanosti, antropolozi, sociolozi, šumarski stručnjaci, arheolozi i drugi što je dovelo do niza zanimljivih multidisciplinarnih i interdisciplinarnih rasprava o pristupima i metodama rada, a povjesničarima nesumnjivo dalo poticaj za traženje drugačijih interpretacija povijesnih izvora te novih pristupa u historijskoj znanosti. Ne bi bilo loše kad bi povjesničari barem djelomično nastavili graditi započete veze i interakcije s prirodoslovljem. Pri tome svakako može pomoći povijest okoliša kojoj je temeljna zadaća proučavanje međudnosa ljudi i ostatka prirode.

Zagrebačka je konferencija nedvojbeno potvrdila činjenicu da se povijest okoliša u Europi i izvan nje ubrzano razvija i da s njom sve brojniji povjesničari povezuju razne mogućnosti intelektualne revitalizacije historijske znanosti i to s punom otvorenošću ne samo prema drugim humanističkim i društvenim znanostima već i prema prirodnima. Za očekivati je daljnje pomake unutar povijesti okoliša na novim konferencijama, poput iduće ESEH konferencije za koju je u Zagrebu odlučeno da će se održati u Tallinnu u Estoniji 2019. godine. Valja još spomenuti da istraživače iste godine očekuje i globalni izazov trećeg po redu kongresa povijesti okoliša, čiji će domaćin biti Universidade Federal da Santa Catarina iz Florianópolisa u Brazilu.

Hrvoje Petrić

Desničini susreti po trinaesti put

Pod naslovom *Smrt u opusu Vladana Desnice i u europskoj kulturi – poetički, povijesni i filozofski aspekti* u Zagrebu su se 15.-17.09.2017. godine, prvog dana u prostorijama Hrvatskog društva pisaca, a potom na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, održali 13. *Desničini susreti*. Već sama činjenica da su to 13. *Susreti* u neprekinutom slijedu, svjedoči o kontinuiranom potvrđivanju

tog izuzetno kvalitetno osmišljenog dugogodišnjeg projekta od posebnog društvenog i znanstveno-istraživačkog interesa koji uspijeva da svake godine nanovo osmisli dovoljno znanstveno atraktivnu, a nedovoljno istraženu i obrađenu temu. Zato je također razumljivo što svaki put privuče zapažen broj stručnjaka iz brojnih znanstvenih centara i sredina koji razvijaju kompatibilne znanstvene discipline što omogućava formiranje lepeze diferenciranih interdisciplinarnih oblika razmjene među stručnjacima. Tome dodatno doprinosi i njegova istraživačka, komparativna i multidisciplinarna koncepcija. Budući da nemamo mnogo sličnih projekata koji su multidisciplinarno i komparativno koncipirani i zato što se o samim *Susretima* dosada malo zna, ovaj prikaz *Desničinih susreta 2017.* neće biti samo standardan opis/prikaz cjelokupne ovogodišnje manifestacije nego i podsjećanje na dosadašnju realizaciju projekta koji je dao respektabilan doprinos proučavanju života i rada Vladana Desnice te motiva koji su u neposrednom odnosu prema problematici autorova opusa. Dodatno i zato što se tiče i dotiče motiva i tema od prvorazrednog značaja na brojnim planovima hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih književnih, historijskih i kulturnih odnosa u dugom vremenskom trajanju, a koji se tako rijetko i još uvijek s velikim oprezom javno artikuliraju/prezentiraju.

Desničini susreti su znanstveno-stručni projekt „pokrenut“ davne 1989. godine, ali se nije počeo realizirati zbog nastupajućih turbulentnih historijskih vremena. Idejni konstruktor i temeljni rukovodilac *Susreta* do danas je agilni, kreativni i odlučni prof. dr. sc. Drago Roksanđić, profesor povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. On će uz dugogodišnji projekt *Desničini susreti* kao centralni projekt u vezi sa sadržajima koji se tiču Vladana Desnice voditi i realizirati još nekoliko projekata pri čemu valja posebno naglasiti njegovo angažiranje na obnavljanju Desničina porodičnog imanja u Islamu Grčkom i osobito njegova centralnog prostora, a to je Kula Stojana Jankovića koja je bila devastirana 1995. godine. Znanstveni se pak projekt *Desničini susreti* obnavlja 2005. kada se brojnim manifestacijama obilježavala 100-godišnjica autorova rođenja i od kada se bez prekida održava svake godine. Program su od početka supotpisivali Centar za komparativno-historijske i interkulturalne studije Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za kroatistiku s iste ustanove, Hrvatsko društvo pisaca i Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“ iz Zagreba.

Upravo dosadašnjih više od tristo stručnjaka koji su ne samo učestvovali u radu *Desničinih susreta* nego i dali pun prilog njegovu konstruktivnom trajanju dokazuju da su *Susreti* kreativan poligon na kojem se potvrđivala i nadalje potvrđuje tolerantna, kritička i znanstvena razmjena rezultata provedenih istraživanja neovisno o tome koliko kompleksni, odnosno javnopublicističkom praksom kontaminirani sadržaji bili u centru znanstvene i stručne opservacije. Strpljivo i dosljedno građenje povjerenja sudionika u toj razmjeni i potom interpersonalnim relacijama posredovani u svojim primarnim stručno-znanstvenim sredinama rezultira smanjivanjem historijski proizvedene tenzije između pojedinih znanstvenih sredina, još uvijek opterećenih traumatičnim iskustvom rata i takozvane tranzicije s jedne te nezapamćene presije medija u čuvanju pa i produbljanju traumatskog iskustva pamćenja s druge strane.

Desničini susreti 2017. imenovani su ovom 13. zgodom po redu pomalo pretenciozno, ali u potpunosti u skladu s iskustvom Desničina stvaralačkog imaginarija *Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi – poetički, povijesni i filozofski aspekti* da bi se utvrdili dodatnom odrednicom *Povodom 50. obljetnice smrti Vladana Desnice* čime se višestruko uokviruje centralna tema skupa. I u svim dosadašnjim *Susretima* postupalo se isto: s jedne se strane iz stvaralačkog opusa i života Vladana Desnice izdvajala reprezentativna ključna riječ pomoću koje se može propitivati nezina znanstvena „nosivost“ u multidisciplinarnom i interkulturalnom horizontu.

U tom periodu realizirano je, s ovogodišnjim, 13 međunarodnih simpozija u kojima se dominantno govorilo o Desničinom literarnom opusu, njegovu životu i radu, ali i o temama koje su neposredno povezane sa njegovim životom i radom. Mogli bismo navesti nekoliko tema dosadašnjih simpozija, jer se samim citiranjem naslova jasno otkriva jedna raspoznatljiva linija interesa organizatora i zainteresiranih stručnjaka – ipak *Susretima* dominira tema odnosa spoznajne svijesti i historije u brojnim svojim tematsko-motivskim grananjima: *Sunce, stablo i pisac: krajolici u opusu Vladana Desnice; Pripadnost kulturi – kultura pripadanja; Intelektualci i vlast 1945-1954; Ideologija vlasti i ideološki tekst; Intelektualci i rat 1939-1947; Intelektualci danas; Vladan Desnica i Split 1920-1945; Split i Vladan Desnica 1918-1945.: umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike; Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas. Povodom 110. obljetnice rođenja Vladana Desnice* te ovogodišnja *Smrt u opusu Vladana Desnice i europska kultura – poetički, povijesni i filozofski aspekti*.

Kao i u svim dosadašnjim prilikama, i na ovim se *Susretima* promovirao zbornik radova s prethodnog. Tako je i ovom zgodom organizirana promocija zbornika radova sa *Desničinih susreta 2016.* koji su bili održani prošle godine u Beogradu (u okviru realizacije dvogodišnjeg međudržavnog znanstvenog hrvatsko-srpskog projekta *Desničini susreti i hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam*) u suradnji s Institutom za književnost i umetnost u Beogradu. Skup je imao i odrednicu *Povodom 110. obljetnice rođenja Vladana Desnice*. Na tim se *Susretima* raspravljalo o toliko važnom pitanju a to su hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski književno-kulturni odnosi da su očekivanja opravdano bila velika. Promotori su bili ugledni književni historičari i teoretičari književnosti, vrsni poznavaoi hrvatske i srpske književnosti: akademik Tonko Maroević, dr. sc. Bojan Jović, direktor Instituta za umetnost i književnost u Beogradu, prof. dr. sc. Zvonko Kovač sa Filozofskog fakulteta u Zagrebu i prof. dr. sc. Vladimir Gvozden sa Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, urednik zbornika prof. dr. sc. Drago Roksandić i voditelj FF pressa Filozofskog fakulteta Boris Bui. Naglasili su da je *Zbornik* s ključnim riječima simpozija *Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas* uspio da prenese problemsko-kreativnu atmosferu otvorenih, ponekad i polemičkih intonacija u kontekstu pojedinih tema na samom simpoziju što svjedoči o sazrijevanju i emancipaciji akademske i opće znanstvene humanističke zajednice u obje sredine od stereotipa javnog diskursa. U tom smislu možemo govoriti kako je realna simpozijaska situacija u Beogradu bila otvorenija za kompleksnije propitivanje tih odnosa nego što to *Zbornik* otkriva. Fenomenologija pisanog teksta tako se legitimira kao bitan stilizator i regulator javne riječi. Međutim, upravo zato što su *Desničini susreti* jedna od takvih, već realno međunarodno etabliranih manifestacija, koje promiču/njeguju/kultiviraju kompetentan govor o najkompleksnijim pitanjima, a još uvijek prisutnih u javnom diskursu kao „problemskom“, onda je i te kako uočljiv izostanak problematiziranja upravo tog odnosa. Očigledno, još uvijek postoji više nego razlozan oprez. Upravo zbog toga *Desničini susreti* potvrđuju se kao jedna od nezamjenjivih manifestacija „omogućavanja“ interkulturnih i znanstvenih razmjena i oblikovanja općeprihvatljivih relacija u znanstvenoj komunikaciji u sredinama koje još uvijek jesu kontaminirane naložima koji određuju i reguliraju prostor slobode. Neovisno o tome što je urednik promoviranog *Zbornika* bio prof. dr. sc. Drago Roksandić, treba apostrofirati njegovo „izlaženje“ iz prostora promocije *Zbornika*, jer je iskazao punu zahvalnost doktorandici Ivani Cvijović Javorina na njezinom trudu u procesima objavljivanja svih dosadašnjih zbornika, jer je njezin doprinos bio nenadomjestiv i bez čijeg se truda ne bi mogli realizirati dosadašnji *Susreti*.

Stoga se sagledavanje te ključne riječi *smrt* primarno proučava u kontekstu autorova opusa i njemu pripadajućim kulturnim tradicijama, hrvatskoj i srpskoj, a potom u kontekstu europske

književnosti i kulture te cjelokupnog modernog antropološkog obzora koji je toliko bogato i raznoliko formirao razgranate modele razumijevanja motiva smrti. Valja naglasiti da se ovogodišnjim *Programom rada Susreta* najavilo 48 izlaganja s 51 izlagачem/icom što vrlo jasno govori o velikom odazivu na tako provokativnu temu, temu koja stoji u temelju svekolikog antropološkog horizonta europske kulture i njezina metajezičnog iskustva. Prijavili su se izlagači iz nekoliko država pri čemu dominiraju učesnici iz Hrvatske i Srbije: Zagreba, Zadra, Rijeke, Osijeka, Novog Sada, Beograda, Bara, Bihaća, Sarajeva, Ljubljane, Maribora, Trsta.

Kao što ovako složena tema traži, već su se na početku rada prvog dana u prijepodnevoj sesiji utvrđivali filozofski, antropološki, psihološki, kulturološki, konfesionalni itd. pogledi na razumijevanje sadržaja pojma smrt što je otvorilo vrlo plodnu raspravu o naznačenoj problematici i proizvelo potreban opći kontekst razumijevanja ključne riječi skupa. Tako je izlaganje dr. sc. Marina Biondića sa Odsjeka za filozofiju Filozofskog fakulteta u Rijeci *Aspekti analitičke filozofije smrti u djelu Vladana Desnice* i koji se upravo pasionirano bavi problematikom metafizike i filozofije smrti rastvorilo potreban horizont razumijevanja ove kompleksne tematike. S istog Odsjeka je i dr. sc. Nikola Petković koji će u svom izlaganju *Smrt i među-stanje u radovima Juana Rulfa i Dževada Karahasana* ponajviše pažnje posvetiti elaboriranju u komparativnom sagledavanju dvojice autora „udaljenih“ kulturnih modela teorijsko-filozofske aspekte motiva smrti i tumačiti njihov međusobni „lutajući motiv smrti kao nedovršenog egzistencijalističkog i etičkog procesa te ontološkog stanja“. Slične je dijaloške reakcije izazvalo i izlaganje doktoranda Matka Globačnika *Uloga smrti u njemačkoj filozofiji egzistencije međuratnoga perioda i njezina recepcija u misli Stjepana Zimmermanna*. Da su tanatološke teme i motivi bili izazov za svakog izlagača na *Susretima*, pokazala je i struktura dobrog dijela izlaganja – gotovo da je svako imalo svoju elaboraciju zastupanog pristupa tanatološkoj problematici, prelomljenoj kroz prizmu interesa svakog pojedinačnog izlaganja.

Posebnu je svježinu dao *Susretima* interdisciplinarni koncept *Susreta*, jer su se smjenjivale sesije s problematikom neposredno navezanim na djelo Vladana Desnice, dakle književne u svim svojim oblicima s onima koje su historijske, filozofske, kazališno-historijske, historijsko-medicinske, kulturološke, historijsko-društvene, kulturno-urbanističke itd. Da se radilo o dobro osmišljenom programu *Susreta*, svjedoči i to da tako diferencirane teme nisu proizvodile efekt tematske rascijepljenosti što inače rezultira teškim i napornim praćenjem izlaganja, nego efekt prepoznatljivog mozaikalnog slaganja veće i značenjski kompleksnije cjeline.

Izdvojili bismo nekoliko izlaganja koja su u mnogo čemu ponudila interpretaciju motiva koji u hrvatskom znanstvenom krugu, doduše, imaju brojne i više nego prepoznatljive javno-prezentne znanstvene obrade, ali obrade koje ne bi mogle izdržati načelnu znanstvenu kritiku: bavili su se temama o kojima se govori tek sporadično ili se govori na neadekvatan način, jer je njihov znanstveni interes kontaminiran ili koketiranjem s revizionističkim tumačenjima iskustva Drugog svjetskog rata na ovim „prostorima“ ili se više-manje prikriveno uključuju u procese etabliranja revizionističke koncepcije tumačenja toga historijskog iskustva. Utoliko su se s dodatnom pažnjom pratila izlaganja koja su u centru svog znanstvenog interesa imala historijat Zagreba – bavila su se smrću i strahom u Zagrebu 1941-1945. godine i motivom političke smrti 1945-1989. u Zagrebu.

Tri su izlaganja izazvala plodnu diskusiju, jer su ponudila teme o kojima se ili uopće ne govori ili se govori tendenciozno bez ozbiljnije koncipiranih istraživanja, odnosno da bi mogle biti realizirane u svome ideološkom horizontu moraju provesti vrlo jasno i prepoznatljivo izdvajanje, selekcioniranje građe. Prvo izlaganje ticalo se tumačenja iskustva kazališnog ansambla u cen-

tralnoj kazališnoj instituciji u NDH u periodu prve godine formiranja nove državne tvorevine nakon izglasavanja rasnih i ostalih zakona koji su omogućavali brojne nestanke i likvidacije pokazanih te proizvođači paralizirajuću atmosferu straha od smrti – izlaganje prof. dr. sc. Snježane Banović, profesorice na Akademiji dramskih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu *Hrvatsko dramsko kazalište u Zagrebu 1941. Dani smrti, straha i poniženja*. Ne manje je pažnje izazvalo angažirano izlaganje prof. dr. sc. Drage Roksandića koji je interpretacijom četiriju svjedočenja o pamćenju iskustva rata u Zagrebu 1941-1945. u obrazloženju teme svoga izlaganja *Umrjeti u Zagrebu 1941.-1945.* naznačio da proučavajući dnevnička ili autobiografska sjećanja četvorice autora (Miroslava Krležu, Josipa Horvata, Kerubina Šegvića i Stjepana Zimmermanna) otkriva veoma različito organizirana sjećanja na suočavanje sa smrću u ratnom periodu u Zagrebu. Mladog doktoranda Tomislava Brandolice prvenstveno je zanimalo pitanje političke smrti u Savezu komunista Hrvatske, dakle oblika obračuna u SKH afirmirajući jednu zanemarenu građu kao izvore koji su se rijetko koristili pri opisu političke povijesti Saveza komunista Hrvatske, a to su takozvane knjige kazni i kažnjavanja članova Partije što su se vodile po pojedinim općinskim partijskim komitetima: *Smrt u Partiji – prekidi političkih karijera i politički kraj u Savezu komunista Hrvatske 1945-1989*.

Izuzetno su osvježavajuće djelovali prilozima koji su dolazili sa drugih znanstvenih područja: lingvistike i kulturologije ili historije epidemija i kroničnih bolesti na području današnje Republike Hrvatske ili historije Zagreba kao mjesta što je užurbano proizvodio jasnu sliku/legitimaciju o svom urbanitetu. Tumačenje formiranja Mirogoja na primjer kao prostora na kojem se uspostavlja i legitimiraju centralna i reprezentativna mjesta kulturnog pamćenja zajednice. Iz lingvističkog se horizonta tema smrti nastojala sagledati u Desničinom jezičnom iskustvu i to upravo u njegovu reprezentativnom tekstu. Dr. sc. Virna Karlič u svom je izlaganju *Metafora i konceptualizacija smrti u Proljećima Ivana Galeba* utvrdila izuzetno veliku semantičku širinu i izuzetnu frekventnost iskorištenih jezičnih oblika u jezičnom materijalu analiziranog teksta koji omogućavaju formiranje tipologizacije upotrebljenih oblika u horizontu autorova predstavljanja simbolike smrti. Doktorandica Ivana Cvijović Javorina je interpretirala u svom izlaganju *Sveučilište na Mirogoju* odnos institucionalizirane zajednice prema nosiocima reprezentativnog izbora – sveučilišnim nastavnicima, posebno prema osnivačima studija germanistike u Zagrebu. Dodatno i s pozicije propitivanja njihova mjesta u kulturi sjećanja grada. Šteta što se nije moglo čuti planirano izlaganje dr. sc. Maria Streche, ali prisutnog na nivou kratkog rezimea u *Programskoj knjižici Susreta Mirogoj. Simbol modernog hrvatskog građanskog društva i njegove kulture*, jer bi dalo pun prilog historiji zagrebačkog urbaniteta u kontekstu formiranja Mirogoja kao mjesta kojim se Zagreb uključuje među pune urbane centre Europe. Ovako moramo čekati novi zbornik i nadati se da prilog neće izostati. Svoj prilog raznolikosti tema izlaganja dala je i dr. sc. Monica Priante s Hrvatskog katoličkog sveučilišta koja je pokazala dva modela pokopa kroz koje su prošli posmrtni ostaci Vladana Desnice u izlaganju *Dva pogreba Vladana Desnice*, jednog službenog u Zagrebu i drugog tradicijskog u Islamu Grčkom. Tema je toliko interpretativno provokativna s obzirom na ponuđeni materijal, da je diskusija izlagačicu izazvala na cjelovitije sagledavanje, odnosno ukazala na brojne izvore značenja koji se moraju osvijestiti.

Iz opće kulturološke problematike bilo je i izlaganje dr. sc. Nikole Anušića koji je u izlaganju *Kad smrt poždere smrt. Uloga epidemija u mijenama mortalitetnih obrazaca* otkrio jedan paradoks u tumačenje historije epidemija, a tiče se proučavanja smrtnosti od tuberkuloze na prostoru današnje Hrvatske u situaciji epidemije španjolske gripe pokazujući sve izazove multidisciplinarnih istraživanja kojima je realan povod literatura Vladana Desnice.

Ipak je najveći broj izlaganja bio posvećen Desničinih književnim tekstovima i njegovu književnom opusu u cjelini što je nemoguće detaljnije i u cijelosti prezentirati. Zato bismo izdvojili nekoliko izlaganja koja su u centru svog interpretativnog interesa imala određeni aspekt Desničina opusa bilo da se radilo o njegovoj poeziji, dramskom dijelu opusa ili njegovim prozama.

Zapaženu je pažnju i dinamičnu diskusiju izazvalo tematiziranje motiva besmrtnosti u kontekstu Desničina nedovršenog romana *Pronalazak Athanatika* koji se i nadalje nudi diferenciranim žanrovskim atribuiranjima. Tokom rasprave se postepeno formulirala interpretacijska mreža o romanu kao mimikriranom, a angažiranom romanu o totalitarnoj političkoj svijesti kao neizbježnoj konzekvenci antropološkog mita pa se Desničini recentni stvaralački angažman prepoznaje kao odgovor autora na pitanje o posjedovanju ekskluzivnog prava na vrijeme/trajanje/postojanje. Tako složenom sagledavanju Desničina romana pun je prilog dalo izlaganje dr. sc. Bojana Jovića *Tanatologike Vladana Desnice. Igre poetike i smrti* gdje izlagač artikulira toliko razuđen tanatološki repertoar u djelima Vladana Desnice jasno ukazujući da je taj tematsko-motivski sloj realiziran u složenim strukturama diferenciranih tekstnih postava. Ili kad se govori o intertekstualnosti u njegovu djelu, a u obzoru se ima građa od antike do današnjih vremena, onda se čini izuzetno plodnim istraživanje Desničina rada iz rakursa upravo antičkog mitskog repertoara (Bruna Kuntić-Makvić: *Haronovo doba. Antički motivi u tanatičkom repertoaru Vladana Desnice*). Od važnosti su izlaganja dr. sc. Vladimira Gvozdena koji je posebno izdvojio motiv apsurdna u izlaganju *Sunce, smrt i apsurd u Proljećima Ivana Galeba*.

Čim se u kontekstu tumačenja djela Vladana Desnice najave teme koje se odnose na njegov pjesnički ili dramski ili prevodilački dio opusa, odmah se recepcijska znatiželja podiže, jer se nalazimo na području u kojem postoje i nadalje otvorena stajališta znalaca autorova opusa. Izlaganje dr. sc. Sanje Roić i dr. sc. Ive Grgić Maroević *Desnica, prevoditelj i komentator Foscolovih Grobova* analitično je uvjerljivo/argumentirano ukazalo na izuzetnu Desničinu prevodilačku umješnost, jer je taj značajni spjev uspio neponovljivo kreativno, sačuvavši brojne osobine originala na svim nivoima strukture, prevesti tako da se može smatrati da je njegov prevodilački zahvat najuspješniji među njih 10 (deset) koji su realizirani na hrvatsko-srpskom govornom području do danas.

Dr. sc. Aleksandra Kuzmić u izlaganju *Dramaturgija slobode i smrti ili o Ljestvama Jakovljevim Vladana Desnice u svetlu Sartrove teorije o pozorištu situacije* skrenula je pažnju na upisanost Desnice u recentnu dramsku proizvodnju u europskom dramskom kontekstu.

Ovogodišnji *Desničini susreti* u cijelosti su potvrdili svoje programske ciljeve: da su proširili i produbili razumijevanje literarnog opusa Vladana Desnice osvjetljavajući ga iz ciljano reduciranog, ali interpretativno produktivnog tematsko-motivskog očišta, da je tema smrti u hrvatskoj historiografiji definitivno afirmirana kao znanstvena, da je možda najuspjelije do sada demonstrirana teorijsko-metodološka orijentacija *Susreta* na multidisciplinarnost i interdisciplinarnost, da se sačuvala naglašena otvorenost prema uključivanju mladih znanstvenika i onih koji se tek u tom smislu profiliraju, a klasična se komparatistika motiva i opet pokazala kao nezamjenjiva disciplina pri proučavanju književnih i svakih drugih diskurzivno diferenciranih tekstova.

Vladan Desnica je jedan od onih pisaca koji je u posljednjih 20 godina bio i te kako „prisutan“ u javnom životu doživjevši da mu se i hrvatska i srpska kultura, svaka na svoj specifičan način, primjereno oduže. I ovakvim oblikom „bavljenja“ s potencijalom njegova znaka kao što su *Desničini susreti*. Budući da su *Susreti* do sada slijedili i stvaralačku i životnu priču našeg značajnog autora, onda nam se čini potrebnim nastaviti s onim slijedom s kojim je realiziran jedan broj *Susreta*, a to je autorova i stvaralačka i životna biografija. Ako je Zadar ono mjesto koje se

upisuje kao rodno pa se nekoliko *Susreta* vezalo uz Zadar, pa je slijedio Split – mjesto njegova stvaralačkog propitivanja, učenja i sazrijevanja te ulaska u javni kulturni život, onda je Zagreb onaj lokus gdje se definitivno artikulira kao samosvojna i neponovljiva stvaralačka posebnost. Tema Desnica i Zagreb više je nego provokativna i neizbježna. Na svim planovima.

Dakle, slijedom dosadašnjeg hodograma *Susreta* bilo bi veoma zanimljivo istraživački i interpretativno propitati temu Zagreb i Vladan Desnica, jer je u tom gradu autor afirmirao svoj književni lik i bitno intervenirao u iskustvo općeg dijaloga kulture razdoblja. Naravno, time bi se osvijetlili brojni motivi koji se navezuju na promišljanje iskustva književnosti neposredno nakon Drugog svjetskog rata, jer osobito pedesete godine 20. vijeka predstavljaju izuzetno dinamičan period hrvatske književnosti i kulture koja se ostvarivala u sklopu cjelokupnog iskustva jugoslavenske društvene zajednice – sa svim svojim kontradiktornostima, ali naglašeno ubrzane transformacije. I upravo te pedesete godine predstavljaju punu afirmaciju literarnog opusa Vladana Desnice koji će dati upečatljiv prilog proširivanju slobode javne riječi i slobode stvaranja, a što će realno demonstrirati napuštanjem kurentne pravničke karijere i odlaskom u slobodne umjetnike/književnike – odmah skrećući na sebe punu javnu i institucionalnu pažnju objavljivanjem romana *Zimsko ljetovanje* upravo na početku 1950. godine.

Dušan Marinković

Otkrivanje spomen-ploče Židovima stradalima u Holokaustu, Donji Miholjac, 24. rujna 2017.

Dana 24. rujna 2017. godine u Donjem Miholjcu svečano je otkrivena spomen-ploča posvećena Židovima Donjeg Miholjca i okolice koji su stradali u Holokaustu tijekom Drugog svjetskog rata. Sama ploča postavljena je simbolično neposredno blizu mjesta gdje se do 1942. godine nalazio židovski hram. Donjomiholjački Židovi podijelili su istu tragičnu sudbinu većine svojih sunarodnjaka u Europi pod fašističkom vladavinom.

Prisutnost Židova na donjomiholjačkom području počinje od sredine 19. stoljeća odnosno razdoblja kada su, zahvaljujući zakonskim regulativama, konačno dobili priliku za vlastitu emancipaciju. Zakon iz 1840. godine osigurao je ugarskim Židovima slobodu kretanja, naseljavanje u gradovima, bavljenje trgovinom te mogućnost odabira zanimanja. Tijekom mađarske republikanske revolucije 1848./1849. jedan od posljednjih činova revolucionarne vlade bilo je donošenje zakona o potpunoj emancipaciji Židova, s ciljem da zadobiju što širu podršku u borbi za republikanske ideje. Habsburški dvor je nakon gušenja revolucije poništio taj zakon. Međutim, prvo zasjedanje parlamenta nakon Austro-ugarske nagodbe izglasalo je zakon o njihovoj potpunoj emancipaciji krajem 1866. godine.

Jedan od preduvjeta za naseljavanje Židova na donjomiholjačko područje bio je gospodarski razvoj, koji je uslijedio dolaskom obitelji ugarskih Židova iz Erdelja, Gutmanna, na područje današnjeg Belišća. Drvnoprerađivača industrija u Belišću potaknula je potražnju za novim radnim mjestima, izgradnju željezničke pruge do obronaka Krndije i Papuka te samim time i potrebu za novim djelatnostima. Pruga je prolazila i kroz sam Donji Miholjac, što je, među ostalima, motiviralo i židovske poduzetnike uglavnom s područja Siklosa da prošire ili u potpunosti premjeste svoju djelatnost na to mjesto.

Prvi Židovi su se u Donji Miholjac doselili iz Siklosa početkom 1860-ih godina. Podaci o njihovom prvotnom naseljavanju upućuju na to da su isprva živjeli na padinama sliva rijeke

Drave. S vremenom su se imućniji Židovi naselili uz tadašnji rub mjesta, ono što je danas centar grada. Današnja ulica Đure Basarićeka, tadašnja Mailathova (poznata po kolokvijalnom nazivu *Čifutski sokak*), bila je lokacija izgradnje prve sinagoge već 1864. godine (na tom je mjestu 1923. godine sagrađena nova zgrada hrama). Židovi su ubrzo dobili i zemljišnu parcelu za vlastito groblje, jugoistočno od mjesta.

U to su se vrijeme miholjačke starosjedilačke obitelji bavile raznim zanimanjima – bili su opančari, kovači, poljoprivrednici, korpari, kolari, užari. Židovi su uglavnom bili trgovci, industrijalci, bankari, liječnici i ugostitelji. Starijim stanovnicima grada ostale su u sjećanju obitelji Kirschner, Kerschner, Schulhoff, Ehrlich, Glasner, Spitzer, Schlesinger, Cohen, Moritz, Freiling, Weiss, Rosenberg...

Mnoge od ovih obitelji su u davna vremena iz Njemačke preselile na područje Češke i Slovačke te postupnim seljenjem došle u Mađarsku. Ljudevit Kirschner bio je liječnik; Bernard Glasner vlasnik tvornice za bojanje tkanina na Majuru; obitelj Polgar držala je banku, kinematograf, restoran i mlin na parni pogon; Spitzeri, Schlesingeri, Kerschneri i Glasneri bavili su se trgovinom mješovite robe. Poneki od njih ostavili su trag u Hrvatskoj i izvan Donjeg Miholjca, pa i u inozemstvu (Hugo Ehrlich bio je znameniti arhitekt, autor pojedinih stambenih zgrada u strogom centru Zagreba; Artur Kerschner poginuo je 1938. godine u redovima Internacionalnih brigada tijekom Španjolskog građanskog rata).

Te su obitelji u Donjem Miholjcu živjele svoj život, konačno dočekavši razdoblje emancipacije i nesmetanog razvoja vlastite kulture te doprinoseći razvoju zajednice. Raspad Austro-Ugarske i osnutak Kraljevine SHS nisu previše potresli židovsku zajednicu na ovim prostorima. Međutim, dolazak nacista na vlast 1933. godine ubrzo je naslutio da se Židovima ne sprema ništa dobro. Židovski izbjeglice iz nacističke Njemačke postupno su dolazili na granice Kraljevine Jugoslavije. Vlada Cvetković–Maček je već 1939. godine donijela zakone koji su Židovima ograničavali upis u visoke obrazovne ustanove.

Dana 6. travnja 1941. Sile osovine izvršile su agresiju na Kraljevinu Jugoslaviju, a 10. travnja proglašena je Nezavisna Država Hrvatska. Već 30. travnja ustaška vlast je masovni teror ozakonila „Zakonskom odredbom o rasnoj pripadnosti“ i „Zakonskom odredbom o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda“, čime su Židovi, Srbi i Romi stavljeni van zakona. Budući da su im predstavnici Trećeg Reicha prepustili da od travnja 1941. do kolovoza 1942. godine riješe „židovsko pitanje“, ustaše su ubrzo pokrenuli formiranje sabirnih i koncentracijskih logora širom NDH.

Sudbina većine slavonskih Židova, među kojima i donjomiholjačkih, bila je zapečaćena u lipnju 1942. godine. Donjomiholjački Židovi su sakupljeni praktički preko noći, a nemoćne Židove ustaše su odmah postrijeljali u samom mjestu. Miholjačku su sinagogu tih dana ustaše uništili i spalili do temelja. Svi zarobljeni slavonski Židovi privremeno su bili smješteni u sabirni logor pored ceste između Osijeka i Tenje. Do srpnja 1942. u logoru se nalazilo već oko 2.000 osječkih i preko 500 Židova iz okolice. Ustaške su vlasti dvama transportima u kolovozu 1942. organizirale prebačaj veće skupine Židova u logor Auschwitz, a manje u Jasenovac.

Do kraja Drugog svjetskog rata Holokaust su preživjela samo tri donjomiholjačka Židova od njih preko 200 na području tadašnjeg kotara. Jedan od njih bio je Lavoslav Ehrlich, otac Mire Ehrlich, posljednje Židovke koja živi u Donjem Miholjcu. Izbjegao je Holokaust bijegom u Italiju, da bi se naposljetku pridružio borbama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u Lici. Njegov brat, Lavoslav Ehrlich, preživio je pakao Jasenovca spasivši se u probuju logoraša 22. travnja 1945. godine. Treći, Polgar, preživio je logor Auschwitz.

Donji Miholjac, kao i ostala slavonska mjesta, zbog djelovanja zlokobne ideologije fašizma ostao je bez jedne zajednice marljivih ljudi koji su vjekovima tražili svoje mjesto pod suncem. Njihova je jedina „krivnja“ bila ta što nisu pripadali „arijevskoj“ rasi, zato što je srž fašističke ideologije „krvi i tla“ pokoravanje i uništavanje „manje vrijednih“. Zbog toga svako spomenobilježje, svaka napisana riječ o tim žrtvama, mora doprijeti do očiju i ušiju svakog pripadnika ljudske rase, posebno u današnje vrijeme kada ponovno širom svijeta možemo čuti razne pokliče mržnje, negiranja Holokausta i isticanja simbola pod kojima su stradavale žrtve fašizma. Konačno je i spomen-ploči u Donjem Miholjcu pripalo to zasluženo mjesto, koje je, poput prostora nekadašnje sinagoge, zjapilo prazno punih 75 godina.

Goran Korov

**Projekt ‘The Entangled Histories of Emotions in the Mediterranean World’
– niz seminara 2017/2018.**

U Splitu je 25-26. rujna 2017. u organizaciji Centra za transkulturno istraživanje emocija (<https://www.ctie.hr/>) održan međunarodni znanstveni seminar ‘Portals: Spaces of Encounter, Entanglement, and Exchange’. Bio je to drugi u nizu od pet seminara projekta ‘The Entangled Histories of Emotions in the Mediterranean World’ što ga zajednički organizira međunarodna kolaboracija sastavljena od šest institucija: australski ARC Centre for the History of Emotions (CHE), The Society for the History of Emotions (SHE), Institute for Advanced Study (CEU, Budapest), Centar za transkulturno istraživanje emocija (CTIE), European University Institute (EUI, Firenze) i Istituto per la storia del pensiero filosofico e scientifico moderno (ISPF). Organizatori-voditelji seminara bili su dr. sc. Katrina O’Loughlin (University of Western Australia, CTIE) i dr. sc. Mirko Sardelić (Odsjek za povijesne znanosti HAZU, CTIE), a seminar su s hrvatske strane potpomogli još i Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Književni krug Split – organizatori Knjige Mediterana – te Institut za povijest umjetnosti (IPU) i Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.

Osim predstavnika organizatora svih šest institucija koji su zbog kontinuiteta diskusije prisutni na svakom seminaru, ovome splitskome spremno se predavanjima pridružilo nekoliko uvaženih istraživača Mediterana, jugoistočne Europe te povijesti emocija. Treba najprije spomenuti da je sudjelovao i dr. sc. Giovanni Tarantino (University of Western Australia), inicijator cijeloga projekta. Pozivu se odazvao profesor emeritus Michel Balard (Université Paris IV-Sorbonne), doajen mediteranske povijesti, koji je u više od pola stoljeća znanstvenoga djelovanja iza sebe ostavio stotine publikacija, od kojih su neke bile ključne za cijelu disciplinu. Doprinos konceptualizaciji Mediterana kao egzemplarne kontaktne zone sa svojstvenom emociologijom pružili su dr. sc. Rosa Salzberg (University of Warwick; EUI) predavanjem o Veneciji kao mjestu konstantne mobilnosti i novih susreta, te prof. dr. Aleksander Osipian (University of Kiev) slikom Konstantinopola očima poljskih putnika 16. i 17. stoljeća. Teorijsku i metodološku okosnicu seminara zacrtala je radom o emocionalnoj ksenologiji prof. dr. Zrinka Blažević (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu), koja već niz godina sustavno obogaćuje interdisciplinarnu platformu povijesti emocija originalnim teorijskim uvidima, ključnima za ozbiljan pristup ovoj kompleksnoj temi. O praktičnom aspektu emocija izlagala je prof. dr. Nataša Štefanec (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu), čiji je rad na Referentnom i interpretativnom centru za po-

vijest Vojne krajine u Glini bio također zapažen kao originalan i sustavan pristup prezentiranja prošlosti i sadašnjosti međukulturnih odnosa.

Drugoga dana, u triptihu o zanimljivim dubrovačkim temama ranoga novog vijeka (15.-17. st.) izlagale su, u zasebnim predavanjima, doc. dr. sc. Ivana Brković (Filozofski Fakultet u Zagrebu), dr. sc. Martina Pranić (Charles University, Prague) i doc. dr. sc. Valentina Zovko (Filozofski fakultet u Zadru), obrađujući neke emotivne aspekte (redom) velikoga potresa (1667.), političke djelatnosti Marina Držića, te ranih diplomatskih kontakata Dubrovčana i Osmanlija. Baštinu i važnost arturijanske literature za oblikovanje identiteta i emocionalnog habitusa velikaša srednje Europe analizirala je dr. sc. Kosana Jovanović (Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci). Neke je važne aspekte emocija iz perspektive psihologije, napose o socijalnoj funkciji plakanja, sudionicima izložio gost seminarara i sudionik okruglog stola dr. sc. Asmir Gračanin (Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci). Visokoj kvaliteti seminarara pridonijelo je i desetak sudionika okruglog stola iz uglednih hrvatskih i svjetskih akademskih institucija, među kojima i prof. dr. Nadia Al-Bagdadi, upraviteljica Institute for Advanced Studies CEU, prof. dr. Luisa Simonutti (ISPF), prof. dr. Ann Thomson (EUI Firenze), dr. sc. Ana Marinković (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu), dr. sc. Ana Šverko (IPU Split), Matko Matija Marušić (IPU Zagreb) te nezavisni istraživač dr. sc. Dario Pasquini.

Cilj je projekta kroz seminare i diskusije razviti postojeće te uspostaviti nove metodologije i pristupe istraživanju transkulturnih aspekata doživljaja i izražavanja emocija, vezanih uz ljude, ideje, predmete, mjesta, a sve kroz njihovu isprepletenu povijest. Splitski je seminar u fokusu imao Jugoistočnu Europu kao kontaktnu zonu u kojoj su se isprepletali utjecaji Mediterana i Kontinenta, zapadnih i istočnih civilizacija, sjedilačkih i nomadskih carstava. Portali iz naslova seminarara odnose se na mjesta koja su (bila) prirodni prolazi ili načinjena vrata između različitih svjetova, poput klanaca, rijeka, graničnih područja, luka (između kopna i mora), gradova i drugih. Niz se nastavlja u Australiji, u Perthu, seminarom naslovljenim 'Entangled Histories of Things in the Mediterranean World' (<http://www.historyofemotions.org.au/events/entangled-histories-of-things-in-the-mediterranean-world/>), 14. prosinca 2017. Završna dva seminarara održat će se u Europi, najprije u Firenci 5. veljače, potom u Budimpešti 18. lipnja 2018., a njihov raspored i teme mogu se pronaći na istom linku australskoga Centra za povijest emocija.

Mirko Sardelić

Okrugli stol o Franu Supilu, Zagreb, 11. listopada 2017.

U srijedu, 11. listopada 2017. u 18 sati u Maloj je dvorani Matice hrvatske na Strossmayerovom trgu 4 u Zagrebu, u organizaciji Matičina Odjela za povijest, započeo dvosatni okrugli stol o Franu Supilu, povodom stogodišnjice njegove smrti u Londonu 25. rujna 1917. godine.

Skupom je moderirao profesor Željko Holjevac s Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a sudjelovali su još i profesor Ante Bralić s Filozofskog fakulteta u Zadru, profesor Stjepan Čosić s Filozofskog fakulteta u Splitu te Zlatko Matijević i Stjepan Matković, znanstveni suradnici Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu, uz desetak zainteresiranih posjetitelja. Pozdravne riječi prisutnima – osobito akademiku Nikši Stančiću – uputio je moderator, koji je upozorio na povod skupu i njegove sudionike te nadolazeći prilog u *Vijencu*. Zatim je pružio kratki pregled Supilova javnog djelovanja i uvodno izlaganje zaključio citirajući „Odlomke romansirane biografije Frana Supila“ Miroslava Krleže (*Forum*, 6, 1967, 5/6). Slijedili su abecednim redom sudionici skupa.

Ante Bralić svoje je izlaganje posvetio Supilovu odnosu prema Srbima i srpskoj političkoj eliti u Hrvatskoj. Na početku je gradirao opća mjesta po kojima je kao član Jugoslavenskog odbora, začetnik politike „novoga kursa“ i pokretač *Novoga lista*, te kao antisrpski orijentiran dubrovački pravaš, Supilo prepoznatljiv sve užem krugu namjernika. Supilovu borbu protiv koalicije Srba-katolika i autonomaša koju je kao urednik *Crvene Hrvatske* vodio 1890-ih u Dubrovniku Bralić je iščitao u socijalnom ključu, kao sukob mladog autsajdera s društvene margine i lokalne postaristokratske, ekonomske i intelektualne elite. Zatim je podsjetio na statističke podatke koje Supilo donosi u članku objavljenom u *Riečkom novom listu* kolovoza 1911. (uključenom i u zbirku članaka *Politika u Hrvatskoj* iz iste godine), a koji se odnose na posve asimetričnu nacionalnu strukturu *opozicionalnih i vladinovačkih* mandata u pet saziva Sabora tijekom Khuenove ere. (S obzirom da je među europskim zemljama s ustavnim poretom subdualistička Hrvatska imala najuži korpus stanovništva s aktivnim biračkim pravom, na ograničeni stvarni domašaj tih podataka ukazivalo se i ranije – usp. npr. *Srbi u Hrvatskoj* Drage Roksandića, Zagreb 1991, str. 104-106; op. SM.) Uz to, osvrnuo se na Supilove kritike upućivane naprednjacima kao nekritičkim filiosrbima, njegova pomalo simplicistička objašnjenja o superiornoj političkoj okretности banovinskih Srba, utjecaj službene Srbije na srpske političare u Banovini i optužbe da je sam Supilo konfident srbijanske vlade, te njegovo viđenje „narodnog jedinstva“ unutar kojeg je bilo nužno suzbijati frankovački ekskluzivizam, odnosno privoliti samostalce i radikale da razmišljaju i djeluju unutar okvira hrvatske političke nacije. Unitarističku, integralnojugoslavensku fazu Supilova djelovanja prije početka Velikog rata Bralić je držao potrebnom spomenuti, bez daljnjih komentara.

Stjepan Ćosić iznio je „mali mozaik sličica o Supilu“. Povod za prvu bila je finalna rečenica romansirane biografije iz pera Josipa Horvata, gdje je urna sa Supilovim posmrtnim ostacima pogrešno ubicirana u Knežev dvor, umjesto dubrovačke Gradske vijećnice. Kao vijećnik početkom stoljeća Ćosić je osobno imao priliku svjedočiti koliko je slab interes taj predmet u dotičnom okruženju pobuđivao. Iskušenju da provjeri istinitost starije legende o tome kako je urna ustvari prazna nije odolilo, no s obzirom da je nije bilo moguće otvoriti, legendu nije uspio valjano potvrditi niti opovrgnuti. Sama urna imala je neobičan itinerar. Nekoliko godina nakon njegove smrti ležala je zaboravljena u londonskom krematoriju, kojemu nitko nije plaćao ležarinu, da bi je zatim (čini se na Meštrovićev poticaj) preuzeo i neko vrijeme čuvao Supilov prijatelj bankar Pavle Mitrović. Napokon, na intervenciju novinarskog udruženja i uglednih Dubrovčana, krajem 1927. parabrodom Srđ bila je prevezena iz Londona i na Sušaku svečano izložena na odru 29. prosinca, odakle je prevezena za Dubrovnik. Na samu Novu godinu 1928., nakon ceremonije u kojoj je službeno sudjelovala država, pohranjena je u Gradsku vijećnicu, gdje se i danas čuva. Ćosić se zatim vraća na sam početak Supilova političkog djelovanja – osnivanje tajnog đlačkog društva, koje je nastupalo pod geslom *Dole sa svim, što na Nijemca sjeća!*, čiji su članovi demonstrativno odbili pozdraviti prijestolonasljednika Rudolfa skidanjem kape prilikom njegova posjeta Dubrovniku 1885. godine, zbog čega su izbačeni iz škole. Dok je Melku Čingriji na intervenciju Čingrije starijeg omogućen povratak, Supilo je bio lišen te mogućnosti. Završio je tek dva razreda Poljodjelske škole i u osnovi je do kraja života ostao samouk. Ćosić ga ipak smatra fenomenom bez premca i usporedbe (izuzev eventualno s Radićem) na političkoj sceni Hrvatske, istovremeno karizmatikom, pragmatikom i dosljedno načelnim čovjekom, prvim koji je uspio uistinu probiti barijeru između Dalmacije i Hrvatske. Već kao dvadesetjednogodišnjak postao je urednik i pokretačka snaga *Crvene Hrvatske*, dok su suradnici Mato Pišta i Vlaho Bogdan bili više od trideset godina stariji. Upravo zahvaljujući tom listu razbijen je pokret Srba-ka-

tolika u Dubrovniku. Rano sazrijevaći, osnovna je politička načela definirao u inicijalnoj fazi i u daljnjem ih razvoju kao veliki strateg unatoč čestim taktičkim zaokretima u bitnome potvrđivao. Iz zapisa sunarodnjaka i stranih suvremenika (Ferrero, Grey, Steed, Seton-Watson) jasno je kako je na okolinu ostavljao izuzetno jak utjecaj, što mu je tijekom relativno kratkoga života priskrbilo čitavu galeriju snažnih neprijatelja. Čosić je na kraju preuzeo Horvatuovu ocjenu o Supilu kao političkom *jasnovidjeocu* te istaknuo da stogodišnjica njegove smrti obvezuje zainteresiranu javnost. Pozvao je na novo čitanje i dopunu goleme literature iz jugoslavenskog razdoblja, osobito što se tiče prve, dubrovačke faze njegova djelovanja.

Željko Holjevac pozabavio se ranije neobjavljenim izvorima koje je pronašao u fondu Zemaljske vlade Hrvatskog državnog arhiva. Riječ je o obavještajnim materijalima koji su o Supilu pribavljani u drugoj polovici 1914. i prvoj polovici 1915. godine, nakon njegova odlaska u emigraciju sredinom srpnja 1914., u osvit Velikoga rata. Ugarska je vlada i redarstvo izvještavalo Zemaljsku vladu o Supilovom kretanju i aktivnostima diljem zaraćene Europe. Tako ministar-predsjednik István Tisza već početkom kolovoza javlja o Supilovim kontaktima sa „sumnjivim“ Srbima i Talijanima u Veneciji, a sušačko ga redarstvo na staru godinu locira u istom gradu. Već početkom siječnja 1915. Tisza obavještava Zagreb da je Supilo, koji raspolaže znatnim novčanim sredstvima, otputovao u London gdje se predstavlja kao ugarski narodni zastupnik, drži politička predavanja i javno ističe potrebu za mirom. Isti izvor u travnju upozorava na opširan članak objavljen mjesec dana ranije u *Corriere della Sera* o Supilu, otprilike kada i državno nadodvjetništvo u Zagrebu poduzima izvide pod optužbom za veleizdaju. Zatim su registrirani članci iz ruskog tiska; sam Supilo u Trumbićevu društvu u travnju se nalazio u Sankt-Peterburgu, gdje je „inspirirao“ tamošnji tisak o našim prilikama. Slijedio je put u Niš i sastanak s Pašićem, pa Bukurešt i ponovo Sankt-Peterburg. Početkom srpnja bečka je policija u posjedu pariškog tiska koji izvještava o skupu Jugoslavena, a još krajem svibnja 1915. državno je nadodvjetništvo podiglo optužnicu zbog veleizdaje pred mjesno nadležnim kaznenim sudom u Rijeci.

Zlatko Matijević Supilovo je djelovanje pokušao osvjetliti kroz njegove odnose sa Stjepanom Zagorcem, pri čemu se dijelom oslanjao na neobjavljene Zagorčeve memoare koji se čuvaju u NSK, a koji su u literaturi uglavnom zanemareni. Zagorac je rođen 1868. u Karlovcu. Krajem stoljeća slovi za jednog od ključnih zagovornika kršćanskog socijalizma na našem području. Jedan je od osnivača Hrvatske stranke prava 1904., gdje uz Bauera i Harambašića kao tajnik stranke ima vodeću ulogu. U razdoblju od 1905. do 1914. (uz kraći prekid 1908.-1909.) blisko surađuje sa Supilom. Gorljivi je zagovaratelj Riječke rezolucije, pa već 1905. u Zagrebu objavljuje brošuru *Istina o riečkoj rezoluciji ili Tko vara narod*, a sudjeluje i u pregovorima s mađarskom opozicijom. Neuspjeh peštanske opstrukcije i posljedično donošenje željezničarske pragmatike vodilo ga je postupnom preispitivanju odnosa s Koalicijom, odnosno istupanju. Na poziv iz Beča, vjerojatno vojne kancelarije prijestolonasljednika, krajem 1907. na njemačkom piše memorandum koji će značiti povratak na pravaški program iz 1894., uz priznavanje srpske narodnosti i crkvene autonomije unutar okvira hrvatske političke nacije. HSP bi također trebao napustiti Koaliciju, raditi na fuzioniranju različitih pravaških opcija te ostvarenju trijalističkog preuređenja Monarhije. Tijekom 1908. redale su se Zagorčeve polemike sa Supilom oko Supilova navodnog prepuštanja Bosne Srbiji, njegovim ovlastima u pregovorima s mađarskom stranom u ime Koalicije, Zagorčevim kontaktima s ugarskom vladom i prijestolonasljednikom preko zastupnika Hodže oko pitanja novog sporazuma s Mađarima, čiji je tijekom Zagorac javno obznačio, pregovorima s Rauchom oko stvaranja novog pravaškog bloka itd. Naposljetku se Zagorac privremeno priključio Starčevićovoj stranci prava, dok je za vrijeme rata bio član frankovačkog

kluba u Saboru, ali ne i stranke. Ostaje kuriozitet da je na Friedjungovom procesu sudjelovao kao svjedok obrane, no svjedočio je u korist Supila, a zaniijekao je i kontakte ostatka Koalicije s Beogradom, što do danas ostaje prijeporno. U korespondenciji iz 1912. Supilo i Zagorac se nazivaju „prijateljima“, a isti je termin upotrijebljen i u Supilovu pismu Trumbiću s kraja 1914. godine. Sam Zagorac se pri stvaranju Države SHS izjašnjavao kao „supilovac“, odnosno pristaša federalističke koncepcije, zbog čega je bio nadziran i tek je na opetovanu intervenciju kod bana Tomljenovića dobio jamstva da će se s tim prestati. Posljednja faza njegova djelovanja ispunjena je pomalo neobičnim zaokretima. Sudjelovao je pri osnivanju Hrvatske (staro)katoličke crkve 1923. i postao njen svećenik, a u isto je vrijeme prvi put postao gradonačelnik Karlovca. Poslije proglašenja Diktature priključio se novoosnovanoj Jugoslavenskoj nacionalnoj stranci i nedugo prije smrti po drugi put obnašao dužnost karlovačkog gradonačelnika.

Stjepan Matković smatra da je Supilo kao borbeni političar i novinar obilježio jedno razdoblje hrvatske politike. Poziva na novo čitanje Supilove uloge, s obzirom da su i pored brojnih historiografskih radova (između ostalih, Dragovana Šepića, Nikše Stančića, Ive Perića i Bogdana Radice), snažniji utjecaj ostvarile ocjene publicista i književnika. Podsjetio je da je i sam Antun Gustav Matoš surađivao s *Novim listom*, no da se kao pravaš kasnije kritički odnosio prema Supilovim političkim manevrima. Kao prijeporne točke izdvojio je Supilovo navodno isporučivanje Bosne velikosrpskim aspiracijama, animozitet prema Zagrebu i njegovoj političkoj i intelektualnoj eliti, navodno prešućivanu ulogu riječkoga kapitala u pokretanju i djelovanju *Novog lista* te zaokret u odnosima s vrhbosanskim (sarajevskim) nadbiskupom Josipom Stadlerom nakon 1900. godine. Kakogod, njegovo je djelovanje moguće osvjetliti iz niza različitih vrsta suvremenih izvora, od komentara i pisama brojnih suvremenika koji su postupno izranjali, do obavještajnih izvora i tiska s područja cijele Monarhije. Plauzibilnom pritom drži uvriježenu podjelu na tri faze, od dubrovačke u kojoj je odigrao važnu ulogu u obrani hrvatskog identiteta, preko riječke simbolizirane *Novim listom*, do emigrantske. Premda je odustao od osnivanja Hrvatskog odbora, u trajne mu se zasluge može upisati upoznavanje javnosti s odredbama tajnog Londonskog ugovora, suprotstavljanje Pašićevim velikosrpskim/unitarističkim koncepcijama i rani izlazak iz Jugoslavenskog odbora. Duboko proturječna osoba, ostaje simbol pronicljivosti i izigranosti Hrvatske u Prvom svjetskom ratu, a njegovu ulogu nije uspio zasjeniti ni konačni psihički slom.

Na kraju, akademik Stančić prisjetio se obilježavanja stote godišnjice Supilova rođenja, u Dubrovniku 1970. godine, u čijoj je organizaciji sam sudjelovao.

U travnju ove godine Hrvatska je pošta u seriji „Znameniti Hrvati“ izdala poštansku marku sa Supilovim likom i dijelom naslovnice *Novog lista*. Odjel za povijest Matice hrvatske ovim joj se okruglim stolom pridružio kao – koliko mi je poznato nakon savjesno poduzetih napora na Svemrežju – jedina institucija u Republici Hrvatskoj koja je dolično obilježila stotu godišnjicu smrti Frana Supila. Bilo je i pozvanijih (od Općine Konavle, Grada Dubrovnika, Grada Rijeke, Hrvatskog sabora, *Novog lista* do – možda najprije – Hrvatskog novinarskog društva) koji su to propustili učiniti. Stoga organizaciju ovog okruglog stola možemo samo pozdraviti, tim više što se u osvjetljavanju fenomena Supilo sudjelovalo i s dijelom izvornih prinosa. Prezentirana čitanja s državotvornim naglascima imaju legitimno uporište u Supilovu životnom putu. Međutim, njegovo je kubistički samostilizirano lice već pristajalo i uz druge teleološke okvire (usp. nekrolog RWSW-a objavljen pod naslovom „A Southern Slav Patriot“ u časopisu *The New Europe*, vol. IV. No. 51, October 4, 1917. ili „Uvod“ Vase Bogdanova *Političari u Hrvatskoj* u izdanju zagrebačke Kulture 1953.), pa smo sigurni da je neke grimase sačuvalo i za budućnost. [I]ma više stvari između neba i zemlje, moj Horacije, no što sanja Tvoja filozofija, prepisujemo za kraj liniju

iz dramoleta „Razgovor sjena u hrvatskom limbu“, nastalom u, koliko je to protekom vremena uopće moguće, autentičnom supilovskom okruženju (*napisan je na poticaj uredništva Novog lista, a u prigodi proslave stote obljetnice ovih novina, na kojoj je izveden po glumcima riječkog Kazališta (prosinac 1999), a potom je u svečanom broju istih novina i objavljen*, stoji u bibliografskoj bilješci iz *Kaspariane* Slobodana Šnajdera, Zagreb 2005, jednoj od onih koje nedostaju u natuknici o Supilu *Hrvatskog biografskog leksikona*).

Stipe Mlikotić

Petnaest uspješnih godina Povijesne udruge Moslavina

U petak, 8. prosinca 2017. u punoj Knjižnici i čitaonici Popovača radno je obilježena petnaesta godišnjica osnutka Povijesne udruge Moslavina (PUM). Radno jer su predsjednica Udruge dr. sc. Silvija Pisk i tajnica Stela Kos održale predavanja o povijesti i legendama vezanim za najveću moslavačku srednjovjekovnu utvrdu Garić grad, za čije se uređenje i očuvanje Udruga brine od svog osnutka.

Dr. sc. Silvija Pisk iznijela je kratak pregled povijesti navedene utvrde, čime se kontinuirano bavi u svome znanstvenom radu, a upoznala je publiku i s najnovijim arheološkim otkrićima budući da su arheološki i konzervatorski radovi na spomenutoj utvrđi ponovo zaživjeli i provode se sustavno od 2009. godine, nakon stanke koja je trajala od davne 1972. godine.

Osim toga, Pisk se osvrnula i na aktivnosti članova Povijesne udruge Moslavina u uređenju Garić grada, ali i na ostale djelatnosti kojima se Udruga aktivno bavila u posljednjih 15 godina na očuvanju kulturne i povijesne baštine moslavačkog kraja. Uz prezentaciju fotografija i novinskih isječaka spomenula je brojne akcije uređenja moslavačkih burgova (Jelengrad, Garić grad), kao i suradnje s mladim udrugama istih interesa (Udruga Garić, Povijesna udruga Bršljanica), s moslavačkog područja i šire. Spomenuti su i projekti koje je Udruga provodila u suradnji s raznim ministarstvima i lokalnim te državnim ustanovama kao i ostale brojne djelatnosti u kojima su članovi sudjelovali.

Stela Kos podsjetila je okupljene na legende i predaje koje se vežu uz Garić i Moslavinu, zahvalila svima okupljenima kao i odsutnim članovima na pomoći i suradnji u proteklih 15 godina te izrazila nadu u ponovne suradnje. Isto tako spomenula je kako je djelovanje PUM-a jedan lijep primjer suradnje lokalnih vlasti, lokalne zajednice i entuzijastičnih volontera.

Posebnu čestitku na ovoj lijepoj jubilarnoj obljetnici članovima i osnivačima PUM-a uputio je gradonačelnik grada Popovače Josip Mišković, zahvalivši im na nesebičnom zalaganju u očuvanju i popularizaciji lokalnih povijesnih znamenitosti. „Da nije bilo Povijesne udruge Moslavina, ne bi bilo arheoloških radova na Jelengradu, niti bi Garić grad ni Jelengrad izgledali kako danas izgledaju“ – kazao je Mišković i izrazio spremnost Grada Popovače da i ubuduće pomogne PUM-u u očuvanju baštine gdje to bude potrebno i moguće te poželio sreću u budućem radu.

Stela Kos